

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maja Ladić

**Vpetost dimenzije spola v razvojne strategije držav v razvoju:
primer Ruande**

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2020

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Maja Ladić

Mentorica: prof. dr. Maja Bučar

**Vpetost dimenzije spola v razvojne strategije držav v razvoju:
primer Ruande**

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2020

Zahvala

V prvi vrsti gre moja zahvala izr. prof. dr. Vlasti Jalušič, ki je »kriva« za moj vstop v svet t. i. razvojnih projektov in mojo prvo ter številne naslednje poti v Ruando. Če ne bi leta 2009 Vlasta že sodelovala z Ženskim centrom Nyamirambo (*Nyamirambo Women's Center* – NWC) in mi takrat kot prostovoljki ne bi dala priložnosti potovati v Ruando, je vprašanje, ali bi me pot sploh kdaj zanesla v to izjemno zanimivo državo, ki mi je takoj zlezla pod kožo. Sicer si v samem začetku najinega sodelovanja niti jaz niti ona nisva predstavljali, da bo kdaj nastala ta doktorska disertacija, na kateri je ravno Vlasta pustila izjemen pečat. Posebna hvala Vlasti tudi za ves trud v vlogi članice komisije, usmeritve, komentarje in tudi pohvale, ko sem jih najbolj potrebovala.

Zahvaljujem se seveda vsem prijateljicam in prijateljem, sodelavkam in sodelavcem v Ruandi. Brez njih moje terensko delo ne bi bilo mogoče. Prav tako sem zelo hvaležna vsem intervjuvankam in intervjuvancem, ki so si vzeli čas in mi omogočili izvesti raziskavo. Upam, da jim bom lahko nekoč nekako vse to poplačala. Če ne drugače, pa vsaj z družbenokoristnimi projekti, ki jih izvajamo skupaj z NWC.

Velika zahvala gre tudi Mirovnemu inštitutu, na katerem sem sprva opravljala študentsko delo, nato pa dobila možnost redne zaposlitve in dela ne samo na razvojnih projektih v Ruandi, temveč tudi številnih drugih raziskovalnih in zagovorniških družbeno pomembnih projektih. Na Mirovnem inštitutu sem zares »odrasla« in se naučila kritično razmišljati. Verjetno sta delovno okolje in kolektiv v prvi vrsti pripomogla k moji odločitvi za vpis na doktorski študij. Zahvaljujem se Neži Kogovšek Šalomon, Franji Arlič in Iztoku Šoriju za vso podporo pri usklajevanju dela, študija ter zasebnega življenja, sodelavkam in sodelavcem pa za moralno podporo, motivacijo in poslušanje mojega jamranja ob jutranjih kavah.

Prav tako se zahvaljujem mentorici, prof. dr. Maji Bučar, za vso pomoč, podporo in usmeritve. Še posebej pa za vabila, da svoje raziskovalno delo predstavim njenim študentom, kar je bila zagotovo vsakič »brca v rit«, ki me je vsaj malenkost premaknila naprej na tej dolgi študijski poti. Sicer pa hvala mentorici tudi za to, da je na moj tekst potrpežljivo čakala praktično do upokojitve.

Zahvaljujem se tudi drugi članici komisije, prof. dr. Tanji Renner, za konstruktivne kritike in predloge, ki so disertacijo vsekakor izboljšali. Prav tako se zahvaljujem Nikolaiu Jeffsu, ki mi je »predstavil« izjemne postkolonialne avtorje in pripravil izčrpen nabor postkolonialne literature.

Neopisljiva hvala gre Jovani Mihajlovič Trbovc. Spoznali sva se kot sodelavki, postali prijateljici, na neki točki pa je skočila v vlogo moje neformalne somentorice. Hvala za branje ne vem več koliko različic tega besedila, za vse komentarje in predloge, za vse *brainstorminge*, za vse debate ob kavah in vinu, še posebej pa hvala za Sarajevo, Tišino in tisto dolgo kavo v baru na železniški postaji.

Velika hvala tudi Ani Frank in Barbari Vodopivec, da sta prebrali in komentirali besedilo v nastajanju in mi dali upanje, da sem blizu cilja. Prav tako se zahvaljujem za pomoč pri oblikovanju in prevajanju angleškega povzetka Katji Cankar in Teji Žerdin. Vanessi Viscarra in Shannon Myers pa hvala za lekturo angleškega povzetka.

Hvala tudi preostalim prijateljicam in prijateljem doma in po svetu za poslušanje jamranja in spodbudo, da bo tega študija enkrat konec in bom spet imela prosti čas. Še posebej sem vesela, da imam ob sebi *badgerke*, Sabo, Sylvio, Pio, Matejo, *erasmus chicas* in Anno, ki me je

nesebično sprejela s prenosnim računalnikom v svoje stanovanje tudi v času, ko druženje ni bilo dovoljeno.

Družinama Ladić in Miličić hvala za dolgoletno moralno podporo in vsa izrečena ter neizrečena vprašanja »kdaj bo« in »koliko še manjka«.

Mile, hvala, da si bil leta 2009 dovolj spontan, da si se v trenutku odločil, da greš z mano v Ruando. In hvala, da si to potem ponovil še večkrat. Zagotovo je bilo spoznavanje te države s tabo zabavnejše. Še posebej pa hvala, da si podprl idejo o potovanju v Ruando z leto in pol staro Nalo. Predvsem pa Mile in Nala, hvala, da sta zdržala do konca – tako našega sicer kratkega potovanja kot tudi mojega dolgega študija.

Povzetek

Vpetost dimenzije spola v razvojne strategije držav v razvoju: primer Ruande

Kaj visoko uvrščanje države na lestvicah enakosti spolov pomeni za ženske na njenem socialno-ekonomskem robu? Na katerih predpostavkah sloni ideja, da bo gospodarski razvoj prispeval k enakosti spolov, in kje je prepad med razvojnimi strategijami in stanjem v praksi? To so vprašanja, ki jih disertacija zastavlja na primeru podsaharske države Ruande, ki se uvršča visoko na lestvicah globalnih kazalcev enakosti spolov. Njeno izhodišče je, da so razvojne strategije uspešne, ko imajo pozitivne učinke (tudi) na tiste, ki so v družbi najbolj marginalizirani.

Na tej osnovi problematiziram tri globalne kazalce, ki merijo dimenzijo spola v razvoju oziroma razlike med spoloma (*Global Gender Gap Index*), diskriminacijo po spolu v družbenih institucijah (*Social Institutions and Gender Index*) in (ne)enakosti po spolu (*Gender Inequality Index*), ki so jih razvili Svetovni ekonomski forum (*World Economic Forum*), Organizacija za gospodarsko sodelovanje in razvoj (*Organization for Economic Cooperation and Development*) in Program Združenih narodov za razvoj (*United Nations Development Program*). Večinoma kvantitativni globalni kazalci razvoja, ki temeljijo na pozitivističnem pristopu in na katere se najpogosteje zanašajo razvojni donatorji, ne zajamejo vseh pomembnih vidikov in tako ne prikažejo celostne slike konkretne države. Raziskava temelji na konceptu uspoljenega subalterna oziroma ženske kot subalterna, ki ga uporabi za posebno marginalizirano skupino revnih žensk – hišnih pomočnic –, umeščenih v lokalno okolje Nyamirambo v Kigaliju, glavnem mestu Ruande. Na podlagi terenskega dela in metod, kot so opazovanje z udeležbo in polstrukturirani intervjuji, pokažem neskladje med sliko, ki jo predstavljajo navedeni kazalci, in situacijo, gledano s stališča najbolj marginaliziranih, torej subalternov. Celotna zasnova in izvedba disertacije temelji na devetih večtedenskih obiskih Ruande v obdobju 2009–2019. Prek študije primera pokažem, kako globalni kazalci praviloma sploh ne zajamejo vidika subalterna, in nakažem pomembne vidike področij, ki bi jih kazalci morali vključevati/upoštevati, če bi želeli prikazati celotno sliko konkretne države na področju (ne)enakosti spolov oziroma dimenzije spola v razvoju.

Razvoj je kot pojem in koncept postal »popularen« v obdobju po drugi svetovni vojni, v kontekstu zatona kolonialne dominacije in dekolonizacije, ko je bilo pomembno vprašanje, kako se bodo v političnem in ekonomskem smislu »nerazvite države«, »države v razvoju« ali »države tretjega sveta« premaknile proti »razvitim državam«. Še vedno pogosto slišimo te in podobne izraze, ki so vzpostavljeni v razmerju do (ekonomsko) bogatih držav globalnega Severa oziroma Zahoda in že kot taki izražajo večvrednost ali nadrejenost slednjega. V disertaciji namesto še vedno najpogosteje prisotne prevladujoče razvojne terminologije uporabljam izraze, ki jih je že v sedemdesetih letih 20. stoletja uporabljal Wallerstein: center, polperiferija, periferija. Še danes razvojni strokovnjaki kot tudi politiki/odločevalci/nacionalne vlade razvoj razumejo različno in konsenza oziroma skupne definicije ni. V disertaciji sledim nekoliko širšemu konceptu družbenega razvoja, pri tem pa je poseben poudarek na pristopu, ki gleda od spodaj navzgor. Ta vidik je za prepričevanje razvojnih diskurzov in konceptov pomemben, saj sledim tezi, da so razvojne strategije uspešne, ko imajo pozitivne učinke (tudi) na ljudi, ki so najbolj marginalizirani oziroma so na socialno-ekonomskem robu družbe.

V disertaciji naredim kratek pregled dominantnih in kritičnih oziroma alternativnih razvojnih teorij, poudarek pa je na postkolonialnih študijah, ki predstavljajo temelje, na katerih gradim empirični del disertacije. Kot dopolnitev postkolonialnih študij, ki se z dimenzijo spola neposredno ne ukvarjajo, vpeljem še postkolonialni feminizem. Prepletanje postkolonializma

in feminizma je smiselno, saj gre za pristopa s podobnimi izhodišči. Oba se namreč ukvarjata z zahodno imperialno patriarhalno kulturo z vidika družbenega roba in pri obeh je pomemben pristop od spodaj. Nezahodne ženske so bile pogosto tudi v feminističnih krogih obravnavane kot pasivne in kot žrtve, skozi diskurz, ki je podoben imperialnemu, pa tudi zahodne ženske na nezahodne ženske gledajo kot na Drugega. Na tej točki v disertaciji vpeljem še izvorno Gramscijev koncept subaltern, pri čemer uporabim interpretacijo Spivak – to je subaltern kot ženska. Spivak subaltern uspoli tako, da združi spol, razred in raso, ki se jih ne da ločiti. Glede na to, da se v empiričnem delu disertacije ukvarjam s posebno marginalizirano skupino revnih žensk v Ruandi, v tem kontekstu upravičeno uporabljam koncept uspoljenega subaltern.

K teoretičnemu okviru o razvoju tako dodam še kompleksen vidik spola in različne koncepte vpeljevanja dimenzije spola v razvoj: ženske v razvoju, ženske in razvoj ter spol in razvoj. Analiziram še vpeljevanje dimenzije spola v razvoj v okviru Združenih narodov in dominantnih razvojnih diskurzov, ki jim v zadnjih 20 letih sledimo – milenijski razvojni cilji in trajnostni razvojni cilji. Poudarek pa je na tem, kako na globalni ravni merimo dosežke/uspehe držav na področju (ne)enakosti spolov. Podrobneje razčlenim izbrane tri globalne kazalce, ki jih nato dekonstruiram, saj menim, da nam ne povedo, kako (oziroma ali sploh) določeni razvojni ukrepi/politike/strategije prispevajo k družbenemu razvoju, enakosti spolov ter zmanjševanju uspoljene revščine in ali vplivajo na kakovost življenja ljudi. Večina raziskav v okviru razvojnih študij je še vedno kvantitativnih in pozitivističnih. Zaradi tega na določena vprašanja ne morejo odgovoriti in lahko prikažejo zelo pomanjkljive ali celo napačne slike o določenih fenomenih. To vrzel pomanjkljivega preučevanja problemov v svojem delu zapolnim s kvalitativnim raziskovanjem, ki pa zahteva dobro poznavanje lokalnega konteksta in specifik ter uporabo primernih metod. Doktorska disertacija tako v empiričnem delu temelji na konstruktivističnem pristopu in kvalitativnih metodah. Z njihovo pomočjo na primeru Ruande pokažem neskladje med sliko, ki jo dobimo samo na podlagi kvantitativnih meritev, ter sliko, ki ji dodam kvalitativno raziskovanje. Kljub temu da disertacija naslavlja široko področje raziskovanja, se želim izogniti posplošenim kvantitativnim raziskavam. Izhajam namreč iz domneve, da je za analiziranje kazalcev pomembno poznavanje lokalnega konteksta, zato delam na študiji primera – Ruandi.

Ruande nisem izbrala naključno, ampak zato ker državo zelo dobro poznam, saj sem jo v obdobju 2009–2019 obiskala devetkrat. Za celovito razumevanje terenske raziskave je pomembno poznavanje sistema lokalne uprave v Ruandi, izjemno pomembna pa je tudi vloga lokalnih voditeljev – funkcionarjev na najnižji ravni lokalne uprave, na ravni četrtnih skupnosti (*umudugudu*). V kontekstu postkolonialnih študij zato najprej razdelam postkolonialno zapuščino v Afriki in konkretno Ruandi v smislu specifičnega sistema lokalne uprave, ki ga Mamdani poimenuje decentralizirani despotizem. Dodam še kratek zgodovinski pregled s poudarkom na vlogi žensk v družbi pred in med genocidom leta 1994 ter po njem, nato pa podrobneje preučim stanje v Ruandi na področju razvoja (v smislu aktualnih razvojnih strategij in razvojnih izzivov) in enakosti spolov (v smislu politične volje in ukrepov za doseganje enakosti spolov). Za tem predstavim še ocene in uvrščanje Ruande glede na izbrane tri globalne kazalce, ki jih nato dekonstruiram in kritično analiziram z vidika subalternih žensk – hišnih pomočnic. Na koncu prikažem neskladje med sliko, ki jo kažejo kazalci, in ugotovitvami terenske raziskave.

Moje ugotovitve kažejo, da so pomanjkljivosti kazalcev naslednje: a) ne prepoznajo vseh pomembnih področij oziroma vidikov enakosti spolov – tako z vidika subaltern kot tudi sicer (npr. SIGI popolnoma spregleda področje izobraževanja, GGGI in GII pa spregledata področje zasebnega/družinskega življenja in delitve vlog); b) ne prepoznajo za subaltern pomembnih nians znotraj posameznih področij (npr. na področju politično udejstvovanje žensk kazalci

merijo samo nacionalno politično raven, ne pa tudi participacije žensk na lokalni ravni, kar se kaže kot bolj zadevno z vidika subalterni); c) določena področja zajemajo z napačnega vidika (npr. kazalci merijo vpis dečkov in deklet v šolo, ne gledajo pa podatkov o osipu, uspešnosti in zaključku šolanja); d) baze podatkov, iz katerih črpajo kazalci, so zelo omejene in pogosto podatki niso ažurni ali pa sploh niso dostopni; e) tudi metodologija, po kateri se računajo ocene, je vprašljiva, saj v primerih, ko določen del podatkov za državo manjka, skupna ocena po kazalcu ni reprezentativna in tudi ni primerljiva s skupno oceno drugih držav, za katere pa so bili na voljo vsi podatki; f) nenazadnje kazalci sploh ne vključujejo (GGGI in GII) ali pa vključujejo premalo (SIGI) subjektivnih indikatorjev, ki pogosto bolje odražajo stanje v praksi kot zakonodaja in statistike.

Doktorska disertacija prispeva tako k teorijam razvoja kot tudi področju mednarodnega razvojnega sodelovanja in usmerjanja razvojne pomoči v države na svetovni periferiji. Znanstveni prispevek disertacije je torej dvoplasten. Z vidika teorije ponudi premislek o slepem sledenju dominantni razvojni agendi, ki ne problematizira in še vedno sledi logiki linearnega (neskončnega) razvoja in ekonomske rasti. Hkrati disertacija prispeva k preučevanju dimenzije spola v razvoju, s tem da prinaša kritiko metodologij oblikovanja razvojnih kazalcev in ponuja ustreznejše kvalitativne metode raziskovanja, ki temeljijo na konstruktivističnem pristopu. Prispeva torej dodatne konstruktivistične pristope razvojnim teorijam. Z empiričnega vidika je prispevek disertacije zelo dragocena terenska raziskava. Ključni element moje raziskave in študije primera je poglobljeno poznavanje konteksta: večkratno vračanje v isto okolje mi je omogočilo opazovanje z udeležbo skozi daljše časovno obdobje in izvedbo intervjujev z dvema zelo specifičnima (raziskovalcem težko dostopnima) skupinama v družbi – lokalnimi voditelji in hišnimi pomočnicami. Take raziskave samo z enkratnim obiskom Ruande in brez dobre socialne mreže nikakor ne bi mogla izvesti. Merjenje razvoja in uspeha/napredka držav je vsekakor aktualna tema, s katero se ukvarjajo tako izvajalci mednarodnega razvojnega sodelovanja kot tudi drugi razvojni strokovnjaki. Merjenje in ocene različnih globalnih kazalcev pa vplivajo tudi na donatorje in njihove odločitve o dodeljevanju sredstev državam. Čeprav gre za študijo primera, bi lahko podobno analizo izvedli tudi v drugih državah.

Disertacija ustvari kritični premislek o samodejnem sledenju in soustvarjanju dominantnih razvojnih diskurzov in razvojnih agend; kritično analizo treh izbranih globalnih kazalcev, ki merijo neenakosti spolov, razlike med spoloma in diskriminacijo po spolu v razvojnem kontekstu; na konkretnem primeru države izpostavi pomanjkljivosti teh kazalcev; na podlagi ugotovitev terenske raziskave nakaže pomembne vidike/področja, ki bi jih kazalci morali vključevati/upoštevati, če bi želeli prikazati celostno sliko konkretne države.

Ključne besede: družbeni razvoj, enakost spolov, uspoljena revščina, merjenje (ne)enakosti spolov, globalni kazalci, postkolonialne študije, postkolonialni feminizem, subaltern, Ruanda

Abstract

The integration of gender dimension in the development strategies of developing countries: The case of Rwanda.

What does a country's ranking on gender equality scales mean for women at its social-economic bottom? Does economic development contribute to gender equality? And where we see the gap between development strategies and reality? These are questions raised in this dissertation on the case of the Sub-Saharan country of Rwanda, which is ranked high on the global gender indexes. Its starting point is that development strategies are successful when they have positive effects (also) on those who are most marginalized in society.

On this basis, I problematize three global indexes: (1) Global Gender Gap Index (measures the gender dimension or the gender gap in development), (2) Social Institutions and Gender Index (measures gender discrimination in social institutions), and (3) Gender Inequality Index (measures gender inequality). The World Economic Forum, the Organization for Economic Cooperation and Development, and the United Nations Development Program have developed them. Mostly, quantitative global indexes are based on the positivistic approach and most commonly relied upon by development donors. These do not capture all relevant aspects and, thus, do not present a comprehensive picture of a country. The research draws on the concept of gendered subaltern or woman as subaltern, which is used for a particularly marginalized group of poor women – known as “house girls” – in the Nyamirambo local environment in Kigali, the capital of Rwanda. After conducting participatory observation and semi-structured interviews, I show a discrepancy between the image shown by these indexes, and reality viewed from the perspective of the most marginalized (i.e. subalterns). The overall concept and implementation of the dissertation is based on nine visits to Rwanda from 2009 to 2019. Through a case study, I show how global indexes generally do not capture the subaltern perspective and indicate which areas the indexes should at least consider in order to show a holistic picture of gender (in)equality in a particular country.

Development as a notion and concept became “popular” in the post-World War II period. During this period of the decline of colonial domination and decolonization, an important question was how could the “underdeveloped” or “developing” countries move towards being politically and economically “developed” countries. We still often hear similar expressions related to the globally northern and western economically wealthy countries, and claim the latter as superior. In the dissertation, instead of the most commonly used and dominant terminology, I use Wallerstein’s terms from the 1970s: center, semi-periphery, and periphery. Even today, development experts as well as politicians, decision makers, and national governments understand development so differently that there is no consensus or common definition of the concept. In the dissertation, I follow a slightly broader concept of social development with particular emphasis on a bottom-up approach. This emphasis is important for questioning development discourses and concepts because I follow the thesis that development strategies are successful when they have positive effects on people who are most marginalized or at the socio-economic bottom of society. In the dissertation, I give a brief overview of dominant, and critical or alternative development theories with the emphasis on postcolonial studies. This represents the foundation on which I build the empirical part of the dissertation.

In addition to postcolonial studies that do not directly address the gender dimension, I introduce postcolonial feminism. The interlacing of postcolonialism and feminism makes sense, since these are approaches with similar starting points. Both are dealing with Western imperial patriarchal culture from the marginal point of view and both have an important bottom-up

approach. Non-Western women were often part of feminist circles and viewed as passive and victimized. Through imperial-like discourse, Western women viewed Non-Western women as the Other. At this point, I introduce Spivak's interpretation of a concept of the subaltern as a woman. Understanding the concept of subaltern helps me to reflect on my own positionality and role in the society. Spivak genders the subaltern as an inseparable combination of gender, class and race. Given that I am dealing with a particularly marginalized group of poor women in Rwanda in the empirical part of the dissertation, it is justifiable to use the concept of a gendered subaltern.

To the theoretical framework on development, I also add different complex concepts for introducing the gender dimension into development: women in development, women and development, and gender and development. I also analyze introducing the gender dimension into development within the United Nations and the dominant development discourses we have been pursuing over the past 20 years – which are the Millennium Development Goals, Sustainable Development Goals, and how we globally measure the achievements of countries in the field of gender (in)equality and development. In more detail I analyze and deconstruct the three global indexes. I argue they do not tell us how (or if at all) certain development measures or strategies contribute to social development, gender equality, reduced gendered poverty, and the quality of people's lives.

Most research in the field of development studies is still quantitative and positivistic, which not only fails to answer certain questions, but can also show very defective or even false images of certain phenomena. I fill this gap with qualitative research, which requires substantial knowledge of the local context and the use of appropriate research methods. Thus, the empirical part of this doctoral dissertation is based on a constructivist approach and qualitative methods. In the case of Rwanda, I illustrate the discrepancy between the image obtained from quantitative measurements and the image discovered in my qualitative research. Although the dissertation addresses a broad field of research, I would like to avoid generalized quantitative research. Because understanding the local context is a critical foundation for analyzing indexes, I centered this case study around Rwanda – a country to which I am deeply connected.

Rwanda was not chosen randomly, but rather because, after having visited nine times between 2009 and 2019, I know the country very well. For a comprehensive understanding of my field research, it is important to understand the local governance system in Rwanda. It is also extremely important to understand the role of local leaders – who are functionaries at the lowest level of local government at the community level (*umudugudu*). In the context of postcolonial studies, I first look at the postcolonial legacy in Africa and specifically the Rwandan system of local government that Mahmood Mamdani named decentralized despotism. I add a brief historical overview focusing on the role of women in society before, during, and after the 1994 genocide. I then look more closely at the situation in Rwanda in terms of current development strategies and challenges, and in terms of the political will and measures to achieve gender equality. After that, I also look at Rwanda's ratings on the selected three global indexes, which I then deconstruct and critically analyze from the perspective of subaltern women in Rwanda (house girls). Finally, I draw a gap between the picture shown by the indexes and the findings of the field research.

My findings show the following deficiencies in the indexes: a) They do not identify all relevant areas or aspects of gender equality – neither from the subaltern perspective nor in general (i.e. SIGI completely ignores the field of education, while GGGI and GII ignore the field of private/family life and division of roles); b) They do not recognize significant subaltern nuances within a certain field (i.e. in the field of political participation, indexes measure only the national

political level and do not include the participation of women at local political levels, which seems to be more important for the subaltern); c) They look at certain fields from the wrong viewpoint (i.e. indexes only measure the enrolment of girls and boys in school instead of rather measuring the success, drop-out rate, and rate of those finishing schooling); d) Data bases on which indexes rely are very limited and data is often not up-to-date or not available at all; e) The methodology on which results and scoring of indexes are calculated is also questionable. Being that certain parts of data are not available, the total score is not representative and also not comparable to the score of other countries for which all data was available; f) Indexes do not include (GGGI and GII) or do not include sufficiently (SIGI) subjective indicators, which very often reflect on the situation in praxis better than the legislation and statistics.

The doctoral dissertation contributes to both development theories, and to the field of international development cooperation, and toward directing development assistance to countries in the global periphery. The scientific contribution of the dissertation is both theoretical and empirical. From a theoretical point of view, it offers the reflection on blindly following the mainstream development agenda, which does not problematize and still follows the logic of linear (infinite) development and economic growth. At the same time, the dissertation contributes to the study of the dimension of gender in development by providing a critique of methodologies for designing development indexes and offers more relevant qualitative research methods based on the constructivist approach. The value of this dissertation is in adding a constructivist approach to developmental theories. From an empirical perspective, the contribution of the dissertation is a very valuable field study. The key element of my research and case study is an in-depth knowledge of the context: my continued return to the same environment has allowed me to observe by long-term participation and to conduct interviews with two very specific groups – local leaders and house girls. Such research could not be carried out with only a single visit to Rwanda and without a good social network. Measuring development, success, and progress are certainly relevant topics for both international development cooperation practitioners and other professionals in the development field. Measurements and evaluations of various global indexes also influence donors and their decisions about allocation of funds to specific countries. Although this is the work of one case study, a similar analysis could be carried out in other countries.

The dissertation creates a critical reflection on the automatic following and co-creation of dominant development discourses and development agendas. A critical analysis of the three selected global indexes that measure gender inequality, the gender gap, and gender discrimination from a developmental context highlight the weaknesses of these indicators on the specific case of one country. The findings of the field research indicate the areas that the indexes should include or consider in order to present a realistic picture of a particular country.

Keywords: social development, gender equality, gendered poverty, measuring gender (in)equality, global indexes, postcolonial studies, postcolonial feminism, subaltern, Rwanda

Kazalo vsebine

1	UVOD.....	15
1.1	Osebna izkušnja v Ruandi in raziskovalni interes.....	15
1.2	Opredelitev problema	20
1.3	Raziskovalni cilji in vprašanje	21
1.4	Področje raziskovanja – med razvojnimi in postkolonialnimi študijami	24
1.5	Struktura doktorske disertacije.....	27
2	METODOLOGIJA.....	30
2.1	Merjenje dimenzije spola z globalnimi kazalci.....	30
2.2	Kvalitativne raziskovalne metode in omejitve v raziskovanju	33
2.2.1	Študija primera.....	34
2.2.2	Polstrukturirani intervju.....	35
2.2.3	Opazovanje z udeležbo	36
2.2.4	Omejitve v raziskovanju	38
2.3	Metodološki načrt.....	39
3	TEORETSKI OKVIR – RAZVOJNI DISKURZI	43
3.1	Dominantni in kritični/alternativni diskurzi razvoja	45
3.1.1	V 50. in 60. letih 20. stoletja: od teorije modernizacije do teorije odvisnosti	45
3.1.2	V 70. in 80. letih 20. stoletja: od teorije svetovnih sistemov do neoklasičnih teorij (neoliberalizma) in teorije globalizacije	50
3.1.3	V 90. letih 20. stoletja: od neoliberalne razvojne strategije do postrazvoja	54
3.1.4	Razvoj v 21. stoletju: UN in »novi koncepti«	59
3.2	Postkolonialne študije oz. postkolonialna teorija.....	62
3.2.1	Kolonialna razlika	64
3.3	Postkolonialni feminizem	66
3.4	Koncept subalterna	69
3.4.1	Subaltern kot ženska.....	72
3.5	Sklep	73
4	DIMENZIJA SPOLA V RAZVOJU	76
4.1	Različni pristopi vpeljevanja dimenzije spola v razvojno areno.....	76
4.1.1	Ženske v razvoju	77
4.1.2	Ženske in razvoj.....	78
4.1.3	Spol in razvoj	78
4.2	UN in vidik spola v razvoju	80
4.2.1	Vključevanje načela enakosti spolov	84

4.2.2	MDGs	86
4.2.3	SDGs.....	88
4.3	Kako merimo dimenzijo spola v kontekstu razvoja	91
4.3.1	Globalni kazalec razlik med spoloma – GGGI	93
4.3.2	Kazalec družbenih institucij in spola – SIGI	95
4.3.3	Kazalec neenakosti po spolu – GII.....	97
4.4	Kritični premislek kazalcev	98
4.5	Sklep	100
5	RUANDA	102
5.1	Postkolonialna zapuščina Afriki	102
5.1.1	Decentralizirani despotizem kot ena od zapuščin (post)kolonializma v Afriki	105
5.1.2	(Post)kolonialna zapuščina Ruandi: struktura lokalnega upravljanja	108
5.2	Zgodovinski kontekst in položaj žensk	115
5.2.1	Ruanda pred genocidom	115
5.2.2	Položaj žensk v Ruandi pred genocidom.....	121
5.2.3	Genocid in položaj žensk v tem obdobju.....	124
5.2.4	Stanje v Ruandi in položaj žensk po genocidu	126
6	RUANDA PO GENOCIDU: RAZVOJ IN ENAKOST SPOLOV.....	129
6.1	Razvoj.....	129
6.1.1	Politični kontekst.....	130
6.1.2	Gospodarski kontekst	132
6.1.3	Socialni/družbeni kontekst.....	135
6.1.4	Razvojni izzivi	136
6.2	Razvojne strategije po letu 2000.....	140
6.2.1	Vizija 2020.....	140
6.2.2	Vizija 2050.....	144
6.3	Enakost spolov v Ruandi	147
6.3.1	Pravni, institucionalni in politični okvir	148
6.3.2	Kritični premislek področja enakosti spolov	153
6.4	Rezultati in umestitev Ruande glede na izbrane kazalce.....	159
6.4.1	Globalni kazalec razlik med spoloma – GGGI	159
6.4.2	Kazalec družbenih institucij in spola – SIGI	162
6.4.3	Kazalec neenakosti po spolu – GII.....	166
6.5	Sklep	167
7	KRITIČNA ANALIZA KAZALCEV S STALIŠČA SUBALTERNA V RUANDI	169

7.1	Subaltern v Ruandi – hišne pomočnice	169
7.2	Kritična analiza kazalcev s stališča hišnih pomočnic v Nyamirambu.....	173
7.2.1	Politično udejstvovanje žensk.....	173
7.2.2	Socialno-ekonomski položaj.....	176
7.2.3	Izobraževanje	180
7.2.4	(Spolno in reproduktivno) zdravje	183
7.2.5	Zasebno/družinsko življenje in delitve vlog	190
8	RAZPRAVA IN ZAKLJUČEK.....	194
8.1	Neskladje med sliko, ki jo kažejo kazalci, in ugotovitvami terenske raziskave	194
8.2	Sklep	199
8.3	Prispevek k razvoju znanstvenega področja in potencial za nadaljnje raziskave	202
9	VIRI.....	204
	STVARNO IN IMENSKO KAZALO	228

Seznam uporabljenih kratic in simbolov

CEDAW	<i>Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women</i>	Konvencija o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk
DAWN	<i>development alternatives with women for a new era</i>	razvojne alternative z ženskami za novo obdobje
DRC	<i>Democratic Republic of Congo</i>	Demokratska republika Kongo
DVR	države v razvoju	
EDPRS	<i>Economic Development and Poverty Reduction Strategy</i>	Strategija za gospodarski razvoj in zmanjševanje revščine
FFRP	<i>Forum des Femmes Rwandaises Parlamentaires</i>	Ruandski ženski parlamentarni forum
FGM	<i>female genital mutilation</i>	pohabljanje ženskih spolovil
GAD	<i>gender and development</i>	spol in razvoj
GDI	<i>Gender related Development Index</i>	kazalec razvoja po spolu
GED	<i>gender, environment and development</i>	spol, okolje in razvoj
GGGI	<i>Global Gender Gap Index</i>	globalni kazalec razlik med spoloma
GGGR	<i>Global Gender Gap Report</i>	poročilo o globalnih razlikah med spoloma
GII	<i>Gender Inequality Index</i>	kazalec neenakosti po spolu
GMO	<i>Gender Monitoring Office</i>	Urad za spremljanje spolov
GoR	<i>The Government of Rwanda</i>	Vlada Ruande
HDR	<i>Human Development Report</i>	Poročilo o človekovem razvoju
HDI	<i>Human Development Index</i>	kazalec človekovega razvoja
ICTR	<i>International Criminal Tribunal for Rwanda</i>	Mednarodno kazensko sodišče za Ruando
IMF	<i>International Monetary Fund</i>	Mednarodni denarni sklad
MDGs	<i>Millennium Development Goals</i>	milenijski razvojni cilji
MIGEPROF	<i>The Ministry of Gender and Family Promotion</i>	Ministrstvo za spol in promocijo družine
MINEDUC	<i>The Ministry of Education of Rwanda</i>	Ministrstvo za izobraževanje
NISR	<i>National Institute of Statistics of Rwanda</i>	Nacionalni inštitut za statistiko
NRM	<i>National Resistance Movement</i>	Nacionalno odporniško gibanje
NST	<i>National Strategies for Transformation</i>	nacionalne strategije preoblikovanja
NVO	nevladna organizacija	
NWC	<i>Nyamirambo Women's Center</i>	Ženski center Nyamirambo
OECD	<i>Organization for Economic Cooperation and Development</i>	Organizacija za gospodarsko sodelovanje in razvoj
PRSP	<i>Powerty Reduction Strategy Paper</i>	Strategija za zmanjševanje revščine
RAUW	<i>Rwanda Association of University Women</i>	Društvo univerzitetnih izobraženk Ruande
RKC	Rimskokatoliška cerkev	
RPF	<i>Rwandan Patriotic Front</i>	Ruandska domoljubna fronta
SDGs	<i>Sustainable Development Goals</i>	cilji trajnostnega razvoja
SIGI	<i>Social Institutions and Gender Index</i>	kazalec družbenih institucij in

TINA	<i>There is no alternative</i>	spola
UNAMIR	<i>United Nations Assistance Mission for Rwanda</i>	ni alternative Misija Združenih narodov za pomoč Ruandi
UNDP	<i>United Nations Development Program</i>	Program Združenih narodov za razvoj
WAD	<i>women and development</i>	ženske in razvoj
WB	<i>World Bank</i>	Svetovna banka
WBC	<i>World Bank Group</i>	Skupina Svetovne banke
WEF	<i>World Economic Forum</i>	Svetovni gospodarski forum
WHO	<i>World Health Organization</i>	Svetovna zdravstvena organizacija
WID	<i>women in development</i>	ženske v razvoju
WSF	<i>World Social Forum</i>	Svetovni socialni forum

1 UVOD

1.1 Osebna izkušnja v Ruandi in raziskovalni interes

V disertaciji izhajam iz osebne izkušnje v Ruandi, ki sem jo v obdobju od julija 2009 do novembra 2019 obiskala devetkrat in tam skupno preživela 29 tednov. Prvič sem v Ruando odšla kot prostovoljka v okviru t. i. razvojnih projektov, ki jih je Mirovni inštitut izvajal skupaj z lokalno organizacijo Ženski center Nyamirambo (*Nyamirambo Women's Center – NWC*).¹ Projekti so se osredotočali na enakost spolov,² pravice žensk, opolnomočenje žensk skozi izobraževanje in izboljšanje njihovega ekonomskega položaja.

Namen prvega potovanja v Ruando je bil izvesti analizo potreb žensk v lokalnem okolju v Nyamirambu, v katerem deluje NWC. Četrto predstavlja marginaliziran del glavnega mesta Kigali.³ Intervjuvala sem 30 žensk različnih starosti, vere, z različno stopnjo izobrazbe in različnim družinskim ozadjem, ki so na majhni lokalni tržnici prodajale sadje in zelenjavo ter so bile v podobnem socialno-ekonomskem položaju. Spraševala sem jih o njihovem življenju v lokalni skupnosti, največjih težavah žensk, o njihovih idejah, kaj bi potrebovale za izboljšanje kakovosti življenja in kako bi jim lahko NWC pri tem pomagal. NWC se je namreč odločil izvesti različne dejavnosti za opolnomočenje lokalnih žensk, in sicer predvsem na področju izobraževanja, ozaveščanja o pravicah žensk in dejavnostih za večjo ekonomsko neodvisnost žensk. Vse sogovornice so kot največjo težavo žensk v tej lokalni skupnosti izpostavile revščino in se strinjale, da veliko drugih težav izhaja iz revščine. Po pogovoru s 30 ženskami (in po številnih pogovorih s članicami NWC) sem spoznala, da se, ne glede na to, od kod prihajajo (iz

¹ Več informacij o NWC (2019) in o razvojnih projektih, ki jih vodi Mirovni inštitut (2018), na spletnih straneh organizacij.

² V Ruandi je, kot marsikje drugje na svetu, globoko zakoreninjen binarni spolni sistem. V svoji raziskavi in pri pisanju disertacije sem se tudi sama uokvirila z njim, saj diskurzi, ki presegajo binarni sistem, v Ruandi še niso prisotni oz. mogoči (Bond, 2016). Izkušnja etnografske raziskave me je ozavestila o mejah sprejemljivega diskurza o družbenem spolu v Ruandi oz. konkretno v Nyamirambu. Odpirati oz. problematizirati spolno binarnost bi določene informante in intervjuvanke ce odvrnila od sodelovanja z mano. Ker pa se tudi mednarodni kazalci, ki jih obravnavam, omejujejo samo na binarni spolni sistem, za potrebe raziskave odpiranje te teme ni bilo bistveno, bi pa lahko povzročilo nezaupanje informantov in posledično manj informacij od njih.

³ Nyamirambo je eden izmed najbolj (če ne kar najbolj) zanimivih in živahnih predelov mesta Kigali, v katerem sobivajo številni priseljenci iz različnih afriških držav in od drugod, v katerem so številne prodajalne, avtomehanične delavnice, krojaške delavnice, v katerem so dolgo v noč odprte številne restavracije, bari in nočni klubi ter je hkrati tudi edini del mesta z večinsko muslimansko populacijo in številnimi mošejami v sicer izrazito krščanski Ruandi. Cene v Nyamirambu so nižje kot v drugih delih Kigalija, precej je revnih prebivalcev in starih, slabo grajenih hiš, ki so večinoma drugod po mestu že bile porušene. Tudi za ta del mesta obstaja načrt o rušenju in gradnji povsem novih stanovanjskih in poslovnih objektov, vendar do njegove uresničitve še ni prišlo. Če oblasti vendarle izpeljejo ta načrt popolne spremembe Nyamiramba, se bo morala velika večina prebivalstva preseliti predvidoma na obrobje Kigalija, saj si cene najema novozgrajenih objektov ne bodo mogli privoščiti.

urbanih ali ruralnih delov Ruande ali celo iz drugih držav), katere vere so (večinoma sicer katoliške in muslimanske vere) ali kateri skupini pripadajo (Hutu ali Tutsi)⁴, soočajo s podobnimi težavami. Vzroki zanje so ekonomska odvisnost, nizek socialno-ekonomski položaj in tradicionalno patriarhalno okolje. Iz tega prvega sklopa terenskega dela in iz osebnih zgodb žensk, ki sem jih spoznala poleti leta 2009, izhaja moj raziskovalni interes za položaj žensk v Nyamirambu. Tudi v času vseh naslednjih obiskov (razen zadnjega) sem se odločila bivati v Nyamirambu, torej neposredno v raziskovalnem okolju.⁵ To mi je omogočilo lažje opazovanje ne samo med neposrednim delom pri projektih, ampak dobesedno od jutra do večera.⁶

Ruando sem po drugi strani podrobneje spoznavala prek različnih virov in literature, ki sem jo pregledovala z namenom študija področij, ki so se prekrivala z mojim delom in razvojnimi projekti. Vsebina prebranega se velikokrat ni skladala z mojimi izkušnjami s terena. Literatura je pogosto omenjala izjemno visoko raven enakosti spolov v Ruandi, saj ima ta že od leta 2008 največji delež žensk v parlamentu na svetu, trenutno 61 %. V lokalnem okolju, v katerem so intervjuvane ženske kot najpogostejše težave izpostavile revščino, spolno nasilje, nasilje v družini, prostitucijo, neizobraženost, nepismenost žensk itd., se ni zdelo, da je podatek o številu žensk v parlamentu odraz enakosti spolov. Za lokalno okolje bi bil bolj ilustrativen podatek o zastopanosti žensk v politiki na lokalni ravni, kjer pa je bila slika (tako kot v številnih drugih državah) precej drugačna. Različna poročila so pisala o izjemno hitri gospodarski rasti v Ruandi, kar je sicer – predvsem v smislu infrastrukture in tehnologije – bilo mogoče opaziti z vsakim potovanjem v Ruando v obdobju 2009–2019. Vendar nam to ne pove veliko o tem, kakšno korist imajo od tega najrevnejši sloji prebivalstva, še posebej revne ženske. Seveda je jasno, da hitra gospodarska rast države sama po sebi še ne pomeni boljših pogojev za delo, pošteno plačanih delovnih mest ali spoštovanja delavskih pravic. Gospodarska rast prav tako nima nujno pozitivnih učinkov na življenje revnih žensk, saj jih je še vedno velika večina (tudi tistih, s katerimi sem se srečevala) delala v neformalnem sektorju (Shukla, 2017). V Nyamirambu je sicer vedno več ljudi imelo dostop do vode in elektrike, vendar še zdaleč ne vsi. Mnogi so imeli v gospodinjstvu pametne telefone in internet prej kot tekočo vodo ali

⁴ Glej peto poglavje za podrobno razlago.

⁵ V Nyamirambu sem bivala v zelo skromnih razmerah, toda nikakor ne v enakih pogojih, kot jih imajo za bivanje hišne pomočnice, ki v skromnih domovanjih – če sploh – dobijo najslabše sobe, včasih pa spijo celo tam, kjer kuhajo.

⁶ V Nyamirambu v času mojih prvih obiskov Ruande ni prebivalo skoraj nič zahodnjakov, pa tudi sicer jih v tem delu mesta ni bilo opaziti veliko (ali skoraj nič), razen če je šlo za turiste, ki so bili na vodenih turah (v spremstvu agencij ali NWC), ali prostovoljce, ki so sodelovali z NWC. V tem smislu je bila moja zavestna odločitev, da bivam v Nyamirambu, tudi postkolonialna drža. V času mojih zadnjih obiskov (2015 in še posebej 2019) je bilo opaziti povečanje števila zahodnjakov, vendar so bili to še vedno večinoma turisti, ki so prišli na kratko obiskat ta del mesta, sicer pa so bivali v hotelih v drugih delih mesta.

elektriko. Na področju izobraževanja naj bi Ruanda dosegla neverjeten napredek, vendar sem se dnevno srečevala z nepismenimi ženskami, mlajša dekleta iz ruralnih delov Ruande so pogosto rekla, da v šolo niso hodila ali pa so izobraževanje morala prekiniti zaradi revščine; pomagati so morala staršem, skrbeti za brate in sestre, delati in preživljati druge ali pa so nenačrtovano zanosila in zato opustila šolanje. Veliko žensk je potožilo, da ne zmorejo plačevati šolnin⁷ za svoje otroke in številni po osnovni šoli, če so dokončali vsaj to, izobraževanja niso nadaljevali. Srečala sem veliko otrok, ki so se že več let izobraževali v angleškem jeziku, vendar v angleščini niso zmogli niti osnovne komunikacije. Pogosto je bilo preveč otrok v enem razredu, kakovost izobraževanja je bila slaba, učitelji, ki so morali učiti v angleščini, pa velikokrat sploh niso znali angleško.⁸ Otroci iz revnih družin pogosto hodijo v šolo lačni in ne morejo slediti pouku, prehrana pa v šoli še vedno ni organizirana.

V času bivanja v Ruandi sem srečala tudi veliko ljudi (predvsem žensk) iz drugih organizacij, institucij, akademske sfere ali privatnega sektorja. Tako sem Ruando spoznala kot deželo velikih razlik, kontrastov in paradoksov. Po eni strani je zelo očitna hitra gospodarska rast (predvsem kar se tiče izgradnje infrastrukture in tehnologije, in to zlasti v urbanih okoljih), Ruanda se uvršča visoko na lestvicah, ki merijo raven enakosti spolov (sicer predvsem na račun deleža žensk v parlamentu, kar je podatek, ki ga upoštevajo številni kazalci), revščina pa se glede na mednarodne kazalce in nacionalna poročila zmanjšuje (ali pa se morda samo drugače gleda?). Po drugi strani je revščina še vedno izrazita in tudi močno pogojena s spolom, na dnu družbene lestvice pa ni opaziti pretiranega odraza »razvoja« in enakosti spolov. Razredna

⁷ Od leta 2012 naj bi bilo izobraževanje na osnovni in srednješolski ravni (v angl. *12-year basic education cycle*, torej sistem 6 + 3 + 3: šest let osnovne šole, tri leta nižje srednje šole in tri leta višje srednje šole) brezplačno. Vendar je treba opozoriti, da to dejansko ne drži, saj morajo starši plačevati številne prispevke in gradiva, kot so prispevki za učitelje, šolske potrebnosti, kotizacije za izpite in preizkuse znanja, fotografije otrok za dokumente, šolska spričevala in potrdila, vpisnine, uniforme, internat itd. Vsi ti stroški, ki na leto nanesejo okrog 100–400 EUR, predstavljajo izjemno velik izziv velikemu delu prebivalstva, posledično pa se to odraža tudi na (ne)rednem obisku šole, učnem uspehu in deležu otrok, ki uspešno dokončajo šolanje. Pogosto so šole z internatom (v angl. *boarding schools*) v zelo oddaljenih krajih, zato morajo starši plačevati tudi bivanje in prehrano otrok. V Ruandi poznajo tri vrste šol: javne, zasebne in zasebne s podporo vlade. Večina zasebnih in zasebnih s podporo vlade je verskih in več kot polovico jih vodi katoliška Cerkev. Po statistikah o izobraževanju, ki jih je objavil MINEDUC (2018), se je povprečno število učencev povečalo v javnih šolah in zasebnih šolah, ki jih podpira vlada, v zasebnih šolah pa se je v obdobju med letoma 2016 in 2018 število učencev zmanjšalo.

⁸ Ruanda ima štiri uradne jezike: kinyarwando, angleščino (od leta 2008), francoščino in svahili (od leta 2017). V prvih treh letih osnovnega izobraževanja se uporablja kinyarwanda kot učni jezik, naprej pa angleščina, ki je od leta 2008/2009 nadomestila francoščino kot uradni učni jezik (predvsem iz gospodarskih razlogov). Gre za drastično spremembo, saj so prej skoraj vse ruandske šole kot učni jezik uporabljale francoščino. Sprememba je prinesla ogromno izzivov, saj se je večina učiteljev v Ruandi šolala v francoščini in angleškega jezika ni obvladala oz. se ga tudi ni učila vse do omenjene reforme 2008/2009. Ruanda je morala zato začeti obsežni program prekvalifikacije učiteljev (za poučevanje v angleškem jeziku) in tudi zaposliti nove učitelje iz sosednjih angleško govorečih držav. Ob tem je veliko francosko govorečih učiteljev iz Demokratične republike Kongo (v angl. *Democratic Republic of Congo – DRC*) izgubilo službe in tudi Ruandci, ki se niso hitro prilagodili in naučili angleško, so pogosto »zamudili vlak« za zaposlitev.

razslojenost in neenakosti so izrazite tako med prebivalstvom na splošno kot tudi med ženskami. Ženske nikakor niso homogena skupina, čeprav se jih pogosto tako obravnava. Opazila sem veliko razliko med ženskami, s katerimi sem delala, in ženskami, ki so pripadale drugemu (višjemu) družbenemu razredu, tistimi iz premožnejših družin, z univerzitetno izobrazbo, ki so morda študirale v tujini ali imele dobro plačane službe. Včasih se mi je zdelo, da ženske v Nyamirambu bolje razumem ali pa me vsaj veliko bolj zanimajo kot npr. premožnejše ruandske ženske, ki so zaposlene v parlamentu. Bila sem priča dogodku, ko je v Nyamirambo v NWC prišlo nekaj članic Društva univerzitetnih izobraženk Ruande (v angl. *Rwanda Association of University Women* – RAUW). Skupaj smo obiskale skupino žensk, ki je v NWC obiskovala tečaj opismenjevanja in angleščine. To so bile večinoma ženske, ki so na majhni lokalni tržnici prodajale sadje in zelenjavo ter zaslužile približno 15–20 EUR na mesec. Predsednica in druge članice RAUW so tem ženskam promovirale svoje društvo in jih vabile, naj se tudi same včlanijo in plačajo članarino približno 16 EUR, da bodo vključene v seznam elektronskih naslovov ter bodo prejemale informacije o dogodkih in novostih na področju enakosti spolov. Številne izmed tečajnic doma niso imele niti elektrike, kaj šele internet ali računalnika, zato niso vedele, kaj je seznam elektronskih naslovov. Prigoda je bila očiten dokaz, da članice RAUW (predsednica je bila tudi poslanka v parlamentu) niso razumele, v kakšnih okoliščinah živijo revne ženske v Nyamirambu. Verjetno so izhajale iz sebe in svojega privilegiranega položaja, ki je bil edini, ki so ga poznale. Po tej izkušnji sem se še toliko bolj začela ukvarjati z vprašanjem, kaj v bistvu število žensk v parlamentu v praksi pomeni za revne ženske v Ruandi.

Ta paradoks – visoko uvrščanje na lestvicah in mednarodni ugled v primerjavi z opažanji na terenu – je v meni z vsakim obiskom Ruande vse bolj vzbujal zanimanje in je bil glavni razlog za mojo izbiro študija in teme. Drug razlog je bilo moje sodelovanje v projektih na Mirovnem inštitutu, ki mi je omogočilo potovanja in daljša bivanja v Ruandi. Ker sama razvoja nisem razumela kot samo ekonomskega, temveč me je zanimal širši koncept – družbeni razvoj, je moja pozornost pritegnil posebni del ruandske družbe – skupina žensk in deklet, ki delajo kot hišne pomočnice in jim v Ruandi najpogosteje rečejo *umuyaya* ali *abakozi bomungo* oziroma v angleščini *house girls* ali *domestics*.

Izraza *house girls* ali *domestics* sta sicer problematična oziroma imata slabšalno konotacijo, ampak ju navajam, saj se v Ruandi najpogosteje uporabljata. Med raziskovanjem sem zasledila tudi izraze *house workers*, *house maids* ali *domestic workers*, pogovorno pa sem pogosto slišala tudi samo *girl*, kar bi lahko v slovenščino prevedli dobesedno kot dekla. Tudi sicer bi lahko

življenje *house girl* primerjali z življenjem deklet nekoč v naših krajih. Dekle oz. hišne pomočnice, o katerih pišem v disertaciji, pri svojih »delodajalcih« tudi živijo, so najpogostejše na voljo ves čas, redke imajo določen delovni čas in še manj jih ima določen prosti čas. Pravzaprav gre pogosto za obvezno, prisilno ali (pol)suženjsko delo (v angl. *bonded labour*) (Human Rights Watch, 2006; Anti-slavery, b. d.).⁹ Seveda gre za neformalne oblike dela, hišne pomočnice nimajo nobenih pogodb in posledično nobenega jamstva za redno plačilo ali spoštovanje delavskih ali človekovih pravic.

Skoraj vsi, ki sem jih spoznala v Ruandi v Kigaliju, tudi manj premožne družine ali posamezniki, so namreč doma imeli hišne pomočnice ali pomočnike.¹⁰ Redkokdo se je bil pripravljen z mano odkrito pogovarjati o položaju pomočnic, zato sem sprva med obiski pri prijateljih in znancih samo opazovala odnose in dinamiko v gospodinjstvu – torej med njimi kot »delodajalci« in hišnimi pomočnicami. Zaznala sem določene vzorce ali podobnosti v položaju teh pomočnic, npr. da so bile na voljo ves čas, da niso imele določenega urnika dela, da so delale bolj ali manj vse od čiščenja, kuhanja, skrbi za otroke do nakupovanja in da so imele malo (če sploh kaj) prostega časa ali morda možnosti za izobraževanje. Brala sem članke o izkoriščanju hišnih pomočnic, neplačevanju, nasilju, spolnih zlorabah in suženjskih odnosih, v katerih se znajdejo nekatere. Seveda nimajo vse slabih izkušenj, nekateri delodajalci so povsem korektni in spoštljivi, vendar sem opazala, da se glasu hišnih pomočnic glede na naravo njihovega dela in načina življenja najpogostejše ne sliši oziroma se jim sploh ne da priložnosti, da bi »spregovorile«. To se je pokazalo tudi, ko sem ljudi (tudi prijatelje) spraševala o njihovih hišnih pomočnicah in izrazila zanimanje, da bi se z njimi pogovarjala oziroma jih želela intervjuvati. Največkrat ljudje niso razumeli, zakaj me njihove pomočnice tako zanimajo in zakaj mislim, da mi bodo znale kar koli povedati, »če pa so neizobražene«. Vse to je prispevalo k odločitvi, da sem skozi sodelovanje v projektih in raziskovanje ter pisanje namenila posebno pozornost ravno tej skupini žensk in deklet, ki so odrinjene na rob družbe.

⁹ Obvezno ali prisilno delo, znano tudi kot dolžniška vez (v angl. *debt bondage*) ali dolžniško suženjstvo (v angl. *debt slavery*), je najpogostejša oblika sodobnega suženjstva.

¹⁰ Hišni pomočniki (v angl. *house boys*) prav tako obstajajo, vendar v veliko manjšem številu kot hišne pomočnice. Oboji so pogosto v podobno slabem položaju, vendar so dekleta še bolj marginalizirana in ranljiva skupina, saj so velikokrat tudi spolno zlorabljene, posiljene, če zanosijo, jih pogosto spodijo od hiše itd.

1.2 Opredelitev problema

Ruanda se pogosto omenja kot zgodba o uspehu med državami na globalni periferiji. Svetovna banka (v angl. *World Bank* – WB) in Svetovni gospodarski forum (v angl. *World Economic Forum* – WEF) predstavljajo kot eno najhitreje razvijajočih se »držav v razvoju« (WB, 2018; WEF, 2018b).¹¹ Poleg hitre gospodarske rasti Ruanda slovi tudi po izjemno visoki ravni enakosti spolov. O korelaciji med (družbenim) razvojem in enakostjo spolov sicer ne dvomim, vendar se pri uspešnosti Ruande na področju enakosti spolov izpostavlja predvsem visok delež žensk v parlamentu in visoko uvrščanje na različnih mednarodno priznanih lestvicah, kar v kontekstu neoliberalne tekmovalnosti ni nič nenavadnega. Bolj pomembno je namreč, kdo je prvi, kot kaj to prvo mesto pomeni.

Globalni Zahod oziroma center je sestavil niz kazalcev, ki merijo razvoj, revščino in enakost spolov. Vsak posamezni kazalec sestavlja več indikatorjev,¹² ki naj bi zajeli stanje na konkretnih področjih. Na podlagi vrednosti teh kazalcev in uvrščanja na lestvicah države pridobivajo ali izgubljajo ugled in donatorsko razvojno pomoč ter postajajo t. i. ljubljenske donatorjev (v angl. *donor darlings*) ali sirote (v angl. *donor orphans*) (Marysse, Ansoms in Cassimon, 2006). Prav tako se na podlagi teh meritev pripravljajo razvojne strategije in ukrepi ter sprejemajo politike. Pomembno je izpostaviti, da ti mehanizmi merjenja in razvrščanja ne vplivajo samo na politične/razvojne strategije posameznih držav, ampak tudi na okvir razmišljanja in ravnanja. Zato je pomembno razumeti, kdo stoji za tem kolesjem, kak je njegov namen, kaj in kako merimo, kako zbiramo in interpretiramo podatke ter katero raven družbe odsevajo ti podatki. Če namreč izhajam iz predpostavke, da so razvojne politike uspešne le, če imajo pozitivne učinke tudi na najbolj ranljive družbene skupine, moramo obravnavati razvoj od spodaj. Pomembno je, da razvojne strategije ne pozabijo na najbolj marginalizirane skupine, in v tem smislu bi morali kazalci zajemati indikatorje, ki so reprezentativni tudi (ali pa

¹¹ Problematičen je že sam izraz »države v razvoju« ali »nerazvite države«, ki ga je ustvaril globalni Zahod, nanaša pa se predvsem na ekonomski/gospodarski položaj. Problematična je tudi delitev sveta na več svetov in diskurz o »državah tretjega sveta«; delitev na Sever in Jug, pri čemer se je razumelo Sever kot razviti del sveta in Jug kot nerazviti del sveta, in tudi delitev na »globalni Zahod« in »globalni Vzhod« (ali/in »globalni Jug«), ki sicer ni bistveno drugačna od delitve na Sever in Jug, vendar naj bi nosila v sebi ozaveščenost o imperializmu, kolonializmu, orientalizmu. S konceptualnimi problemi v zvezi z razumevanjem razvoja ter delitvijo sveta na razvite in nerazvite države se ukvarjam v teoretskem poglavju.

¹² Kazalec (v angl. *index*) je sestavljen iz več posameznih indikatorjev (v angl. *indicators*), ki imajo lahko (odvisno od metodologije, po kateri je kazalec oblikovan) različno težo oz. so različno pomembni za merjenje določenega fenomena.

predvsem) za družbeni rob. Vprašanje pa je, ali so ti kazalci – glede na njihov namen globalne primerljivosti – sploh zmožni meriti stanje na socialno-ekonomskem robu družbe.

Pregled poročil, literature in obstoječih raziskav kaže na pomanjkanje pristopa od spodaj navzgor in vključevanje pogledov ter glasov tistih z ekonomsko-socialnega družbenega roba. Odgovor na vprašanje, zakaj je tako, je mogoče iskati pri Gayatri Chakravorty Spivak (1988) in njeni razlagi subalterna – subjekta, ki je odrinjen na rob družbe, nima možnosti lastne reprezentacije in govora. Spivak odpre tudi vprašanje ženske kot subalterna in pravi, da so subalterne ženske bolj marginalizirane kot subalterni moški ter da so subalterne ženske v bistvu nevidni del družbe. V Ruandi sem ob stikih s hišnimi pomočnicami pogosto pomislila točno na to: da kljub njihovi nepogrešljivosti v družbi in njihovem prispevku h kakovosti življenja ljudi ter nenazadnje tudi k emancipaciji (drugih) žensk, same ostajajo nevidne in neslišane. Kljub predolgim delovnikom ostajajo tudi revne. Revščina pa je – ne le v Ruandi – še vedno izrazito pogojena s spolom oziroma uspoljena (v angl. *gendered*).¹³

V kontekstu trenutnega dominantnega razvojnega diskurza – Agende 2030 za trajnostni razvoj¹⁴ – je cilj »odpraviti vse oblike in razsežnosti revščine in lakote ter zagotoviti, da bodo vsi ljudje lahko dostojno, enakopravno in v zdravem okolju izkoriščali svoje danosti«. Uspešnost razvojnih programov, strategij ali politik bi torej morali ocenjevati na samem dnu socialno-ekonomske družbene lestvice, med revno populacijo. Ker pa je revščina izrazito feminizirana ali uspoljena, je ključno pogledati, kakšne učinke imajo razvojne strategije na revne ženske. Tudi revne ženske niso homogena skupina, čeprav se jih pogosto tako obravnava, zato sem se v svoji raziskavi in v disertaciji osredotočila na posebno skupino žensk v Ruandi, ki jih razumem kot subaltern – hišne pomočnice.¹⁵

1.3 Raziskovalni cilji in vprašanje

Raziskovalni cilji disertacije so naslednji:

– **Kritično opredeliti koncept družbenega razvoja z vidika različnih teoretičnih pogledov, vendar predvsem skozi postkolonialne študije; pojma družbeni razvoj ne moremo razložiti**

¹³ Angleški izraz *gendered*, ki ga utemelji Judith Butler (1988; 2010), oziroma *gendered poverty* kot uspoljena revščina prevajajo že Dedić (2008), Hrženjak in Jalušič (2011) ter Bajt (2015).

¹⁴ Agenda 2030 za trajnostni razvoj – *Transforming our world: Agenda 2030 for Sustainable Development*, sprejeta 21. 10. 2015.

¹⁵ Zavedam sem, da imamo še subalterna v subaltnernu, npr. LGBTQ+ osebe med hišnimi pomočnicami.

enostransko, saj je zelo kompleksen in ima v različnih kontekstih različen pomen, kar ponazorim s pregledom različnih teoretičnih pogledov. Opredelitev koncepta družbenega razvoja skozi postkolonialne študije pomaga premisliti našo evropocentrično logiko, zgodovinske in današnje odnose med državami ter našo vpetost v svet, po drugi strani pa pomaga tudi pri samopozicioniranju in kritični samorefleksiji raziskovalke.

– **Analizirati vidik spola v razvoju skozi postkolonialni feminizem;** postkolonialne študije pomagajo postaviti temeljno razlago družbenega razvoja, kot ga razumem v celotni disertaciji, vendar skoraj popolnoma spregledajo dimenzijo spola v družbi in se tudi z enakostjo spolov ne ukvarjajo; zato dodam še en teoretski kontekst, ki zapolni ta primanjkljaj, hkrati pa je soroden s postkolonialno teorijo (oba pristopa gledata na zahodne imperialne dominantne diskurze z vidika roba družbe in pri obeh je pomemben pristop od spodaj) – postkolonialni feminizem.

– **Kritično premisliti dominantne razvojne diskurze** (ki so v različnih časovnih obdobjih stremeli k različnim ciljem) in premisliti družbeni razvoj od spodaj navzgor.

– **Konceptualizirati povezave med družbenim razvojem in enakostjo spolov;** da bi lahko na konkretni študiji primera analizirala vpetost dimenzije spola v razvojne strategije, moram najprej razjasniti, v kakšnem odnosu sta ti dve področji: Ali družbeni razvoj samodejno pomeni tudi višjo stopnjo enakosti spolov? Ali je enakost spolov predpogoj za družbeni razvoj? Ali je brez enakosti spolov sploh mogoče govoriti o družbenem razvoju?

– **Kritično analizirati izbrane tri globalne kazalce, ki merijo dimenzijo spola** (diskriminacijo žensk, neenakosti med spoloma in razlike med spoloma): kazalec družbenih institucij in spola (*Social Institutions and Gender Index* – SIGI), kazalec neenakosti po spolu (*Gender Inequality Index* – GII) in globalni kazalec razlik med spoloma (*Global Gender Gap Index* – GGGI).

– **Analizirati primernost in ustreznost izbranih kazalcev za refleksijo enakosti spolov:** Ali kot globalni/zahodnocentrični kazalci sploh merijo za vse države pomembne indikatorje? Ali so bili upoštevani lokalni kontekst in lokalne specifičnosti? Ali so kazalci v tej svoji univerzalnosti, da so lahko primerljivi za cel svet, v bistvu sestavljeni po zahodnocentrični logiki in odražajo predstavo o enakosti spolov, ki ni nujno enaka v vseh državah?

– **Razglabljam o neskladju med sliko, ki jo kažejo izbrani globalni kazalci, in sliko, ki jo dobim z lastnim opazovanjem z udeležbo ter polstrukturiranimi intervjuji.** Izpostaviti širši problem razvojnih kazalcev, ki ga poglobljeno razdelam in prikažem na primeru Ruande; na podlagi intervjujev in lastnega opazovanja oceniti, kateri indikatorji (objektivni in subjektivni) bi bili (bolj) bistveni za subaltern; **prispevati k razmisleku o oblikovanju ustrežnejših**

kazalcev, ki bi bolje odražali stanje na področju enakosti spolov in bi vključevali tudi vidik subalterni.

– **»Dati možnost« subalternim ženskam – hišnim pomočnicam v Nyamirambu** – da spregovorijo, in jih poskušati slišati (ob zavedanju kritike, da se že s tem, ko rečem, da nekemu »dam možnost govoriti«, postavim v dominantni položaj).

Glavni cilj trenutno dominantnega razvojnega diskurza Agende 2030 je odpraviti revščino. Ker je revščina izrazito uspoljena, je v tem pogledu enakost spolov pomemben indikator za uspešne razvojne strategije. Dominantni razvojni diskurz predpostavlja, da z gospodarsko rastjo samodejno izboljšujemo položaj žensk, dvigamo raven enakosti spolov in zmanjšujemo (uspoljeno) revščino. Pri tem se pojavi vprašanje, ali gospodarska rast pomeni večjo enakost spolov in boljši položaj tudi subalternih žensk. Na podlagi opazanj na terenu bi lahko rekla, da je ravno nasprotno in gospodarska rast v državi vpliva predvsem na ženske srednjega in višjega sloja, ki svojo emancipacijo dosegajo tudi na račun revnih in marginaliziranih žensk, medtem ko na najrevnejše ali subalterne ženske na družbenem robu ne vpliva.

Globalni kazalci, ki merijo razvoj, (uspoljeno) revščino in neenakosti po spolu, so običajno podlaga za ocenjevanje (ne)uspešnosti držav, oblikovanje razvojnih politik in tudi dodeljevanje donatorskih sredstev. Glede na to, da so globalni, ni presenetljivo, da so kvantitativni, saj je tako najlažje delati primerjave med državami in regijami. Pa vendar se v povezavi s kazalci pojavijo številna vprašanja: kaj pomeni visoko uvrščanje na globalnih lestvicah GGGI, SIGI in GII; kaj točno merijo kazalci; kaj nam rezultati povedo o področju interesa oziroma kaj nam povedo kvantitativna merila o vplivu teh merjenih dimenzij na življenje ljudi; kako pomembno je temeljito razumevanje družbenega konteksta, v katerem so bili zbrani podatki; ali se podatki zbirajo tako, da odsevajo družbeno dno; ali globalni kazalci sploh lahko odražajo položaj na ravni subalterni – če na primeru Ruande razumemo hišne pomočnice kot subalterne.

V tem okviru lahko postavimo naslednje osrednje raziskovalno vprašanje:

Kaj od tega, kar merijo kazalci, je pomembno za subaltern, in česa od tega, kar je pomembno za subaltern, kazalci ne vključujejo? In ali jih je mogoče ustrezno dopolniti?

1.4 Področje raziskovanja – med razvojnimi in postkolonialnimi študijami

V doktorski disertaciji po eni strani kritično opredelim sam koncept (družbenega) razvoja, v okviru tega dam poudarek dimenziji spola oziroma preučujem povezave med razvojem in enakostjo spolov. Po drugi strani ocenjujem razvoj od spodaj navzgor in poskušam »poslušati« subalterni skupino žensk v konkretnem lokalnem okolju v Ruandi. Disertacija posega na več raziskovalnih področij, vendar jo lahko umestim v razvojne študije, ki so relativno novo, vendar zelo razvejano in interdisciplinarno znanstveno področje (Haynes, 2008; Kothari, 2005; Potter in drugi, 2008). Še bolj smotrno jo je umestiti v prostor med razvojne in postkolonialne študije, saj v disertaciji prevprašujem razvojne koncepte, razpravljam o zahodnocentričnem pristopu in kritično presojam tudi mednarodno razvojno sodelovanje, ki se pogosto razume kot instrument zunanje politike, ki lahko ob ustrezni uporabi pripelje do doseganja zunanjepolitičnih ciljev in uresničevanja nacionalnih interesov (Arbeiter, Bučar in Udovič, 2019, 455).

Osrednji raziskovalni predmet razvojnih študij – kot nakazuje samo ime – je »razvoj«. Že na točki razumevanja tega pojma naletimo na nestrinjanje številnih avtorjev, akademikov in razvojnih strokovnjakov, jasne ali enotne definicije razvoja pa ni.¹⁶ Prav tako pogoste so razprave o tem, kaj so ali kaj naj bi bile razvojne študije – ali so primarno akademske ali naj bi se ukvarjale predvsem s politikami in prakso. Razvojne študije so tudi relativno novo področje raziskovanja, ki si ideje, koncepte in metodološke okvirje sposoja pri drugih disciplinah. Kothari (2005, str. 4) pravi, da vendarle do neke mere obstaja strinjanje, da naj bi razvojne študije raziskovale procese sprememb v državah na svetovni periferiji, revščino oziroma odpravo revščine, socialno-ekonomske dimenzije globalnih neenakosti in procesov izključevanja. Tudi Harriss (2005, str. 17) meni, da so razvojne študije interdisciplinarno področje, ki se ukvarja z analizo in razumevanjem procesov družbenih sprememb, pri čemer družbo razumemo v vsej njeni gospodarski, politični in kulturni kompleksnosti.

Nekateri avtorji (npr. Kothari, 2005) menijo, da razvojne študije izvirajo iz postkolonialnih študij, medtem ko drugi (npr. Sylvester, 1999) pišejo o razvojnih študijah, ki so se kot

¹⁶ Različni ljudje in družbe različno razumemo pojem razvoja, vendar je v globalnem kontekstu, če med sabo primerjamo države in govorimo o »bolj razvitih« in »manj razvitih« državah ali o državah v globalnem centru in na globalni periferiji, vsaj neka delovna definicija vendarle potrebna (Todaro in Smith, 2011, str. 16). »Razvoj je zato treba razumeti kot večdimenzionalni proces, ki vključuje velike spremembe v družbenih strukturah, obnašanju in nacionalnih institucijah, pa tudi pospeševanje gospodarske rasti, zmanjšanje neenakosti in izkoreninjenje revščine. Razvoj mora v svojem bistvu predstavljati celoten razpon sprememb, s katerimi se celoten družbeni sistem /.../ odmika od življenjskega stanja, ki se dojema kot nezadovoljivo, k situaciji oz. življenjskemu stanju, ki se smatra za materialno in duhovno boljše. Nihče ni določil človeških ciljev gospodarskega razvoja tako dobro kot Amartya Sen, morda vodilni mislec o pomenu razvoja« (Todaro in Smith, 2011, str. 18).

profesionalno področje vzpostavile že v 1950-ih, torej prej kot postkolonialne študije. Različni avtorji se strinjajo, da imata obe področji marsikaj skupnega, da se prav tako bistveno razlikujeta, večinoma pa se medsebojno ignorirata. Oziroma kot pravi Sylvester (1999, str. 704), se zdi, »kot da bi druga drugi smrdeli«. Razlog, da se o povezavah med postkolonialnimi študijami in razvojnimi študijami redko govori/piše, je verjetno v tem, da ima kolonializem izrazito negativno konotacijo oziroma je »nekaj slabega«, medtem ko se razvojno sodelovanje povezuje z dobrodelnostjo in humanitarnostjo, torej je »nekaj dobrega« (Kothari, 2005, str. 51). V tem smislu je razumljivo, da se tako razvojni strokovnjaki, ki delujejo v okviru razvojnega sodelovanja, kot tudi akademiki, ki delujejo v okviru razvojnih študij, želijo oddaljiti od kolonializma. Zanikanje kolonialnih korenin razvojnih študij omogoča mnogim razvojnim strokovnjakom, da svojega dela ne prevprašujejo, ne problematizirajo še vedno vseprisotnega evropocentrizma/zahodnocentričnosti in da v državah na periferiji delajo brez slabe vesti (prav tam, str. 62).

Pa vendar je pomembno razumeti, da se »era razvoja« (Sachs, 1992, str. 1) ni začela z letom 1945 po sporazumu iz Bretton Woodsa, kot to namigujejo zgodovinsko omejene dominantne analize, ki s tem kažejo nereflektirano stran razvojnih študij (Kothari, 2005, str. 50–51), ali z letom 1949, ko je Truman v svojem inavguracijskem govoru globalni Jug označil za nerazvit in napovedal program razvoja. Različni razvojni ukrepi in programi segajo bistveno dlje nazaj.¹⁷ In obratno – s koncem neposrednih kolonialnih administracij se odnosi niso kar prekinili, temveč so se na različne načine nadaljevali naprej v postkolonialno industrijo mednarodne razvojne pomoči oziroma mednarodnega razvojnega sodelovanja, o čemer pišejo tudi postkolonialni (Frantz Fanon, Edward Said, Gayatri C. Spivak, Samir Amin, Robert Young, Walter Mignolo, Ania Loomba) in postrazvojni avtorji (Gustavo Esteva, Wolfgang Sachs, Majid Rahnema, Arturo Escobar). Odnosi so se nadaljevali tudi prek nekdanjih kolonialnih uradnikov, ki so postali razvojni strokovnjaki, svetovalci ali akademiki in so svoje izkušnje, znanje ter načine dela prenesli v razvojne študije.¹⁸ Seveda ne trdim, da je celotna industrija mednarodnega razvojnega sodelovanja zgolj in samo nadaljevanje nekih prejšnjih kolonialnih odnosov. A pomembno je razumeti tako kontinuitete kot tudi razhajanja med kolonializmom in

¹⁷ So pa seveda dekolonizacija, globalizacija, bretonwoodske institucije in mednarodna trgovina izjemno vplivale na okolje, znotraj katerega se nahaja razvoj (Kothari 2005, str. 90).

¹⁸ Kothari (2005, str. 56) v svoji raziskavi ugotovi, da so se vsi intervjuvani kolonialni uradniki, ki so nato delovali tudi v okviru razvojnih študij, dojemali kot razvojni izvajalci / praktiki že pred koncem kolonializma.

današnjim mednarodnim razvojnim sodelovanjem (Kothari, 2005, str. 61–64). Do tega razumevanja pa nam lahko pomagajo postkolonialne in razvojne študije.

Sylvester (1999, str. 716–717) trdi, da so tako razvojne kot postkolonialne študije utemeljene na znanju in dosežkih Zahoda, prav tako pa je na oboje študije vplival postmoderni preobrat v družbeni teoriji, ki združuje prej precej poenotene (večinoma Zahodne) narative. Razvojne študije večinoma ne omenjajo kolonialnega obdobja in niti ne uporabljajo izraza postkolonialno. Zdi se celo, da želi veja dominantnih razvojnih študij, ki se ukvarja s strukturnimi spremembami, kolonije umestiti v modele zahodne politične ekonomije. Težnje po alternativnem razvoju in postrazvojne težnje so tiste, ki poskušajo razvojne študije premakniti v manj abstraktne ter makroekonomske smeri. Sylvester (1999, str. 717) je sicer kritičen in pravi, da so te težnje uspešne samo toliko, da se o alternativnih idejah lahko govori na hodnikih WB. Po drugi strani pa meni, da imajo postkolonialne študije potencial biti nov in drugačen prostor za razmišljanje o človekovem razvoju. Čeprav so ravno tako obremenjene z razmišljanjem o Zahodu, naj bi bile pod bistveno manjšim vplivom »vsevedne zgodovine« razvojnih študij in tako lažje neposredne pri kritiziranju kolonializma in doseženega napredka. Vendar je ena od kritik postkolonialnih študij ta, da so preveč teoretične in oddaljene od navadnih ljudi, s katerimi se (vsaj bolj alternativni) razvojni akterji ukvarjajo. Razhajanja med razvojnimi in postkolonialnimi študijami Sylvester ponazori na primeru subalterna – pravi, da razvojne študije ne slišijo subalterna, postkolonialnih študij pa ne zanima, ali ima subaltern kaj jesti. Subaltern znotraj razvojnih študij nima možnosti govoriti, torej tudi ne more govoriti na način, ki bi nasprotoval odločitvam ali kritiziral način dela razvojnih akterjev. Sylvester (1999, str. 703–718) zaključí, da bi postkolonialne študije lahko našle držo, ki bi bila hkrati kritična in empatična do problematike razvoja.

Analize povezav med kolonializmom in današnjim mednarodnim razvojem niso pogoste in v literaturi jih zasledimo relativno redko (Kothari, 2005). Eden od razlogov za pomanjkanje kritičnih analiz je morda tudi v tem, da se imajo razvojni strokovnjaki pogosto samo za izvajalce/praktike in menijo, da se s teorijo ni treba ukvarjati oziroma se jim ne zdi uporabna. Pa vendar je znotraj razvojnih študij razprava o teoriji in praksi ves čas prisotna (prav tam, str. 4). Trenutnega ekonomskega, družbenega in političnega položaja v državah globalnega Juga ter interesov globalnega Severa/Zahoda v teh državah, s čimer se ukvarjajo razvojne študije, ne moremo zares razumeti brez razumevanja zgodovine, kolonialnega ozadja in teorij, ki so bile vodilo različnim razvojnim ukrepom v različnih časovnih obdobjih. Pri tem ne gre za to, da pod vprašaj postavimo primerjavo »slabega kolonializma« in »dobrega razvoja«, temveč gre za širše

razumevanje, kako razvoj deluje znotraj svoje kolonialne preteklosti in v odnosu do nje (prav tam, str. 51).

Če je kritika postkolonialnih študij na eni strani ta, da so preveč akademske oziroma teoretične, je na drugi strani za razvojne študije značilno, da so usmerjene k uporabnemu oziroma instrumentalnemu, torej namen ni ustvariti novo znanje, temveč to v praksi uporabiti ali aplicirati skozi razvojno (so)delovanje (prav tam, str. 3–7).¹⁹ Ko pa so raziskave že v osnovi namenjene vrednotenju ali spreminjanju konkretnih politik, se lahko vprašamo, ali so res nepristranske ali pa so morda pod vplivom naročnikov takih raziskav (Sumner in Tribe, 2008). Namen raziskav v okviru razvojnih študij je namreč pogosto ravno vplivati na politike, razvojne strategije ali ukrepe (Molteberg in Bergstrom, 2000, str. 31). Zaradi tega v disertaciji posebno pozornost namenjam merjenju rezultatov oziroma uspehov, kar pa nas pripelje nazaj do jedra problema raziskovanja – na primeru Ruande analizirati vključenost dimenzije spola v razvojne strategije in kritično presoditi merjenje uspešnosti na področju enakosti spolov.

1.5 Struktura doktorske disertacije

Doktorsko disertacijo sestavljata teoretični in empirični del. V drugem poglavju najprej podrobneje opišem metodološki okvir. Z epistemološkega vidika sem uporabila pristop induktivnega sklepanja, kamor sodi tudi logika abdukcije, po kateri kot raziskovalka preučujem opazovane fenomene s participativnimi raziskovalnimi metodami, na podlagi opažanj s terena pa nato oblikujem raziskovalni fokus. Na podlagi študije primera na eni strani analiziram globalne, večinoma kvantitativne kazalce, ki temeljijo na pozitivističnem pristopu in omogočajo globalno primerljivost ter razvrščanje držav na lestvicah uspešnosti. Na drugi strani pa moja terenska raziskava temelji na kvalitativnih raziskovalnih metodah (opazovanje z udeležbo in polstrukturirani intervjuji) in se opira na konstruktivistični pristop, pri tem pa zahteva dobro poznavanje lokalnega okolja in specifik, ki morda niso globalno primerljive. V tem poglavju opišem še metodološke izzive, s katerimi sem se soočala med raziskavo in pisanjem, ter umestim sebe kot terensko raziskovalko.

¹⁹ Izziv za razvojne študije ni toliko v upiranju kritikam, ki izhajajo iz postmodernizma, ali v »postrazvojnem« teoretiziranju, ki ga ponazarja *The Development Dictionary* (Sachs, 1992), kot v obnovitvi svoje pomembnosti z izboljšanim zgodovinskim razumevanjem razvoja in globalne pravičnosti. To pa zahteva kritično angažiranje razvojnih akademikov tudi pri oblikovanju razvojnih politik (Harriss, 2005, str. 39).

V tretjem poglavju zastavim teoretski okvir doktorske disertacije. Najprej preučim zadevno literaturo, ki skozi različna časovna obdobja obravnava razvoj. S pomočjo različnih teoretičnih vidikov problematiziram prevladujoče/dominantne koncepte razvoja in se na podlagi postkolonialnih študij oziroma postkolonialne teorije opredelim do koncepta družbenega razvoja, kot ga nato razumem skozi celotno disertacijo. Ta pristop mi pomaga reflektirati evropocentrično logiko, zgodovinske in današnje odnose med državami ter našo vpetost v svet, po drugi strani pa pomaga tudi pri samopozicioniranju in kritični samorefleksiji mene kot raziskovalke. Ker pa postkolonialne študije skoraj povsem spregledajo dimenzijo spola v družbi in se z enakostjo spolov ne ukvarjajo (vsaj ne poglobljeno), dodam še en teoretski kontekst, ki zapolni ta primanjkljaj, hkrati pa je soroden postkolonialni teoriji – postkolonialni feminizem. Oba pristopa namreč gledata na zahodne imperialne dominantne diskurze s položaja družbenega roba in pri obeh je pomemben pristop od spodaj navzgor. Dodam še koncept subalterna oziroma ženske kot subalterna, saj se v empiričnem delu disertacije osredotočam na enakost spolov in družbeni razvoj na ravni subalterne skupine žensk v izbrani državi na svetovni periferiji.

V četrtem poglavju nato na podlagi oblikovanega teoretskega okvira in procesa konceptualizacije preučim vključenost dimenzije spola v razvojne diskurze skozi različne pristope in vidike. Osredotočim pa se na vprašanje, kako merimo dimenzijo spola oziroma kako merimo (ne)enakosti spolov v kontekstu razvoja, in podrobneje analiziram tri izbrane globalne kazalce, ki so jih razvili Svetovni gospodarski forum (v angl. *World Economic Forum* – WEF), Organizacija za gospodarsko sodelovanje in razvoj (v angl. *Organization for Economic Cooperation and Development* – OECD) in Program Združenih narodov za razvoj (v angl. *United Nations Development Program* – UNDP).

V petem poglavju preidem na študijo primera. Ruando najprej umestim v širši zgodovinski okvir v smislu postkolonialne zapuščine Afriki in postkolonialne zapuščine Ruandi. Na tem mestu podrobneje analiziram piramidno strukturo lokalnega upravljanja v Ruandi (decentralizirani despotizem) in vlogo lokalnih voditeljev v družbi, kar je pomembno za boljše razumevanje terenske raziskave in izbire dveh intervjuvanih skupin. Opišem tudi zgodovinski kontekst in položaj žensk v Ruandi pred in med genocidom leta 1994 ter po njem.

Temu sledi šesto poglavje, v katerem na kratko opišem in kritično reflektiram izjemen gospodarski razvoj Ruande, glavne ruandske razvojne strategije, ter stanje na področju enakosti spolov. Preučim na eni strani pravni, institucionalni in politični okvir za enakost spolov ter na

drugi strani rezultate in uvrščanje Ruande na lestvicah izbranih treh globalnih kazalcev: globalni kazalec razlik med spoloma, kazalec družbenih institucij in spola ter kazalec neenakosti po spolu.

Po kritični presoji tako ruandskega pravnega, institucionalnega in političnega okvira za enakost spolov kot tudi izbranih treh kazalcev ugotovim, da vidik revnih žensk z družbenega roba ni zajet. V sedmem poglavju najprej pojasnim, zakaj sem opredelila hišne pomočnice v Ruandi kot subalterne, nato pa kritično obravnavam izbrane kazalce s stališča hišnih pomočnic. Kritično obravnavo smiselno razdelim na dimenzije, na katerih temeljijo kazalci oziroma dimenzije, ki se v intervjujih izkristalizirajo kot bistvene: politična, socialno-ekonomska, izobraževalna, zdravstvena in dimenzija, ki se osredotoča na zasebno/družinsko življenje.

V sklepnem, osmem poglavju prikažem neskladje med sliko, ki jo kažejo izbrani trije kazalci, in ugotovitvami svoje terenske raziskave na podlagi intervjujev in lastnega opazovanja v Ruandi v obdobju 2009–2019. Povzamem ključne ugotovitve, pomanjkljivosti kazalcev in potencial za nadgradnjo/izboljšanje kazalcev ter s tem odgovorim na raziskovalno vprašanje. Opredelim še prispevek doktorske disertacije k znanosti in nakažem potencial za nadaljnje delo in raziskovanje.

2 METODOLOGIJA

2.1 Merjenje dimenzije spola z globalnimi kazalci

Številne razvojne strategije vključujejo dimenzijo spola,²⁰ toda same strategije in politike niso dovolj; pomembna sta izvedba in merjenje rezultatov oz. stanja (Neuman, 1994; Ferligoj in drugi, 1995; Toš in Hafner-Fink, 1998; Punch, 1998; Mali, 2002; Bernard, 2006), na podlagi česar se oblikujejo nove strategije in politike. V zadnjih 20 letih se je razvilo veliko kazalcev za merjenje razvoja, (uspoljene) revščine in neenakosti po spolu, ki predstavljajo središče te raziskave. Ravno ti kazalci so običajno podlaga za ocenjevanje (ne)uspešnosti držav in oblikovanje razvojnih politik, vendar v primeru netočnih ali nekritično obravnavanih podatkov lahko dobimo o državi popačeno ali popolnoma napačno sliko, kar lahko vodi tudi v sprejetje neprimernih razvojnih strategij. Država je lahko razvrščena visoko na lestvici samo na podlagi enega indikatorja, če je ta pomembnejši kot drugi indikatorji znotraj kazalca. Zato moramo, preden na podlagi nekega kazalca sklepamo o stanju v državi, poznati metodologijo, na osnovi katere je bil kazalec ustvarjen, prav tako pa je pomembno dobro poznavanje lokalnega konteksta in specifik konkretne države, ki nas zanima. »Kvantitativna merila lahko pokažejo trende na ravni države, prav gotovo pa nam ničesar ne povedo o vplivu teh oblik razvoja na življenje ljudi. Brez temeljitega razumevanja družbenega konteksta, v katerem so bile take statistike proizvedene, je dejansko mogoče napačno razumevanje pomena razvoja za življenje ljudi« (Chodorkoff in Gregorčič, 2005, str. 35–36). Nenazadnje pa je kazalce treba problematizirati tudi zato, ker večinoma odražajo zahodnocentrične predstave o razvoju ali enakosti spolov in kot taki ne odražajo morebitnih pomembnih (ali celo ključnih) lokalnih specifik.

²⁰ Evropska unija (EU) je sprejela številne dokumente, ki tvorijo pravno-institucionalni okvir prizadevanja za enakost med spoloma tudi na razvojnem področju: Lizbonska pogodba (2007), Listina EU o temeljnih pravicah (2000), Strategija za enakost žensk in moških 2010–2015, Evropski konsenz o razvoju (2005), strategija Enakost spolov in opolnomočenje žensk v razvojnem sodelovanju (2007) idr. Odbor OECD za razvojno pomoč (OECD DAC) je leta 1999 sprejel Smernice za enakost spolov in opolnomočenje žensk v razvojnem sodelovanju, leta 2008 pa še Vodilna načela za učinkovitost pomoči, enakost spolov in opolnomočenje žensk. Afriška unija je leta 2003 sprejela Protokol k Afriški listini človekovih pravic in pravic ljudstev o pravicah žensk v Afriki – v angl. *Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa (Maputo Protocol)*. V zadnjih letih je opaziti trend, da EU in vlade držav članic ukinjajo urade za enakost spolov, zato bi lahko rekli, da je UN edina medvladna institucija, ki je svoje strukture na področju enakosti spolov še okrepila in razume, kako pomembno je to področje.

Za namen te raziskave sem izbrala tri kazalce, ki so jih razvili UNDP, OECD in WEF:

Globalni kazalec razlik med spoloma (v angl. **Global Gender Gap Index – GGGI**), ki ga je leta 2006 predstavil WEF, se osredotoča samo na razlike med spoloma, ne upošteva stopnje gospodarskega razvoja ali dohodka države, kar pomeni, da se lahko države z zelo nizkim dohodkom uvrščajo visoko na lestvici GGGI, če je ta razklika med spoloma majhna (takšen primer je ravno Ruanda). **GGGI meri posledice neenakosti – razlike med spoloma**, in sicer s 14 indikatorji, združenimi v štiri dimenzije/področja:

- i) **gospodarska participacija in priložnosti**: razmerje žensk in moških, vključenih na trg dela; enako plačilo žensk in moških za enako delo; prihodki žensk v primerjavi s prihodki moških; razmerje žensk in moških na zakonodajalskih, višjih uradniških in menedžerskih položajih; razmerje žensk in moških v strokovnih in tehničnih službah;
- ii) **izobraževanje**: stopnja pismenosti žensk in moških; razmerje žensk in moških pri vpisu v osnovno in srednjo šolo ter na terciarno stopnjo izobraževanja;
- iii) **zdravje in preživetje**: razmerje med spoloma ob rojstvu; pričakovana življenjska doba žensk in moških;
- iv) **politično opolnomočenje**: razmerje žensk in moških v parlamentu; na ministrskih položajih in v zadnjih 50 letih na položaju vodje države (WEF, 2014; 2019).

OECD je uporabil nekoliko drugačen pristop in leta 2009 predstavil kazalec družbenih institucij²¹ in spola (v angl. **Social Institutions and Gender Index – SIGI**), ki se ne osredotoča na merila, ki kažejo posledice neenakosti, temveč **se osredotoča na institucionalne vzroke teh neenakosti in raven diskriminacije po spolu v družbenih institucijah**. SIGI 2019 sestavljajo štiri dimenzije/podkazalci in 16 indikatorjev:

- i) **diskriminacija v družini**: otroške poroke, delitev odgovornosti znotraj gospodinjstva, ločitev, dedovanje;
- ii) **omejena telesna integriteta**: nasilje nad ženskami, pohabljanje ženskih spolnih organov, pogrešane ženske,²² reproduktivna avtonomija;

²¹ Družbene institucije so dolgoročni kodeksi ravnanja, norme, tradicije ter neformalni in formalni zakoni, ki vplivajo na enakost spolov (OECD, b. d.).

²² Izraz pogrešane ženske (v angl. *missing women*) pomeni pomanjkanje števila žensk v primerjavi s pričakovanim številom žensk v regiji ali državi. Najpogosteje se meri s spolnim razmerjem med moškimi in ženskami. Ta pojav je prvi opazil oziroma o njem pisal Amartya Sen (1990), ki je ocenil, da naj bi bilo pogrešanih okrog 100 milijonov žensk (tudi zaradi tehnologij, ki omogočajo prenatalno razkritje ali celo izbiro spola in so komercialno na voljo od sedemdesetih let 20. stoletja). Ta pojav se v glavnem povezuje z državami v Aziji, na Bližnjem vzhodu in v severni Afriki.

- iii) **omejen dostop do virov/sredstev:** dostop do zemlje, dostop do druge lastnine, dostop do finančnih storitev, delavske pravice;
- iv) **omejene državljanske svoboščine:** državljanske pravice, politični glas, svoboda gibanja, dostop do pravičnosti (OECD, 2019a).

Leta 2010 je UNDP predstavil kazalec neenakosti po spolu (v angl. *Gender Inequality Index – GII*), ki je nadomestil dva predhodna kazalca razvoja glede na spol. **GII pokaže izgubo dosežkov zaradi neenakosti spolov** na treh dimenzijah, kar meri s petimi indikatorji:

- i) **reproduktivno zdravje:** smrtnost mater, rodnost mladoletnih deklet;
- ii) **opolnomočenje:** izobraževanje na srednji šoli ali višje, zastopanost žensk v parlamentu;
- iii) **trg dela:** delež žensk v delovno aktivnem prebivalstvu (UNDP 2010a, str. 89–93).

Kazalci seveda niso sami sebi namen. Pomembni so ne le za mednarodni ugled držav, temveč so po navadi osnova za nove politike, donatorji pa se nanje zanašajo, ko odločajo o podpori določeni državi – kar je še posebej pomembno za Ruando, ki je po genocidu postala ena izmed ljubljensk donatorjev. Kazalci prispevajo k novim politikam in vplivajo na družbe. Potencialna težava pa je, da se lahko oblikujejo neustrezne politike, če se upoštevajo samo površinske kvantitativne ocene kazalcev. Debusscher in Ansoms (2013) sta iz svojih terenskih raziskav v Ruandi sklenili, da so pogosto pomembne samo številke, da je diskurz o enakosti spolov zdaj »v modi« in privlači denar donatorjev. Prav tako sta opazili, da se oblikovalci politik v Ruandi osredotočajo na kvantitativno merljive politike in je napredek opredeljen predvsem v smislu kvantitativne statistike enakosti spolov, medtem ko ni dovolj globlje vsebine npr. za obravnavanje družbenih spolnih norm, struktur in praks.

V disertaciji najprej analiziram in nato problematiziram izbrane kazalce, saj menim, da nam ne povedo tistega, kar je resnično pomembno, in to je, kako oziroma ali sploh določeni ukrepi/politike/strategije pozitivno vplivajo na kakovost življenja ljudi na družbenem robu in prispevajo k družbenemu razvoju in enakosti spolov nasploh. Kvantitativni indikatorji izbranih kazalcev so eno (npr. število žensk v parlamentu), toda mene zanima nekaj drugega – dejansko stanje, ki se skriva za tem (npr. kakšne politike in zakoni se sprejemajo v parlamentu, kjer večino mest zasedajo ženske, in kako vplivajo na enakost spolov ali odpravljanje uspoljene revščine). Večina raziskav v okviru razvojnih študij je še vedno kvantitativnih in pozitivističnih. Zaradi tega na določena vprašanja ne samo ne morejo odgovoriti, temveč lahko prikažejo zelo pomanjkljive ali celo napačne slike o določenih fenomenih. Že obstoječe raziskave pogosto poudarjajo pomen kvalitativnih analiz (Ansoms, Marijnen, Cioffo in Murison, 2017), s katerimi

lahko zapolnimo to vrzel pomanjkljivega preučevanja problemov, ki zahtevajo npr. dobro poznavanje lokalnega konteksta in specifik. Doktorska disertacija prav zato v empiričnem delu temelji na konstruktivističnem pristopu in kvalitativnih metodah, s katerimi na primeru Ruande lahko pokažem neskladje med sliko, ki jo dobimo na podlagi kvantitativnih meritev, ter sliko, ki dobi globino in vidik na osnovi nians kvalitativnega raziskovanja.

Ni pomembno samo, katere podatke zbiramo, temveč tudi to, kje podatke dobimo, na kateri ravni jih zbiramo, kdo jih zbira in kako jih interpretiramo. Kazalci so pogosto zasnovani in sprejeti kot univerzalni, globalni in objektivni, vendar različni kritiki (Permanyer, 2013; Klasen in Schüller, 2011) trdijo, da lahko kazalci izpustijo pomembne ali pa vključujejo nepomembne podatke za določeno državo, metodologija kazalcev pa ne samo da je lahko konfuzna, ampak je včasih tudi vprašljiva. Zato je potrebna previdnost pri interpretaciji rezultatov ali uvrščanja države na lestvici določenega kazalca. Da bi lahko ocenili, ali kazalec zares odraža stanje na terenu, je potrebno tudi dobro poznavanje lokalnega konteksta. Chant (2006, str. 215) meni, da se zbiranje podatkov, izbor indikatorjev in oblikovanje kazalcev prepogosto izvajajo s pristopom od zgoraj navzdol mednarodnih strokovnjakov, ter izpostavi potrebo po bolj vključujoči metodologiji raziskovanja, kot je družboslovna metoda neposrednega opazovanja (Berg, 2001; Marvasti, 2004), ki sem jo v empiričnem delu raziskave uporabila tudi sama.

Na podlagi študije primera – Ruande – želim preveriti, ali izbrani trije kazalci odražajo stanje na terenu in tudi družbeni rob. Pri tem pa se sprašujem, ali izbrani globalni kazalci sploh postavljajo za Ruando bistvena vprašanja. Kakšna so ta vprašanja, ki naj bi nam pomagala razumeti povezavo med družbenim razvojem in enakostjo spolov tudi na ravni subalterni, raziskujem skozi intervjuje, ki sem jih v treh sklopih izvedla v Ruandi, ter skozi lastno opazovanje z udeležbo med vsakokratnim obiskom Ruande v obdobju 2009–2019.

2.2 Kvalitativne raziskovalne metode in omejitve v raziskovanju

S kvantitativnimi metodami ne morem raziskovati vpliva razvoja na življenje ljudi, še posebej tako specifične skupine ljudi, kot je ta, ki jo preučujem. Izbrani trije kazalci že lahko (vsaj delno) nakažejo neke trende na ravni države, izboljšave ali nazadovanje na določenih področjih, ki nas zanimajo. Vendar lahko brez temeljitega razumevanja družbenega konteksta, v katerem so bili merjeni oziroma zbrani podatki, napačno razumemo pomen in vpliv razvoja na življenje ljudi. Zato se v svoji raziskavi osredotočam na kvalitativne raziskovalne metode, ki so logična

pot k iskanju odgovora na zastavljeno raziskovalno vprašanje, še posebej z upoštevanjem dejstva, da je v jedru tega subaltern.

2.2.1 Študija primera

V empiričnem delu disertacije sem uporabila raziskovalno metodo študije primera (Yin, 2004; Flyvbjerg, 2006; Hancock in Algozzine, 2006; Gerring, 2007), ki je najprimernejša za potrebe holističnega pristopa in poglobljene analize predmeta raziskave (Feagin in drugi, 1991). Študija primera namreč daje odgovore na vprašanja zakaj in kako, omogoči nabor podatkov iz različnih virov (analiza dostopnih primarnih in sekundarnih virov, analiza uradnih statistik, intervjuji, fokusne skupine, opazovanje z udeležbo itd.), ki potem – združeni – podajo celotno sliko raziskovalnega problema (Baxter in Jack, 2008). Študije primera so intenzivne, poglobljene in polne detajlov. V bistvu naj ne bi šlo toliko za metodološko izbiro kot za izbiro in definiranje predmeta raziskovanja (Flyvbjerg, 2011, str. 301).

Slabost študije primera naj bi bila predvsem ta, da izsledkov raziskave ni mogoče kar posplošiti (Johnson, 1994; Mohd Noor, 2008) – v mojem primeru npr. na raven celotne Afrike ali celo na druge dele sveta, še posebej, če poudarjam poznavanje lokalnega konteksta in lokalnih specifik. Toda po drugi strani Ansoms (2008) pravi, da so izkušnje in lekcije, ki jih lahko potegnemo npr. iz ruandskega primera, enako pomembne tudi v drugih kontekstih (državah). Številne države se soočajo s podobnimi izzivi (tudi na področju razvoja in enakosti spolov) in se sprašujejo, kako jih nasloviti. Izkušnje in lekcije ene študije primera vsekakor lahko navdihnejo odločevalce in oblikovalce politik k oblikovanju rešitev tudi v drugih kontekstih (državah).

Ravno zato, da bi kljub vsemu omogočila, da se na podoben način (ob upoštevanju lokalnih specifik) lahko izvedejo raziskave za druge države ali okolja, se prvi del disertacije osredotoča na teoretične koncepte in povezave med razvojem, enakostjo spolov, uspoljeno revščino in na merjenje uspehov oz. rezultatov držav na nekem področju (npr. enakost spolov). S tem, ko na primeru Ruande analiziram obstoječe kazalce in ob poznavanju lokalnega konteksta izluščim bolj ali manj bistvene ter manjkajoče indikatorje za merjenje dejanskega stanja, nakažem pot, po kateri bi lahko raziskavo izvedli tudi na primeru drugih držav. Skratka, če je študija primera teoretsko podkrepljena in zasleduje bolj splošne cilje, njene zaključke lahko posplošimo kot zadevne tudi za druge analogne primere. V tem smislu disertacija prispeva tudi k širši pomembnosti v okviru razvojnih študij ter k razvoju znanosti na splošno.

2.2.2 Polstrukturirani intervju

»Intervju je temeljna in očitna oblika raziskovanja. Želimo vedeti o življenju ljudi, zato jih vprašamo. In oni nam povedo« (Lune in Berg, 2017, str. 93).

Intervju bi lahko definirali preprosto kot pogovor z namenom zbiranja informacij. Izpraševalec postavlja vprašanja in intervjuvanec odgovarja. Kaj bi lahko bilo lažje? Vendar odgovor na vprašanje, kako opraviti intervju, ni tako preprost. Obsežna literatura o intervjuvanju vsebuje številne opise postopka intervjuvanja. Intervjuvanje je včasih opisano kot umetnost in drugič kot tehnična veščina, ki se je lahko naučimo, podobno kot se naučimo zamenjati pnevmatiko. Pojem intervjuvanja se opisuje kot srečanje (v angl. *encounter*) ali kot družbena interakcija (prav tam, str. 65–66). Obstaja več vrst intervjujev. Semistandardizirani ali semistrukturirani ali polstrukturirani intervju se nahaja nekje med skrajnostmi popolnoma standardiziranih in popolnoma nestandardiziranih struktur intervjuvanja. Ta vrsta intervjuja predvideva postavljanje številnih vnaprej določenih vprašanj in odpiranje posebnih tem. Ta vprašanja se običajno postavljajo po nekem sistematičnem in doslednem zaporedju, vendar je izpraševalcem dovoljena svoboda, da vrstni red obrnejo. Od izpraševalcev se v bistvu celo pričakuje, da grejo veliko dlje od pridobivanja odgovorov na vnaprej pripravljena standardizirana vprašanja (prav tam, str. 69).

Metodo polstrukturiranih intervjujev sem izbrala zato, ker pušča intervjuvancem več prostora, da se sami izražajo tako, kot se hočejo, in ne omejuje pogovora tako zelo, kot bi ga strukturiran intervju. Raziskovalka ima tako manj vpliva na odzive intervjuvancev, saj je intervju v bistvu dialog, intervjuvanci pa ne le odgovarjajo na vprašanja, temveč oblikujejo tudi svoje koncepte in ideje med pogovorom (Kvale, 1996). Seveda pa ne gre za spontan pogovor, kjer bi oba sogovornika načenjale teme po želji, kajti raziskovalka točno ve, kaj jo zanima in v katero smer želi, da gre pogovor.

Določenih podatkov, informacij in uvidov, relevantnih za zastavljeno raziskovalno vprašanje, nisem pridobila samo z analizo primarnih in sekundarnih virov na eni strani ali z opazovanjem z udeležbo na drugi strani. Zato so bili intervjuji (še posebej z dvema specifičnima skupinama) najbolj smiselna izbira raziskovalne metode. Vsekakor pa to ni bila najlažja rešitev, kajti sam proces intervjuvanja (oz. že prej pridobivanje zaupanja, informantov in usklajevanja terminov) in potem tudi transkribiranje ter analiza intervjujev zahtevajo veliko časa. Še posebej, če gre za

intervjuvanje specifičnih skupin, kot sta bili v mojem primeru skupina predstavnic in predstavnikov lokalnih oblasti in skupina izjemno marginaliziranih deklet oz. mladih žensk – hišnih pomočnic.

2.2.3 Opazovanje z udeležbo

Opazovanje z udeležbo po eni strani omogoča najbolj poglobljeno raziskovanje, vendar pa je ob tem raziskovalka lahko v največji meri podvržena subjektivnim zaznavam oz. dojemanju. Ne vpliva namreč samo raziskovalka na teren, ampak tudi teren vpliva na raziskovalko. Vendar lahko trdim, da je opazovanje z udeležbo, predvsem zaradi specifične skupine preučevanja in neobstoječih raziskav z enakim ciljem, izjemno dragocen element v celotni raziskavi in tej doktorski disertaciji. Prav tako pa sodobna antropologija zavrača takšne dvome s trditvijo, da je vsaka raziskava subjektivna, ker je subjektivno že to, zakaj izberemo določeno raziskovalno vprašanje, in da je naša epistemologija vedno pogojena z našo pozicionalnostjo. Raziskovalci niso oddaljeni ali nevtralni opazovalci in tudi ni objektivnega načina izvajanja etnografskih raziskav (Haraway, 1988; Okely, 1996). Raziskovalno polje je prostor, ki nastaja skozi etnografska srečevanja. Tudi ta srečevanja so dinamični procesi, skozi katere udeleženci nenehno predelujejo in poustvarjajo svoje vloge, položaje in odnose (Vodopivec, 2017, str. 28).

Zavedanje lastnega družbenega položaja je bistveno za razumevanje mojega pristopa k preučevanju posebne skupine žensk v Ruandi in predstav, ki jih ustvarjam s svojim interpretiranjem in pisanjem. Kompleksnost terenskih odnosov in razlike v kulturnem, družbenem in gospodarskem ozadju med mano kot raziskovalko in mojimi sogovorniki kažejo tudi na globalno razmerje moči. Da bi bila pozorna na te dimenzije, je potrebna kritična samorefleksivna analiza moje raziskovalne vloge, pa tudi osebnih vtisov in občutkov med terenskim delom (prav tam, str. 40). Kritični razmislek je lahko orodje za zavedanje neenakih odnosov moči in nam hkrati tudi pomaga, da smo odprti za prevpraševanje nekaterih svojih stališč in globoko zakoreninjenih predpostavk, s katerimi smo začeli svoj raziskovalni proces. Ko Walter Mignolo (2007) govori o učenju pozabljanja naučenega (v angl. *learning to unlearn*), s tem misli ravno na vnovično tehtanje naših lastnih stališč, ki smo jih imeli za normalne in samoumevne. To je proces, ki nam omogoča, da dekonstruiramo svoje mišljenje/prepričanje in bolje razumemo družbenozgodovinski proces in srečanja, ki so oblikovali naša znanja in identitete (Andreotti 2011, str. 229). To sicer ne more izenačiti razmerij moči, lahko pa vsaj

zagotovi prostor za poslušanje glasov in stališč ljudi, s katerimi govorimo (Vodopivec, 2017, str. 42), kar je še posebej relevantno v tej disertaciji.

Kot raziskovalka si lahko prizadevam biti objektivna, vendar moram razmisliti o svojem lastnem položaju. Številne moje identitete (mlada ženska, belka, iz Evrope, Slovenije, Prekmurja, raziskovalka, feministka, doktorska študentka, ateistka, takrat še neporočena in brez otrok itd.) so zagotovo vplivale na raziskovalni proces. Že to, da sem v Nyamirambo in k NWC prvič prišla kot prostovoljka (študentka), me je postavilo v določen položaj in je vplivalo na to, kako so me dojemali drugi. Večji del dneva sem namreč izvajala delavnice za otroke in jih učila angleščino, v preostalem času pa sem intervjuvala 30 žensk, ki so se morda ravno zaradi tega, ker so vedele, da sem prostovoljka, bolj sproščeno in odprto pogovarjale z mano. Po drugi strani pa je pozneje moja vloga projektne vodje (in zavedanje, da sem jaz tista, ki pridobiva financiranje za izvajanje projektov) spet imela vpliv na to, kako so me videli intervjuvanci in intervjuvanke v drugem in tretjem sklopu intervjujev. Vsekakor pa je na to, kako so me videle osebe, ki sem jih intervjuvala, vplivalo tudi to, da sem bivala v Nyamirambu, tej posebni četrti mesta Kigali, kjer ne samo da ni prebivalo skoraj nič belcev, ampak jih tudi sicer ni bilo veliko (ali skoraj nič) opaziti na ulicah. Razen turistov, ki so bili na vodenih turah, in še to najpogosteje v spremstvu vodičev Ženskega centra Nyamirambo. Ljudje so me videvali vsak dan na ulici, na tržnici, na mototaksiju (poceni in hiter prevoz), vedeli so, kje spim in kje jem.²³

Med terenskim delom prevzamemo več vlog, ki niso vnaprej in jasno določene, ampak jih poustvarjamo s svojim raziskovanjem in odnosi na terenu (Thomson, Ansoms in Murison, 2013). Terensko delo je osebni in čustveni proces in med raziskovanjem se ne moremo povsem distancirati ali ograditi od osebnih vezi in odnosov. Toda to samo po sebi ni nujno slabo. Amanda Coffey (1999, str. 47) trdi, da so ta razmerja, odnosi in prijateljstva lahko celo smiselna, saj izostrijo naše sposobnosti za kritični razmislek. Podobno razumem tudi Sapru in Renner (2016), ki sta študentom sociologije v kontekstu avtobiografske metode in terenskega raziskovanja svetovali, naj poskušajo razumeti osebno (v angl. *take it personally*) in raziščejo, v kakšnem smislu je osebno tudi politično in sociološko. Zavedanje samega sebe v terenskem delu je lahko pomembno za analizo in hkrati priložnost za razumevanje idej, pojmov ali

²³ V letu 2019 sem s sabo v Ruando vzela tudi moža in hčerko, ki je bila takrat stara približno leto in pol. Bivali smo v hotelu v centru mesta Kigali in nisem se mogla znebiti neprijetnega občutka, občutka krivde, nelagodja. V pogovorih s sodelavkami, prijateljicami in znankami sem posebej izpostavljala, da bivam v hotelu zaradi moža in hčerke in da sama takega »ugodja« ne bi potrebovala. Imela sem občutek krivde, da tokrat ne spim tam, kjer spiyo one.

dojemanja sogovornikov. Ne vplivam samo jaz na teren, ampak tudi teren vpliva name in na moje dojemanje.

Šele nekaj let pozneje (v času pisanja disertacije) sem dojela, da je bila včasih moja kritična distanca zasenčena s čustvenimi povezavami, ki sem jih spletla med bivanjem v Nyamirambu. S tega vidika se mi zdi celo dobro, da sem po izvedbi intervjujev s hišnimi pomočnicami leta 2015 naredila daljši premor in šele nato začela pisati disertacijo. Na to, kako se spominjam svojih izkušenj s terena in kako razmišljam o njih, so vplivale tudi konkretne izkušnje in odnosi, v katere sem bila osebno vpletena. Kritični razmislek se ne odvija v vakuumu, temveč pod vplivom interakcij, ki jih imam kot raziskovalka. Teren je tako vedno intersubjektiven.

Delno so te omejitve tudi velike prednosti, saj so moje redno vračanje v isto lokalno okolje in življenje, delo ter preživljanje prostega časa z lokalnimi ljudmi tej disertaciji dodalo globino in kakovost, ki je z enkratnim obiskom zagotovo ne bi imela.

2.2.4 Omejitve v raziskovanju

Ne govorim lokalnega jezika kinyarwanda in le tri (od skupno 52) intervjuvane osebe so govorile angleško, zato so bili vsi intervjuji opravljeni s pomočjo prevajalcev. Zavedam se pomanjkljivosti prevajanja in možnih informacij, izgubljenih s prevodom, ter tudi vpliva, ki bi ga lahko imeli prevajalci na intervjuvane osebe. Dober prevod je ključen za razumevanje, saj so besede pogosto povezane s kulturnimi predpostavkami, ki jih kot tuja raziskovalka morda ne prepoznam. S prevajanjem so mi pomagali prijatelji, ki jih poznam že več let in so bili v mojem primeru tudi kulturni mediatorji ter informanti. Nekateri izmed njih so prevajali in sodelovali že z veliko doktorskimi in postdoktorskimi raziskovalci, ki so preučevali Ruando in njene prebivalce, z vsega sveta.

Intervjuvanje hišnih pomočnic, ki redko (nekateri nikoli) zapustijo dvorišča gospodinjstev, v katerih delajo in živijo, je bil še en izziv. Nisem mogla preprosto priti k nekomu domov in vprašati, ali lahko govorim s hišno pomočnico. Brez prijateljev in informantov, ki so mi pomagali urediti intervjuje, te raziskave ne bi mogla izvesti.

Ena izmed omejitev pri raziskavi je tudi pomanjkanje drugih obstoječih raziskav, študij in znanstvenih tekstov s področja, ki ga raziskujem v Ruandi. Leta 2011 je bil v Kigaliju vzpostavljen magistrski študijski program spola in razvoja (v angl. *gender and development*)

pod vodstvom Centra za spol, kulturo in razvoj (v angl. *Center for Gender, Culture and Development*) in s pomočjo informantke sem pridobila seznam magistrskih nalog iz obdobja 2012–2014. Ker naloge niso dostopne prek spleta, sem z njeno pomočjo nekajkrat šla v prostore centra in prebrala za svoje raziskovalno delo zanimive magistrske naloge. Nad kakovostjo in obsegom magistrskih nalog sem bila sicer razočarana, toda so po drugi strani bile zame izjemno dragocene – empirični deli so namreč pogosto zajemali osnovne (v angl. *grassroots*) terenske raziskave, ki so se ukvarjale z razvojem, enakostjo spolov, uspoljeno revščino ali s hišnimi pomočnicami. Branje teh raziskav je prispevalo k boljšemu razumevanju lokalnega konteksta in specifik, ki bi jih sicer kot tuja raziskovalka zlahka tudi spregledala.

2.3 Metodološki načrt

V obdobju od julija 2009 do novembra 2019 sem v Ruando potovala devetkrat in tam preživela skupno več kot sedem mesecev oziroma 29 tednov. Znanje, pridobljeno z **opazovanjem z udeležbo**, sem uporabila tudi za kontekstualizacijo informacij, pridobljenih z intervjuji. Prvič sem potovala v Ruando z namenom, da izvedem analizo potreb žensk v lokalnem okolju v Nyamirambu v Kigaliju. **V juliju in avgustu 2009 sem intervjuvala 30 žensk**, različnih starosti, vere, z različno stopnjo izobrazbe in različnim družinskim ozadjem, ki so na majhni lokalni tržnici prodajale sadje in zelenjavo ter so bile v socialno-ekonomskem smislu v podobnem položaju. Nobena izmed njih doma ni imela hišne pomočnice, saj so bile preveč revne, da bi lahko zagotovile hrano in plačilo za še eno osebo v gospodinjstvu. V polstrukturiranih intervjujih sem jih spraševala o njihovem življenju v tej lokalni skupnosti, največjih težavah žensk, o njihovih idejah, kaj bi potrebovale za izboljšanje kakovosti življenja in kako bi jim lahko NWC v okviru projektov pri tem pomagal. Iz tega **prvega sklopa terenskega dela (pilotna raziskava)** sem razvila **raziskovalni interes za položaj žensk v Nyamirambu**.

Tudi med vsemi naslednjimi obiski, razen med zadnjim (dvakrat v letu 2010, enkrat v letu 2011, dvakrat v letu 2012, enkrat v letu 2014, enkrat v letu 2015 in enkrat v letu 2019), sem bivala v Nyamirambu, kar mi je omogočilo lažje celodnevno opazovanje in dober vpogled v lokalno skupnost, dinamiko in odnose med ljudmi. **Na podlagi lastnega opazovanja in vzporednega prebiranja literature sem oblikovala okvir raziskave – družbeni razvoj, razvojne strategije, dimenzija spola, enakost spolov, uspoljena revščina in merjenje – in osrednji**

fokus – razvoj na ravni subalternih žensk v Nyamirambu. Kot najbolj ranljivo skupino revnih žensk in deklet sem opredelila **hišne pomočnice** – dekleta in mlajše ženske, ki tudi živijo v gospodinjstvu, v katerem opravljajo vsa hišna opravila, skrbijo za otroke in urejajo različne opravke.

V teoretičnem delu naloge problematiziram prevladujoče koncepte razvoja, v drugem delu pa na primeru Ruande analiziram njene razvojne strategije ter izpostavljam njihovo izvedbo kot ključno za uspeh. Zato sem v **drugem sklopu intervjujev, ki sem jih izvedla avgusta in septembra 2014, intervjuvala 11 predstavnikov lokalnih oblasti v Nyamirambu** (na najnižji ravni sicer zelo hierarhično razdelane lokalne uprave, ki jo podrobneje razložim v nadaljevanju): štirje so bili moškega spola in stari od 31 do 53 let, sedem pa je bilo žensk, starih od 21 do 62 let.²⁴ Za intervjuje s predstavniki lokalnih oblasti sem se odločila, ker so jih že ženske v intervjujih leta 2009 veliko omenjale kot ključne osebe, na katere se morajo obrniti za urejanje formalnih zadev (npr. urejanje dokumentov) in tudi v primeru, če imajo težave (tako npr. težave, povezane z zaposlovanjem ali preživetjem, kot tudi težave, povezane z nasiljem v družini ali varanjem). Izkazalo se je, da revne ženske, ki pogosto nimajo svoje socialne mreže in podpore (še posebej hišne pomočnice, ki večinoma prihajajo iz odročnejših ruralnih delov Ruande), predstavnike lokalne oblasti vidijo kot relevantno skupino, ki ima neposredni vpliv na življenje ljudi. V tem oziru je pomembno, kako ti lokalni funkcionarji razumejo razvoj in enakost spolov, saj so od tega odvisna njihova posredovanja v družbi. Ta lahko prispevajo k večji enakosti spolov v lokalnem okolju, lahko pa je ravno nasprotno.

Po sedmih obiskih Ruande, izvedenih dveh sklopih intervjujev in vzporedno ob prebiranju zadevne literature sem že imela dober uvid v razvojno teorijo, razvojne strategije in njihovo izvajanje v Ruandi ter razumevanje razvoja in enakosti spolov predstavnikov lokalnih oblasti v Nyamirambu v Kigaliju. Med osmim obiskom Ruande **junija 2015 sem intervjuvala še predstavnice subalterne skupine žensk: 11 hišnih pomočnic v Nyamirambu**, ki so bile stare od 18 do 24 let in so prihajale iz različnih ruralnih delov Ruande. Bile so iz revnih družin, nekatere nikoli niso hodile v šolo, druge pa so šolanje morale prekiniti zaradi revščine ali nenačrtovane nosečnosti. Vse so začele delati kot hišne pomočnice, saj druge možnosti zase niso videle. Zanimalo me je predvsem, kako one razumejo razvoj, enakost spolov in zakaj

²⁴ Razmerje moških in žensk med lokalnimi vodjami, ki sem jih intervjuvala, ne odraža dejanskega razmerja moških in žensk med vsemi lokalnimi vodjami v Ruandi. Intervjuvala sem več žensk, ker sem imela do njih lažji dostop, pa tudi sicer sem imela prek NWC in projektnega dela z ženskami veliko več stika. Vsekakor pa drži, da je na najnižjih položajih, ki niso plačani, veliko žensk.

menijo, da je revščina tako izrazito uspoljena, kateri se jim zdijo bistveni indikatorji razvoja in enakosti spolov ter na katerih področjih življenja naj bi jih spremljali, da bi odražali tudi stanje na robu družbe.

Da bi bolje razumeli povezavo med dvema intervjuvanima skupinama – hišnimi pomočnicami in lokalnimi voditelji – je treba razložiti ruandski sistem lokalnega upravljanja, ki spominja na hierarhično piramido in je ena izmed postkolonialnih zapuščin Ruandi (kar podrobneje razdelam v petem poglavju). Po podatkih ruandskega Nacionalnega inštituta za statistiko (v angl. *National Institute of Statistics of Rwanda* – NISR) (2006) je država organizirana v štiri pokrajine in mesto Kigali (v angl. *province* oziroma v kiny. *intara*), nato v 30 okrožij (v angl. *district* oziroma v kiny. *akarere*), 416 sektorjev (v angl. *sector* oziroma v kiny. *umurenge*), 2148 celic (v angl. *cell* oziroma v kiny. *akagali*) in nazadnje v 14.837 četrtnih skupnosti (v ang. *village*²⁵ oziroma v kiny. *umudugudu*). Vsak *umudugudu* ima približno 20 voditeljev,²⁶ pet od njih sestavlja odbor, eden pa je »šef«. Ti lokalni voditelji, predstavniki najnižje ravni hierarhične piramide, so v vsakodnevnem stiku z ljudmi, ki živijo v njihovem *umudugudu* in so prvi, na katere naj bi se ljudje obrnili v primeru težav. Imajo pomembno vlogo v življenju ljudi, zlasti v življenju hišnih pomočnic, ki običajno tam, kjer delajo in živijo, nimajo svoje socialne mreže. Lokalni voditelji so tudi tisti, ki izvajajo in komunicirajo (po sistemu od zgoraj navzdol) ukrepe in politike – tudi razvojne, za enakost spolov in odpravo revščine – na lokalni ravni, zato je za to raziskavo pomembno, kako razumejo enakost spolov in razvoj.

Intervjuji so trajali približno eno uro in pri vseh so bili prisotni prevajalci. Samo tri izmed vseh intervjuvanih oseb so namreč govorile angleško, jaz pa ne govorim jezika kinyarwanda. Vse intervjuje sem zvočno posnela in nato transkribirala, transkripte sem večkrat prebrala, jih s pomočjo programa NVivo kodirala in iz njih izluščila pomembne podatke, informacije in nekatere navedke. V disertaciji pravih imen intervjuvancev in prevajalcev ne uporabljam, saj po eni strani želim zaščititi njihovo zasebnost, po drugi strani pa za raziskavo njihova imena niso pomembna. O tej dilemi, ali z uporabo psevdonimov namesto pravih imen sogovornike lahko tudi užalimo, saj bi si morda želeli, da je poleg njihovega mnenja ali sporočila zapisano njihovo pravo ime, je v svoji disertaciji obširno pisala Barbara Vodopivec (2017). Kljub vsemu sem se, tako kot ona, odločila uporabiti psevdonime za vse sogovornike, saj bi lahko imeli še

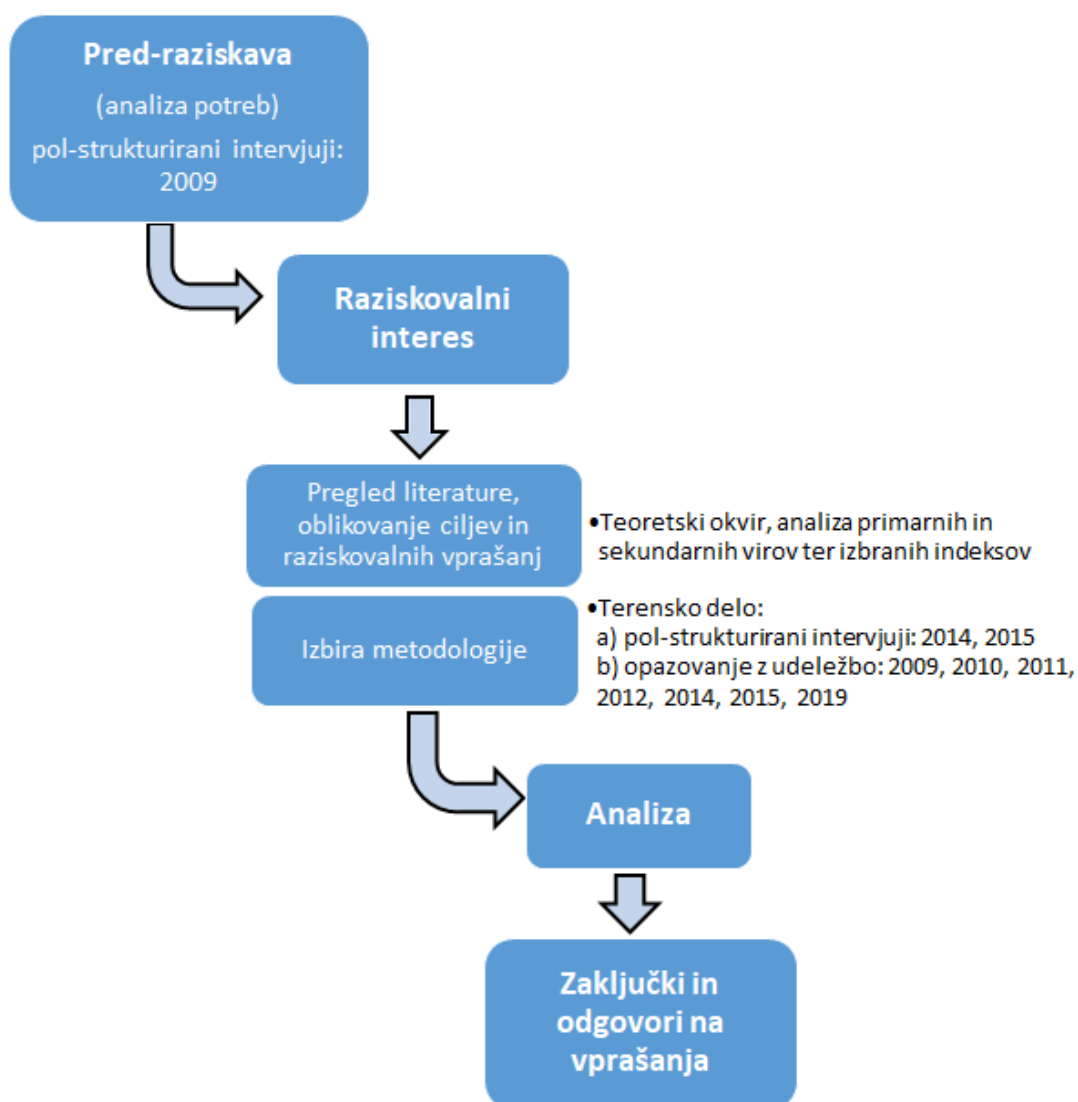
²⁵ Vas oz. *umudugudu* je najmanjša upravna enota, ki ima svoje lokalne voditelje. Tukaj vas ne pomeni zaselka v ruralnem smislu. V našem okolju bi *umudugudu* predstavljal četrtno skupnost.

²⁶ Na tej najnižji ravni gre za »prostovoljne«, neplačane položaje. Izvoljeni praviloma ne morejo (ne smejo) zavrniti prevzema položaja, če nimajo za to tehtnega razloga.

posebej tisti, ki so bili v pogovorih kritični do ruandske oblasti in politik, zaradi tega velike težave.

Sledila sta analiza podatkov in kritični razmislek izbranih kazalcev (glej sliko 2.1). Namen je bil pokazati neskladje med kvantitativnim merjenjem uspešnosti države in kvalitativnim ovrednotenjem bistvenih kazalnikov za uspešnost na področju razvoja in enakosti spolov, ki upošteva še lokalni kontekst oz. lokalne specifične Ruande ter vidik subalterne skupine.

Slika 2.1: Metodološki načrt raziskave

3 TEORETSKI OKVIR – RAZVOJNI DISKURZI

To poglavje predstavi in poda teoretski okvir disertacije. Najprej preučim bistvene teorije, ki so v različnih časovnih obdobjih vplivale na prevladujoči razvojni diskurz na eni strani in na alternativne/kritične razvojne diskurze, ki so meni bližje, na drugi strani. Koncept družbenega razvoja, ki je zelo kompleksen in je imel v različnih kontekstih različen pomen, utemeljim skozi postkolonialno teorijo in postkolonialni feminizem, ki mi pomagata reflektirati evropocentričnost, zgodovinske odnose med državami in nenazadnje tudi našo lastno vpetost v svet, ki nedvomno vpliva na to, kako razumemo razvoj. Postkolonialna teorija in postkolonialni feminizem sta smiselni okvir tudi zato, ker gledata na zahodne dominantne diskurze z vidika roba družbe in poudarjata pristop od spodaj navzgor, ki ga zagovarjam tudi sama. Na koncu poglavja razdelam še koncept subalterna za namen svoje analize, saj se v empiričnem delu disertacije ukvarjam z enakostjo spolov in razvojem na ravni subalterna oziroma subalterne skupine žensk v izbrani državi na svetovni periferiji.

Preden preidem na razčlenbo razvojnih teorij, je treba kritično premisliti še terminologijo, torej koncepte, ki so se razvili v določenih obdobjih in prevladujejo ne samo v razvojnih diskurzih, ampak tudi širše – vključno s samim pojmom razvoja. Razvoj kot pojem in koncept namreč postane popularen po drugi svetovni vojni. V kontekstu zatona kolonialne dominacije in dekolonizacije je bilo glavno vprašanje povezano s tem, kako se bodo v političnem in ekonomskem smislu »nerazvite« države ali »države v razvoju« (DVR) premaknile proti »razvitim državam«. Konec štiridesetih let 20. stoletja je bil glavni poudarek na Aziji, nekje od sredine petdesetih let 20. stoletja pa na Afriki in Karibih. V šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja je sledila dekolonizacija²⁷ in vedno večje zavedanje, da se svet vse bolj (razvojno) polarizira – in da ni takojšnje rešitve za izboljšanje stanja. V osemdesetih letih 20. stoletja so bile vodilne zahodne države in mednarodne finančne institucije s svojo razvojno agendo in strukturnimi spremembami, ki so jih vpeljevale v državah na globalni periferiji. Očitno ni bilo večjega uspeha s to strategijo, kar je privedlo do drugačnega razmišljanja v devetdesetih letih 20. stoletja, in sicer, da za uspešni razvoj potrebujemo trojno partnerstvo: mednarodne

²⁷ Za začetek je treba izpostaviti, da je bilo več kot 90 % današnjih DVR v določenem obdobju kolonialnih lastnin peščice zahodnih sil: Belgije, Velike Britanije, Francije, Nemčije, Italije, Japonske, Nizozemske, Portugalske, Španije in ZDA. Dekolonizacija je potekala v dveh glavnih valih, ki sta bila več kot stoletje narazen: prvi val je bil v 19. stoletju, ko je neodvisnost dobilo 18 držav Latinske Amerike in Karibov; drugi val pa je potekal po drugi svetovni vojni, ko so zahodnoevropske države zgubljale na moči. Dekolonizacija naj bi se končala leta 1990 z osamosvojitvijo Namibije (Haynes, 2008, str. 2).

donatorje, nacionalne vlade in lokalne skupnosti. V tem duhu je bila leta 2000 oblikovana Milenijska razvojna deklaracija (Haynes, 2008, str. 17–18) in pozneje še Agenda po letu 2015 oziroma Agenda 2030, ki je trenutno prevladujoča v razvojnem diskurzu. Države oziroma regije, ki naj bi bile predmet »razvoja«, so bile v različnih obdobjih različno imenovane. Sprememba v sami terminologiji pa nakazuje tudi spremembo paradigem o razvoju.

Izraz »tretji svet« naj bi prvi uporabil francoski ekonomist Alfred Sauvy leta 1952 in do konca petdesetih let 20. stoletja naj bi že bil zelo razširjen. Ta izraz pa ni označeval samo države, ki so se v tistem obdobju dekolonizirale, ampak tudi ekonomsko šibke države Latinske Amerike, ki so se osamosvojile že stoletje prej. Po drugi strani pa je izraz tretji svet imel pomen tudi v mednarodnih odnosih v začetku hladne vojne, ko se je svet razdelil v tri ideološke bloke: »prvi svet« so predstavljale industrializirane demokracije Evrope, Severna Amerika in zraven Avstralija, Nova Zelandija in Japonska; »drugi svet« so predstavljale komunistične države Vzhodne Evrope in zraven Severna Koreja, Kitajska, Kuba; »tretji svet« pa naj bi bile v času hladne vojne nevtralne države, številne med njimi so bile del gibanja neuvrščenih. Izraz tretji svet je torej imel dva pomena – po eni strani je predstavljal ekonomsko šibke oz. »nerazvite« države, po drugi strani pa je predstavljal politično/ideološko nevtralne države, ki so trdile, da ne sledijo niti Združenim državam Amerike (ZDA) niti Sovjetski zvezi, in so bile večinoma združene v gibanje neuvrščenih. Pozneje se seveda stanje v svetu znatno spremeni – razpade komunistični blok, razvodeni gibanje neuvrščenih, države oblikujejo zelo različne politične ureditve in so v različnih ekonomskih položajih – in že v devetdesetih letih 20. stoletja nekako ni več razloga, da bi se izraz tretji svet še vedno uporabljal (prav tam, str. 3–5). Pa vendar ga pogosto slišimo še danes.

Izraz »Jug« se kot alternativa uporablja šele nekje od leta 1980. Naj ne bi imel slabšalne konotacije kot izraz tretji svet, izpostavljal pa naj bi nepravilno globalno ekonomsko razdelitev na bogati Sever (Severna Amerika, države Zahodne Evrope in Avstralija, Nova Zelandija in Japonska) in revni Jug (države Latinske Amerike, Afrike in Azije). Tudi ta izraz ni bil ravno zadovoljiv oz. je imel pomanjkljivosti – ne upošteva namreč dejstva, da se dve državi Severa nahajata pravzaprav na jugu (Avstralija in Nova Zelandija), po drugi strani pa ravno tako kot izraz tretji svet homogenizira celotni »Sever« in celotni »Jug« (prav tam, str. 6). V zadnjem času, predvsem z večjo ozaveščenostjo in večjim poudarkom na globalnem učenju, se uporabljata predvsem izraza »globalni Jug« in »globalni Sever« (oz. ker se še vedno uporablja izraz »globalni Zahod«, je nasproti temu »globalni Vzhod«).

Izraz DVR, ki je v dominantnem razvojnem diskurzu še vedno prevladujoč, predstavlja države Bližnjega vzhoda, Afrike, Azije in Latinske Amerike. Čeprav se najpogosteje uporablja, je tudi ta izraz problematičen – predpostavlja namreč, da imamo na eni strani spektra »nerazvite« in na drugi strani »razvite« države in da se DVR torej pomikajo od nerazvitih k razvitim, pri tem pa očitno sledimo linearnemu konceptu razvoja oziroma teoriji modernizacije. Vprašanje, ki bi si ga morali ob tem postaviti, je, kako razumemo razvoj – ali so »razvite« države le tiste s hitro gospodarsko rastjo ali pa nas zanimajo (še) kateri drugi kriteriji (prav tam, str. 6–7).

V razvojnem kontekstu še vedno pogosto slišimo vse omenjene izraze, ki so vzpostavljeni v razmerju do (ekonomsko) »močnejših« držav globalnega Severa oziroma Zahoda in že kot taki izražajo večvrednost ali nadrejenost slednjega. Da bi lahko že v sami osnovi kritizirala dominantni razvojni diskurz, v disertaciji uporabljam Walersteinovo terminologijo center – polperiferija – periferija (razen v delu besedila, ki povzema dominantne teorije razvoja, katerih diskurz je temeljil prav na terminologiji, ki jo kritiziram).

3.1 Dominantni in kritični/alternativni diskurzi razvoja

3.1.1 V 50. in 60. letih 20. stoletja: od teorije modernizacije do teorije odvisnosti

Druga polovica 20. stoletja naj bi bila »era razvoja« (Sachs, 1992, str. 1) in nekateri za prelomno točko štejejo Trumanov govor iz leta 1949, v katerem je države na globalni periferiji (Vzhodno Evropo, Azijo, Afriko in Latinsko Ameriko) označil za nerazvite in napovedal »držni novi program finančne pomoči nerazvitim regijam«. Za tem programom so bili seveda specifični interesi ZDA, predvsem so želeli preprečiti, da bi se dekolonizirane države povezale s komunističnimi režimi (Haynes, 2008, str. 9–10). S tem, ko je Truman uporabil izraz »nerazvite« države, je spremenil pomen »razvoja« in ustvaril evfemizem, ki se uporablja še danes (Esteva, 1992, str. 6). Razvoj je bil takrat razumljen zelo enostransko in ozko, predstavljal je samo težnje po gospodarski rasti. V tem obdobju so nastale mednarodne organizacije, kot so WB, Mednarodni denarni sklad (v angl. *International Monetary Fund* – IMF) in Združeni narodi (v angl. *United Nations* – UN), v okviru katerih so ZDA hitro prevzele vodilno vlogo in postale najvplivnejša država na svetu. Po drugi svetovni vojni je imel Marshallov načrt neizmeren vpliv na globalne razmere (še posebej v Evropi) in razumevanje koncepta razvoja kot gospodarskega razvoja (So, 1990, str. 17–8). Konceptualno podporo razvoju po drugi svetovni vojni so pomenile klasične teorije ekonomskega razvoja.

Teorija linearnih modelov razvoja ali teorija modernizacije (Harrod, 1939; Domar, 1946; Rostow, 1991) je izhajala iz prepričanja, da so izkušnje razvitih držav glavno vodilo pri pripravi razvojnih programov t. i. nerazvitih agrarnih držav, saj so bile vse moderne industrijske države nekoč nerazvite agrarne družbe (Todaro in Smith 2011, str. 110–11). Glavno delo, napisano z vidika teorije modernizacije, je bilo *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (Rostow, 1991). Zaradi Rostowa se je »prijela« ideja o samozadostni gospodarski rasti kot ključni stopnji procesa razvoja. Njegova teorija o ekonomski rasti je temeljila na večstopenjskem procesu razvoja – procesu v petih stopnjah, skozi katere naj bi šle vse DVR, da bi dosegle željeno stanje oz. status naprednih ekonomij, torej stabilne, uspešne, liberalne, demokratične države (Rostow, 1991, str. 4; Haynes, 2008, str. 20–23; So, 1990, str. 29–31). Nerazvite države naj bi sledile določenim pravilom razvoja in tako sčasoma dosegle samozadostno ekonomsko rast. Kako hitro, pa ni odvisno samo od ekonomskih dejavnikov, temveč tudi od drugih vplivov, vključno s kolonialno dediščino (Rostow, 1991, str. xxiii). Ena glavnih strategij razvoja, potrebnih za vsak vzlet, je mobilizacija domačih in tujih prihrankov, da bi ustvarili zadostno naložbo za pospešitev ekonomske rasti. Vendar razvojni mehanizmi, vpeti v teorijo linearnih modelov rasti, ne delujejo vedno. Marshallov načrt je v Evropi deloval, ker so države prejemnice pomoči imele potrebno strukturno in institucionalno infrastrukturo ter miselnost. Rostow, Harrod in Domar predvidevajo, da so v DVR prisotni ti isti elementi, vendar pogosto manjkajo vodstvene sposobnosti, usposobljena delovna sila ali zmožnost načrtovanja in vodenja širokega nabora razvojnih projektov (Todaro in Smith, 2011, str. 114–5).

Rostow pri svojem modelu ni uspel poudariti povezav med družbami oz. odnosov med družbami ter znotraj družb, še posebej povezav med industrijsko razvitimi državami in DVR. Prav tako je popolnoma prezrl kulturni vidik – verske in etnične vplive v razvojnih procesih (Haynes, 2008, str. 20–23). Ta model ima veliko pomanjkljivosti, zato je bil v šestdesetih letih 20. stoletja deležen številnih kritik. Ena izmed teh, ki izhaja iz idej strukturnega funkcionalizma, je, da model meri razvoj samo z rastjo bruto domačega proizvoda (BDP) in povsem zanemari družbene strukture, ki morajo biti prisotne, da spodbujajo razvoj (So, 1990, str. 92–95). Zagovorniki teorije modernizacije predpostavljajo, da so DVR tradicionalne družbe in da so »zahodne« države moderne družbe. Da bi se DVR razvile, morajo ponotranjiti zahodne vrednote in načela (Reyes, 2001). Očitno se niso spraševali o tem, ali je res vse tako enoznačno in ali morda za te »tradicionalne« družbe ne bi bilo bolje, da sledijo svojim načelom, vrednotam in načinu življenja ter poiščejo svoj način razvoja. Svetovne sile so želele, da gredo manj razvite države po njihovih stopinjah, saj je to zanje pomenilo dobiček in dodatno ekonomsko rast. Levy

(1967) je zapisal, da modernizacija pomeni homogenizacijo, saj so procesi zastavljeni tako, da so si visoko modernizirane družbe vedno bolj podobne. Tipps (1976, str. 14) pa meni, da je modernizacija nepovraten proces, saj se DVR, ko enkrat pridejo v stik z globalnim Zahodom, ne morejo več upreti modernizaciji in želji po tem, da bi bile enake zahodnim državam – čeprav to nikoli ne bodo.

Kritiki teorije modernizacije izpostavljajo tudi, da teorija predstavi samo enega izmed načinov razvoja oz. napredka – ameriškega – in da so nekatere države povsem drugače zastavile svoj razvojni načrt in prav tako uspele (npr. Tajvan, Južna Koreja). Poudarijo, da tradicionalne družbe niso homogene, da tradicionalne vrednote v družbi nimajo nujno zaviralnega učinka na gospodarsko rast (npr. Japonska, Kitajska) in da ne smemo spregledati tradicionalnih družb, ki tonejo v revščino, ne da bi kadarkoli dobile priložnost za modernizacijo (Reyes, 2001). Kritike so bile tudi, da je ta pristop preveč splošen in da teorija modernizacije ne razume raznolikosti in različnih oblik tradicije, kompleksnosti odnosov med tradicijo in modernostjo ter potencialnih pomenov klientelizma, religije, etničnosti in družbenih razredov. Takšne kritike so sprožile odziv – modernizacijski revizionizem v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja, ki pa prav tako ni ponudil iskanih pojasnil oz. odgovorov na odprta vprašanja (Haynes, 2008, str. 23–24).

Teorija odvisnosti²⁸ se je razvila v šestdesetih letih 20. stoletja kot kritika teorije modernizacije oz. njenih predpostavk o razvoju in kako ga doseči. Argumenti vodilnih avtorjev niso bili popolnoma enaki, vendar so se strinjali v tem, da je bil razvoj Zahoda v takšni obliki, kot se je zgodil, mogoč zaradi vzpostavitve svetovnega kapitalističnega gospodarstva, ki je izkoriščalo preostale dele sveta in jim v bistvu preprečevalo, da bi se tudi sami razvijali – torej je poskrbelo za to, da so ti deli sveta ostali ekonomsko »nerazviti« (Haynes, 2008, str. 24). Teorija odvisnosti izhaja iz enakih temeljev kot strukturalizem,²⁹ vendar trdi, da je razvoj mogoč tudi, če ima DVR stike z razvitimi državami – toda v tem primeru gre za t. i. odvisni razvoj in DVR je močno odvisna od gospodarske situacije na svetovnem trgu. V nasprotju s teorijo modernizacije, teorija

²⁸ Med vodilnimi predstavniki teorije odvisnosti so bili Andre Gunder Frank, ki je pisal o Latinski Ameriki (glavno delo *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, 1971), in Samir Amin ter Walter Rodney, ki sta se ukvarjala s podsaharsko Afriko. Med najvplivnejšimi avtorji so še Prebisch (1950), Furtado (1964), Dos Santos (1970), Cardoso in Falleto (1979).

²⁹ Korenine strukturalizma so v Latinski Ameriki in za začetnika veljata Prebisch in Furtado, med vidnejšimi avtorji so še Falleto, Dos Santos in Cardozo. Gre za strukturno preobrazbo DVR z namenom ustvariti samozadostno gospodarstvo, kar se lahko doseže le z odpravo odvisnosti od izvoza primarnih virov. Strukturalisti menijo, da se države »tretjega sveta« lahko razvijejo le s pomočjo ukrepov posamezne države, ki bi morala zmanjšati svojo odvisnost od trgovine z razvitimi državami oz. državami »prvega sveta« in spodbujati trgovanje med DVR (Prebisch, 1950).

odvisnosti trdi, da se ne razvijajo vse družbe skozi enake stopnje razvoja. DVR se soočajo z okoliščinami in izzivi, s katerimi se razvite države nikoli niso (Reyes 2001). Teorija odvisnosti ima tudi širši teoretski okvir kot strukturalizem, ki se osredotoča samo na ekonomijo.

Znotraj tega širšega pristopa imamo tri modele (Todaro in Smith, 2011, str. 122): (i) neokolonialni model odvisnosti, po katerem je ena skupina držav pogojena z razvojem in širitvijo drugih držav (Dos Santos v Todaro in Smith, 2011, str. 123); (ii) tezo o dualističnem razvoju, ki razlaga obstoj in ohranitev neskladja med bogatimi in revnimi državami, saj bogate države še vedno oz. vedno bolj izkoriščajo DVR;³⁰ (iii) model napačnih predpostavk, ki nerazvitost pripisuje napačnim in neprimernim nasvetom sicer večinoma dobronamernih, vendar pogosto pomanjkljivo poučenih strokovnjakov iz raznih razvojnih agencij in organizacij z globalnega Zahoda. Izbira neprimernih razvojnih programov lahko pripelje do sprejetja neprimernih oz. slabih politik (Todaro in Smith, 2011, str. 124–5). Zaradi nepoznavanja in neupoštevanja lokalnih razmer in posebnosti posameznih DVR pogosto pride do posploševanja in neprimernih razvojnih strategij ter programov, kar posledično seveda ne prinese predvidenih rezultatov. Pri načrtovanju razvojnih programov je ključno poznavanje lokalnih razmer, potreb in težav, strokovnjaki pa bi nujno morali imeti izkušnje s terena in ne programov pripravljati iz svojih pisarn.

Zagovorniki vseh treh modelov zavračajo dajanje prednosti klasičnim ekonomskim teorijam, ki razvoj merijo zgolj na podlagi gospodarske rasti in kot ključni indikator razvoja štejejo BDP. Po njihovem je treba več pozornosti nameniti neravnovesju moči v mednarodnih odnosih in potrebam po nacionalnih in globalnih ekonomskih, političnih in institucionalnih reformah (prav tam, str. 125). Teorija odvisnosti pravi, da se je svet sčasoma razdelil na center (industrijsko razvite države) in periferijo (manj- ali neindustrializirane države), nekje vmes pa nastane polperiferija. Teorija odvisnosti izhaja iz ideje, da sredstva oz. ekonomski presežki tečejo od periferije revnih oz. nerazvitih držav k centru oz. bogatim državam, kar vodi do kopičenja v bogatih državah na račun revnih držav in ohranja razmerje med bogatimi in revnimi državami (Dos Santos, 1971; Haynes, 2008, str. 25). Upoštevati je treba tudi dejstvo, da se države na periferiji soočajo s situacijami in izzivi, s katerimi se razvitim državam nikoli ni bilo treba, in so tako njihove možnosti za razvoj dodatno otežene. Glede na teorijo odvisnosti bi lahko zaključili, da bi bilo za države na periferiji najbolje imeti čim manj opravka z državami v centru,

³⁰ Vedno večja razdvojenost pa je prisotna tudi znotraj držav, saj imamo na eni strani premožne elite in na drugi strani revno ter pogosto nepismeno prebivalstvo, ki tone v vedno večjo revščino.

voditi politiko avtarkije oz. navznoter usmerjenega razvoja in trgovati samo z drugimi državami periferije.

Tudi Frank se podobno kot prej Rostow ni ukvarjal s kulturnimi, verskimi, razrednimi idr. vidiki, temveč se je osredotočal na svetovni kapitalistični sistem. Trdil je, da so razvite države lahko dosegle visoko stopnjo gospodarskega in človekovega razvoja na račun izkoriščanja kolonij vse od 16. stoletja dalje. Ravno to pa je potegnilo države na periferiji v dolgoročno strukturno podrejen položaj. Gospodarski in človekov razvoj danes visoko industrializiranih držav je bil torej mogoč samo na račun nerazvitosti držav na periferiji. Frank je menil, da se bodo slednje lahko razvijale samo, če oz. ko zrahljajo ali prekinejo vezi s centrom ter prenehajo center zalagati s surovinami. Za avtorje teorije odvisnosti je pot iz ekonomske stagnacije in izkoriščanja odmik od globalnega kapitalističnega sistema, in sicer prek samozadostnosti ter socializma (Haynes, 2008, str. 25–27). Vendar so se velike države, ki so uvedle tak način, kot sta npr. Kitajska in Indija, soočile z gospodarsko stagnacijo in so sčasoma spet odprle svoje ekonomije (Todaro in Smith, 2011, str. 126).

Kritiki teorije odvisnosti menijo, da ni dovolj empiričnih dokazov, ki bi podprli to teorijo in njene sklepe. Ena izmed kritik je tudi, da so vse domneve in rezultati osnovani na nacionalnih državah (kar drži tudi za teorijo modernizacije), in tu se razlikuje od teorije svetovnih sistemov in teorije globalizacije, ki v središče postavita mednarodne (ekonomske) odnose med državami (Reyes, 2001). Teorija odvisnosti se je razvodenela nekje konec sedemdesetih let 20. stoletja, ko je postalo jasno, da so na eni strani nekatere periferne države (Južna Koreja, Tajvan, Singapur, Hongkong) dosegale hiter gospodarski razvoj kljub vpetosti v svetovni ekonomski sistem, na drugi strani pa so se hitro gospodarsko okrepile tudi države izvoznice nafte (večinoma z Bližnjega vzhoda) in pokazale, da so se na poti razvoja lahko izognile oviram globalnih ekonomskih struktur, ki jih je nadzoroval Zahod. V osemdesetih letih 20. stoletja se teorija odvisnosti prelije v teorijo neodvisnosti (v angl. *neo-dependency theory*) (Haynes, 2008, str. 27).

Dve teoriji razvoja – teorija modernizacije in teorija odvisnosti – sta izpostavljali diametralno nasprotujoče si razlage razvojnih uspehov ali neuspehov držav: teorija modernizacije je dajala poudarek na notranje dejavnike, kot je odnos med državo in družbo, teorija odvisnosti pa je dajala poudarek na zunanje dejavnike, kot je delovanje mednarodnega ekonomskega sistema. Sčasoma sta se obe paradigmi izkazali za problematični, saj je bil njun fokus preveč omejen.

Niti teorija modernizacije niti teorija odvisnosti nista sami po sebi primerni za razlago razvojne poti in rezultatov držav na periferiji (prav tam, str. 9).

3.1.2 V 70. in 80. letih 20. stoletja: od teorije svetovnih sistemov do neoklasičnih teorij (neoliberalizma) in teorije globalizacije

Avtor teorije svetovnih sistemov, Immanuel Wallerstein³¹ (1977; 1987; 2000; 2001; 2004; 2005; 2006), meni, da je potrebna analiza družbenih sistemov kot celot,³² zavrača idejo o »tretjem svetu« in trdi, da obstaja samo en svet, ki ga povezujejo ekonomski odnosi, svetovni sistemi pa sami vodijo do delitve sveta na center, polperiferijo in periferijo. Še vedno pa je prisotna temeljna delitev dela med centrom in periferijo – center izdeluje kompleksne izdelke, periferija pa dobavlja surovine, kmetijske proizvode in poceni delovno silo. Periferija je prisiljena prodajati svoje surovine oz. izdelke po nizkih in potem kupovati izdelke od centra po visokih cenah. Ekonomske izmenjave se dogajajo na osnovi neenakopravnih pogojev, ki jih določa center. V šestdesetih letih 20. stoletja so postali mednarodni finančni sistemi in trgi prožnejši in nacionalne države so imele vse manj vpliva. Te nove okoliščine so pripeljale Wallersteina in druge teoretike do sklepa, da novih dogodkov v kapitalističnem svetovnem gospodarstvu³³ ni mogoče razložiti s teorijo odvisnosti (So, 1990).

Osnovne predpostavke teorije svetovnih sistemov so, da obstaja močna povezava med družbenimi vedami in da je potrebna analiza družbenih sistemov kot celot (Wallerstein, 1977). Wallerstein (2000; 2005) svetovni sistem opiše kot družbeno stvarnost, ki jo sestavlja mreža medsebojno povezanih narodov, podjetij, gospodinjstev, razredov in različnih skupin, s tem da svetovni sistem presega države oz. meje držav. Elementi, ki so imeli največji vpliv na notranji razvoj majhnih držav, so nov globalni sistem komunikacij, novi svetovni tržni mehanizmi, mednarodni finančni sistem, prenos znanja in vojaške povezave (Wallerstein, 1987). Razvoj v smislu kapitalističnega svetovnega gospodarstva je za velik del sveta škodljiv, saj distribucija

³¹ Njegovo najbolj znano delo je trilogija *The Modern World System*.

³² Pomembni so svetovni sistemi, in ne nacionalne države, nujno je upoštevati zgodovinske procese, ki so se odvijali skozi daljša obdobja, različna področja – kot so zgodovina, politične vede, ekonomija, sociologija – bi se morala obravnavati in analizirati skupaj, in ne posamično. Začetke modernega svetovnega sistema postavi v 16. stoletje v Zahodni Evropi in v Amerikah. Zaradi posebnih političnih okoliščin konec obdobja fevdalizma naj bi prišlo do večje akumulacije kapitala v Zahodni Evropi, kar je povzročilo postopno širjenje in danes posledično poznamo samo en sistem ekonomske izmenjave. Do 19. stoletja je bil v bistvu že cel svet vpet v kapitalističniekonoski sistem (Haynes, 2008, str. 41–64).

³³ Na primer izjemna gospodarska rast Vzhodne Azije, kriza socialističnih držav in odpiranje kapitalizmu, kriza v Amerikah v osemdesetih letih 20. stoletja in bojazen za propad ameriške hegemonije v kapitalistični svetovni ekonomiji (So, 1990).

»blagoslovov«, kot se Wallerstein (2001, str. 1) sam izrazi, ni enakomerna za vse in povsod po svetu. S tem se v grobem strinja tudi Samir Amin (2009a, str. 59–65), ki sicer meni, da razvoja ni mogoče omejiti samo na gospodarsko dimenzijo, čeprav je razvojna pomoč pogojena ravno z gospodarskimi in geopolitičnimi interesi.

Ena od posledic širitve svetovnega sistema je poblagovljenje. Naravni viri, zemlja, delo in medčloveški odnosi postopoma izgubljajo svojo »pravo« vrednost in postajajo samo blago na trgu, ki določa njihovo menjalno vrednost (Escobar, 1992, str. 134). To pa že spominja na neoliberalne ideje o prostih trgih in čim manjšemu vmešavanju države v te trge.

Neoklasična ekonomska teorija oz. neoliberalizem (Solow, 1956; Swan, 1956; Boianovsky in Hoover, 2009) doživi razmah konec sedemdesetih let 20. stoletja z izvolitvijo Thatcher in Reagana,³⁴ ki zagovarjata proste in odprte trge, privatizacijo, deregulacijo, investicije, svobodno oblikovanje cen, zmanjševanje vpliva javnega sektorja in povečanje vpliva privatnega sektorja v družbi. Neoklasična teorija se deli na tri pristope: i) pristop prostega trga, ii) teorija javne izbire oz. nova politična ekonomija in iii) trgu prijazen pristop. Ključen je prispevek Roberta Solowa (1956) k teoriji ekonomske rasti, ki izhaja iz Harrod-Domarjevega modela rasti. S Swanom³⁵ sta ustvarila (Solow-Swanov) model, ki pojasnjuje, da je gospodarska rast posledica rasti kapitala (varčevanje in investicije), tehnološkega napredka in povečane delovne sile oz. izboljšane kakovosti dela (Todaro in Smith, 2011, str. 126–8). Številne države na periferiji so po strukturi in organizaciji tako različne od zahodnih držav, da so razne predpostavke in politike tradicionalne neoklasične teorije vprašljive ali napačne (prav tam, str. 130), pogosto tudi izredno škodljive za države na periferiji.

Ključno v tem času je bilo, da so tako nacionalni kot mednarodni ideološki in politični vplivi povzročili spremembe v razumevanju razvojnih strategij v osemdesetih letih 20. stoletja, predvsem z vidika vloge države v samem razvoju. Zgodi se premik od razvoja, ki ga vodi država – prevladujoče paradigme v petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja, k razvoju, ki ga vodi zasebni kapital – neoliberalistične paradigme v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja. V tem času se drastično poveča vpliv mednarodnih finančnih institucij, kot sta WB in IMF, ki so v številnih državah začele vpeljevati programe strukturnih sprememb oziroma

³⁴ Ronald Reagan in Margaret Thatcher zagovarjata slogan »alternative ni« (v angl. *There is no alternative* – TINA) (Wallerstein, 2004, str. ix).

³⁵ Trevor Swan je prav tako eden ključnih avtorjev neoklasične teorije rasti, vendar ga je Solow, dobitnik Nobelove nagrade, povsem zasenčil (Boianovsky in Hoover, 2009, str. 10–11).

strukturnega prilagajanja,³⁶ s tem pa tudi vse šibkejšo vlogo države v razvoju in gospodarstvu nasploh (Haynes, 2008, str. 30).

Kakšni so bili rezultati vpeljevanja strukturnih sprememb? Revščina se je v večini držav na periferiji povečala, neenakosti so bile vse večje, ekonomski napredek se je zgodil samo izjemoma v kakšni državi (npr. Kitajska ali Indija). WB je še vedno vztrajala pri tem, da so prosti trgi in ekonomska učinkovitost najboljši načini za doseganje gospodarske rasti, ki bo odpravila revščino. Neoliberalizem je bil ne samo ideološka podlaga za programe strukturnih sprememb, temveč tudi splošno prepričanje številnih političnih voditeljev. Verjeli so, da je za doseganje želenih razvojnih rezultatov treba zmanjšati vlogo in moč države oz. vlade. Poleg WB in IMF so imele zelo velik vpliv na vsiljevanje neo-liberalizma tudi ZDA in VB pod vodstvom R. Reagana in M. Thatcher (Haynes, 2008, str. 31–32). Zahodne države in mednarodne institucije so s programom strukturnih sprememb pogojevale svojo razvojno pomoč (Stiglitz in Charlton, 2006). Skupek desetih prilagoditev je znan pod imenom washingtonski konsen (Williamson, 2004). Prilagoditve so se izkazale za zelo kontroverzne, vendar so se kljub temu izvajale, pozneje pa so jih nadomestile nove pod imenom postwashingtonski konsenz. Kakšni so učinki neoliberalnih ukrepov, je danes povsem jasno, saj se praktično ves svet bori proti oz. z njihovimi posledicami. Mnogim, ki so se zavzemali za ideje sedemdesetih, se je zdelo, da je razvoj v osemdesetih letih 20. stoletja popolnoma obrnil smer (Harriss, 2005, str. 31).

Neuspešnost razvojnih prizadevanj v tem času bi lahko pripisali tudi temu, da so pri odločanju o razvojni pomoči/razvojnih programih prevladoval predvsem politične in ideološke napetosti med kapitalističnim Zahodom in komunističnim Vzhodom. Zahodne države niso bile naklonjene dajanju razvojne pomoči tistim državam, ki v ideološkem smislu niso bile njihove zaveznice oz. sledilke. Razvojna pomoč je bila izkoriščana kot politično in ekonomsko orožje – šlo je za nagrajevanje podpornikov in kaznovanje nasprotnikov, čeprav je bilo jasno, da bi ravno slednji razvojno pomoč najbolj potrebovali (Haynes, 2008, str. 29–30).

Bistvo teorije globalizacije je, da si globalni procesi podvržejo, oslabijo in presegajo države in družbe. Teorija globalizacije postavi v središče kulturo in komunikacijo ter trdi, da so glavni elementi za interpretacijo razvoja kulturne povezave med narodi, in ne ekonomske, finančne in politične vezi. Globalni komunikacijski sistemi so ključnega pomena, saj ljudem omogočajo boljšo in pogostejšo interakcijo ter tudi nove načine za ekonomske transakcije (Kaplan, 1993).

³⁶ Znižanje državne porabe sredstev, privatizacija, liberalizacija trgov, fiskalna disciplina, davčne reforme, devalvacija valute, itd.

Vendar nimajo vsi enakega dostopa do teh tehnologij, zato eni napredujejo, drugi pa ostajajo vedno bolj v ozadju – in neenakosti se še dodatno poglobljajo (Moore, 1993). Tehnološki napredek – predvsem internet – je res neizmerno vplival na globalno situacijo, vendar pa ne smemo sklepati, da so bili učinki enaki za vse. Spet so največ pridobile države v centru, tiste na periferiji pa se še vedno (ali še bolj) ukvarjajo z enakimi izzivi. Teorija globalizacije šteje razvojni model ZDA in Zahodne Evrope za najboljši in primeren za vse države (Reyes, 2001). Glede na stanje, v katerem je svet danes, pa je jasno, da ta pot morda le ni najboljša in tudi ne edina.³⁷ Vendar pa neoliberalizem ne samo da ne izgubi veljavo, temveč se še dodatno okrepi s padcem komunističnega vzhodnega bloka in osamosvojitvijo številnih držav, ki naj bi bile dokaz, da jim je šlo pod komunistično oblastjo bistveno slabše kot bi jim pod kapitalistično in demokratično (Haynes, 2008, str. 32).

Že konec osemdesetih let 20. stoletja nekateri avtorji trdijo, da je teorija razvoja zašla v slepo ulico in da je treba iskati alternative konceptu razvoja, ki je izrazito zahodnjaški in gospodarski. To je čas konca hladne vojne, ko je kapitalizem postal dominantna ideologija v svetu (Sachs, 1992). Po mnogih statistikah se je standard življenja na globalni ravni izrazito izboljšal, vendar je velik delež svetovnega prebivalstva še vedno živel v revščini oz. celo tonil vedno globlje v revščino. Razlike med revnimi in bogatimi državami ter revnimi in bogatimi ljudmi so se samo še povečale. Priznanje neuspeha programov strukturnih prilagoditev je pozornost znova preusmerilo nazaj na vlogo države v razvoju. Politike WB so kritizirali tudi nekateri akademiki, ki so dvajset let nazaj sodelovali pri njihovem oblikovanju (Harriss, 2005, str. 37). Razvojni diskurz se je tako spremenil in v ospredju nista več gospodarska rast in napredek, temveč boj proti revščini (UNDP, 1993). V tem času je končno že postalo jasno, da se mora razvoj začeti pri lokalnih skupnostih, in ne s pobudami, ki jih vodijo države ali mednarodni akterji. Strategija osnovnih potreb poudarja uniformne osnovne temelje razvoja: dovolj hrane, čista voda, primerno bivališče, funkcionalne sanitarije, osnovna zdravstvena oskrba in (vsaj) osnovnošolska izobrazba. Prag revščine se potem ocenjuje na podlagi tega, kolikšni prihodki so potrebni, da zagotovijo te osnovne potrebe v neki družbi (Haynes, 2008, str. 28–29).

³⁷ Kritika globalizacije oz. alternativni pristopi (antiglobalizacijska gibanja) spet ponovijo nekatera stališča teorije odvisnosti. Zaradi njegove kritike globalnega kapitalizma in podpiranja protisistemskih gibanj je Wallerstein postal znan kot glavno ime antiglobalizacijskih gibanj. V nekaterih pogledih se Wallerstein strinja z antiglobalizacijskimi gibanji. Je bil pa tudi on deležen številnih kritik, da v svoji teoriji zanemara kulturno dimenzijo, da se osredotoča samo na formalne državne ideologije, ki v ospredje potiskajo gospodarske interese (Haynes, 2008, str. 41–64).

3.1.3 V 90. letih 20. stoletja: od neoliberalne razvojne strategije do postrazvoja

Prevladujoča neoliberalna razvojna strategija, ki se je v osemdesetih letih 20. stoletja izražala skozi programe strukturnih sprememb, je nekoliko pozneje dobila novo ime – washingtonski konsenz (in pozneje še postwashingtonski konsenz). »Upravljanje« (v angl. *governance*) in »dobro upravljanje« (v angl. *good governance*) postaneta pogosta izraza v razvojni literaturi. Kot koncept upravljanje pomeni proces vladnega odločanja in način, na katerega se odločitve udeležajo v praksi. Pri dobrem upravljanju naj bi šlo za upravljanje javnih resursov, zagotavljanje človekovih pravic, spoštovanje pravne države in ničelno toleranco do korupcije (prav tam, str. 15). »Upravljanje« je bila le ena od novih besed, ki so v devetdesetih letih 20. stoletja vstopile v razvojni leksikon. Drugi pogosti izrazi so bili »civilna družba«, »družbeni kapital« in »sodelovanje«, ki se nanašajo na pomembne elemente v tem, kar WB imenuje »dobro upravljanje«. Tudi »vojna« ali »konflikt« sta v diskurz razvojnih študij vstopila kot še nikoli prej,³⁸ nekateri pa kot najpomembnejšo od vseh novih besed, ki so se množično začele uporabljati v devetdesetih letih 20. stoletja, navajajo »globalizacija« (Harriss, 2005, str. 37–38).

V bistvu je v devetdesetih letih 20. stoletja šlo za prepričanje, da morajo države na periferiji sprejeti »dobre politike« in vzpostaviti »dobre institucije« (torej vzpostaviti dobro upravljanje), da bodo potem lahko dosegale »dobre ekonomske (razvojne) rezultate«.³⁹ Paradoksalno, marsikatera država iz centra ni šla po tej poti ali je celo šla po popolnoma drugačni/obratni poti in se uspela uvrstiti med bogatejše države. In tu se jasno kaže hinavščina centralnih držav proti tistim na periferiji, saj ne samo da jim ne privoščijo enakih pogojev ali poti, po katerih so se »razvijale« same, ampak jim celo vsiljujejo politike in ukrepe, ki ne samo da so neprimerni zanje, temveč jim celo škodujejo (Haynes, 2008, str. 32–34).

Razočaranje nad razvojnimi strategijami in njihovimi rezultati je pripeljalo do vnovičnega premisleka samega koncepta, definicije in ciljev razvoja ter do iskanja alternativnih razvojnih strategij, ki se osredotočajo na človeka (Bekele, 1997, str. 1). V devetdesetih letih 20. stoletja se torej dominantni razvojni diskurz spremeni in težnje po gospodarski rasti zamenja diskurz o

³⁸ Ironično, ravno vojne predstavljajo platformo največje industrije ekonomske rasti v obdobju neoliberalizma.

³⁹ Tudi sama WB je priznala neustreznost teorije razvoja, neuspeh dolgoletnih poskusov za izboljšanje te teorije na podlagi ekonometričnih analiz velikih baz podatkov in potrebo po razumevanju procesov, ki prinašajo gospodarsko rast ter spoštovanje in razumevanje zgodovine. Ti argumenti sovpadajo s tistimi proti predpisom washingtonskega konsenza ali postwashingtonskega konsenza, ki pravijo, da morajo države najti svoje lastne poti do rasti (Harriss, 2005, str. 39).

zmanjševanju revščine.⁴⁰ Leta 1990 UNDP predstavi prvo Poročilo o človekovem razvoju (v angl. *Human Development Report* – HDR), ki pravi: »Osnovni cilj razvoja je ustvariti okolje, ki bo ljudem omogočalo dolgo, zdravo in kreativno življenje« (UNDP, 1990, str. 9). S tem se v središče razvojnega diskurza postavi človeka, njegove potrebe in zmožnosti (Sen, 1987; ul Haq, 1995; UNDP, 1990; Alkire, 2010). UNDP (1990, str. 10) poda naslednjo definicijo:

Človekov razvoj je proces povečevanja možnosti ljudi. /.../ da živijo dolgo in zdravo življenje, da pridobijo znanje in dostop do virov, potrebnih za dostojen življenjski standard. /.../ Dodatne možnosti, ki jih visoko ceni veliko ljudi, segajo od političnih, gospodarskih in socialnih svoboščin do priložnosti biti ustvarjalen in produktiven ter uživati osebno (samo)spoštovanje in zajamčene človekove pravice. /.../ Razvoj mora zato biti več kot le širitev dohodka in bogastva. Poudarek mora biti na ljudeh.

Drugo poročilo (UNDP, 1991, str. 13) poda definicijo, da »mora biti razvoj ljudi, od ljudi, za ljudi«. Definicija se je skozi leta nekoliko spreminjala, toda ostaja znotraj okvira, da gre za možnost izbire, da ljudje živijo takšno življenje, kot sami želijo (UNDP, 1990; Alkire, 2010, str. 3–12). Amartya Sen (1987) in Mahbub ul Haq (1995), avtorja teorije človekovega razvoja, sta imela ključno vlogo pri HDR in oblikovanju kazalca za merjenje človekovega razvoja (v angl. *Human Development Index* – HDI), ki naj bi združeval indikatorje ekonomske in družbene blaginje, meri pa tri glavne elemente – pričakovano življenjsko dobo, izobrazbo/pismenost in prihodke (Haynes, 2008, str. 11–12). HDR in HDI pomenita prelomno točko, ko mednarodna skupnost začne na razvoj gledati širše, ne več samo v luči ekonomske rasti.

Sen (2004, str. 14–7) je v diskurz človekovega razvoja vpeljal pristop človekovih zmogljivosti/zmožnosti (v angl. *capability approach*). Izjemen prispevek k oblikovanju tega pristopa je dodala tudi Martha Nussbaum (2011), katere ime pa se ob Senu pogosto »pozabi« omeniti. Pristop zmogljivosti je ekonomska teorija, ki je bila v osemdesetih letih 20. stoletja alternativni pristop k ekonomiji blaginje. V tem pristopu Amartya Sen in Martha Nussbaum združujeta vrsto idej, ki so bile prej izključene iz tradicionalnih pristopov k ekonomiji blaginje. Osrednji poudarek pristopa zmogljivosti je na tem, kaj posamezniki lahko storijo oz. kaj so sposobni narediti. Mahbub ul Haq, ki je bil ustanovitelj HDR, pa je s svojim delom *Reflections on Human Development* (Haq, 1995) pomembno prispeval k spremembi razvojnega diskurza. V uvodu zapiše, da bi 30 let nazaj težko nasprotoval idejam, da je namen razvoja povečanje državnih prihodkov. »Danes je splošno sprejeto, da je resnični namen razvoja povečati človekove možnosti na vseh področjih – ekonomskem, političnem, kulturnem. Prizadevanje za

⁴⁰ Ta diskurz prevladuje še danes in marsikatera država članica EU – tudi Slovenija – navaja boj proti revščini med svojimi prioritetami na področju mednarodnega razvojnega sodelovanja (Bučar in drugi, 2007).

višji prihodek je ena izmed možnosti, ki jo ljudje lahko izberejo, vendar ni edina« (Haq, 1995, str. xvii). Ljudje pogosto cenijo stvari, ki ne odražajo višine prihodkov: zdravje, znanje, srečo, medsebojne odnose, varnost, kulturo, svobodo in prosti čas (Alkire, 2010, str. 38). Človekov razvoj je torej proces širjenja človekovih možnosti.

HDR za leto 1995, ki se osredotoča na vidik spola, izpostavi, da je nemogoče govoriti o človekovem razvoju brez enakosti spolov. Dokler bodo ženske izključene iz razvojnih procesov, bo razvoj šibek in enostranski (UNDP, 1995, str. 12). Poročilo sklene, da praktično vse države čaka še veliko dela, da bi dosegle enakost spolov, saj v večini držav ženske še vedno niso enako prisotne v politični in gospodarski areni in nimajo odločevalne moči (prav tam, str. 86). V HDR iz leta 1996 je človekov razvoj opredeljen kot kompleksen koncept razvoja, ki temelji na prioriteti človekove blaginje, si prizadeva za zagotavljanje in širitev človekove izbire, ki vodi k bolj enakopravnim možnostim za vse ljudi v družbi in opolnomočenju ljudi, da bodo sodelovali v razvojnih procesih in imeli koristi od njih (UNDP, 1996, str. 5). Pojem človekovega razvoja lahko razumemo na različne načine. V političnem in ekonomskem smislu gre lahko za stabilnost, varnost in blaginjo; v družbenem smislu gre lahko za pismenost, izobrazbo, družbene odnose in kakovost življenja; v moralnem smislu lahko vključuje razvoj vesti, moralno ozaveščenost in ravnanje v skladu z družbenimi in kulturnimi normami; nenazadnje pa gre tudi za duševno zdravje, samozavest, uspešne odnose ter srečo (Haynes, 2008, str. 12).⁴¹ Ena izmed kritik tega koncepta je, da povsem spregleda okolje in omejitve našega planeta, ki jih moramo upoštevati, če govorimo o trajnostnih procesih razvoja.

V mnogih pogledih se teorija o človekovem razvoju zdi nasprotujoča postrazvojnimi idejam. Arturo Escobar in drugi postrazvojni avtorji krivijo samo ideologijo razvoja za ekstremno revščino, teorija človekovega razvoja pa po drugi strani očita, da nismo sposobni razmišljati dovolj široko oziroma da si ne znamo predstavljati in ustvariti sveta, ki koristi vsem, ne le peščici ljudi. Amartya Sen je v knjigi *Razvoj kot svoboda (Development as Freedom)* iz leta 1999 argumentiral, da je širitev svobode ključna za razvoj.

V tem času, ko je kapitalizem postal dominantna ideologija v svetu in so se razlike med revnimi in bogatimi še povečale, nekateri avtorji (Esteva, 1982, 1992; Sachs, 1992; Rahnema, 1991; Escobar, 1995, 2007, 2011) že trdijo, da so teorije razvoja zašle v slepo ulico. Kritični so tako

⁴¹ Koncept človekovega razvoja je sprožil tudi številne polemike in vprašanja, katere dimenzije bi morale biti vključene v merjenje človekovega razvoja, na kakšen način naj bi se ta meril, kako lahko merimo posamične elemente, ki šele skupaj kot celota sestavljajo neko kategorijo in tako dalje (Haynes, 2008, str. 13).

do razvojnih teorij in koncepta razvoja, ki je izrazito evropocentričen, kot tudi do prakse, ki se izvaja predvsem s pristopom od zgoraj navzdol zahodnih strokovnjakov. Pozivajo k novim načinom razmišljanja o razvoju, ki je v današnjem globaliziranem svetu še kako potreben, ob upoštevanju tudi (ali še posebej) okolja in meja našega planeta.

Chodorkoff sicer že sredi devetdesetih let 20. stoletja piše, da »se zdi zavzemanje za kritično analizo temeljnih predpostavk ›razvoja‹ jalovo početje«, vendar se sam ukvarja ravno s kritičnim premislekom in predelitvijo razvoja na novo (Chodorkoff in Gregorčič, 2005, str. 34). Pravi, da moramo spremeniti svoj pogled na razvoj in poiskati prave alternative. Pri tem ga zanima vpliv razvoja na izboljšanje kakovosti življenja, kar pa razume kot odnose med ljudmi, družinske in sorodstvene vezi, občutek skupnosti, vzdrževanje družbene kohezije in druge vidike, ki jih ni preprosto (objektivno) meriti ali kvantificirati. Razvoj mora biti osredotočen na zadovoljevanje temeljnih potreb (npr. ustrezna prehrana in bivališče) in tudi na vse tisto, kar je nematerialno, neotipljivo in subjektivno. Sicer potrebujemo določeno stopnjo gospodarske varnosti, vendar blaginja v večji meri temelji na občutku socialne in kulturne varnosti. Kakovostni vidiki življenja so tisti, na katerih bi moral temeljiti razvoj, in nikakor ne bi smel biti podrejen ekonomiji. Chodorkoff vidi v moralni ekonomiji edino alternativo uničujoči dinamiki modernizacije in razvoja, kot ga razumemo v kontekstu procesov modernizacije. Razvoj mora obsegati širok spekter, od izobraževanja do gradnje infrastrukture, vendar mora ljudem omogočati, da si sami določijo svojo prihodnost, ne pa, da jim jo določa trg. V bistvu gre za pristop razvoja od spodaj – *grassroots* razvoj, ki izhaja iz skupnosti in aktivne vloge njenih članov in ni vsiljen od zunaj. Tradicionalni modeli razvoja pa ne samo da ne rešujejo težav, pač pa so sami del njih. »Tradicionalni modeli razvoja se ženejo za povečevanjem proizvodnje, kar povečuje bogastvo tistih, ki proizvodnjo upravljajo, ter teoretično omogoča, da drobtinice ›kapljajo‹ na nižje ravni.« Tako »kot je politično gospodovanje devetnajstega stoletja vodilo k zatiranju, smrti in uničenju, to uspeva tudi novemu kolonializmu IMF, WB in multinacionalnih korporacij. Pravzaprav je neokolonializem globalnih trgovcev pogubnejši« (prav tam, str. 36–42).

Postrazvojna teorija oz. šola (med najbolj znanimi avtorji so Illich, Esteva, Sachs, Escobar, Rahnema, idr.)⁴² je kritična do samega koncepta razvoja, ki ga obravnavajo razvojne teorije po drugi svetovni vojni, in spodbuja iskanje alternativnih idej in načinov za kakovostnejše

⁴² Večina teh avtorjev sodeluje z avtohtonimi ljudstvi in družbenimi gibanji globalnega Juga (npr. Esteva z Zapatisti v Mehiki).

življenje. Glavni cilj je izpostaviti koncept razvoja kot ideologijo, ki izvira iz časa hladne vojne in utreti pot za alternative. Revne države naj bi z investicijami, tehnologijo in razvojnimi strokovnjaki »napredovale«. Teoretiki te šole so takšno stališče označili za evropocentrično, saj se sploh ne zmeni za številne druge načine življenja v različnih kulturah po svetu in zagovarja pot industrializiranih kapitalističnih zahodnih držav kot edino pravo. Ob koncu 20. stoletja avtorji postrazvojne teorije naznanijo, da je »era razvoja« prišla h koncu (Harriss, 2005, str. 18). Dvig ekološke ozaveščenosti je pripeljal do spoznanja, da je zahodni način življenja oligarhičen in zaradi velike porabe virov in onesnaženja ne more biti univerzalen, torej ne more biti vzorčni model za druge družbe (Ziai, 2012). Razlike med revnimi in bogatimi državami so se le še povečale in postalo je jasno, da je ta »razvojni projekt« neuspešen. Vedno več ljudi je začelo dvomiti o zahodnocentričnem konceptu razvoja.

Na tej točki naj bi se začela postrazvojna doba, saj so se skupnosti z globalnega Juga začele obračati v stran od lažnih obljub Zahoda in iskati alternative (prav tam). Akademska sfera je bila zelo kritična do te teorije, saj naj bi romantizirala lokalne skupnosti in kulturne tradicije, namenoma prezrla pozitivne vidike modernizacije, prav tako zagovarjala samo enostranski (svoj) pogled na svet in naj bi bila bolj destruktivna kot konstruktivna (Jakimow, 2008). Toda kot pravi Gustavo Esteva (osebno komuniciranje, 2013, 28. marec), tudi največji kritiki »postrazvojne« teorije ne morejo zanikati, da je teorija dokazala evropocentričnost koncepta razvoja in dominanten odnos »tistih, ki razvijajo, do tistih, ki naj bi jih razvijali«, ⁴³ hkrati pa so predstavili tudi alternativne koncepte zahodnjaškemu razumevanju razvoja. Treba je poudariti, da avtorji postrazvojne teorije niso proti spremembam in razvoju, so samo proti konceptu razvoja, ki ga je ustvaril Zahod po drugi svetovni vojni. Njihova naklonjenost novim družbenim gibanjem, ki si prizadevajo za spremembe, dokazuje, da verjamejo v pozitivne spremembe (Matthews, 2004, str. 376).

Teoretiki postrazvojne šole se niso kaj dosti ukvarjali z Afriko, hkrati pa se afriški pisci niso nič kaj dosti ozirali na postrazvojno teorijo. Vendar so vzroki za razočaranje nad številnimi neizpolnjenimi obljubami razvojnih konceptov zelo prisotni v Afriki, ki je bila (in je še vedno) podvržena eni razvojni pobudi za drugo, vendar se kljub temu še vedno bori z revščino, neenakostmi in drugimi težavami. Iz tega izhaja, da je afriška izkušnja zelo relevantna za postrazvojno teorijo in obratno – avtorji postrazvojne teorije bi lahko (tudi) iz afriške izkušnje

⁴³ Pri tem se lahko vprašamo, ali glede na situacijo v svetu danes ne bi bilo bolj smiselno »razvijati razvojnih strokovnjakov« (v angl. *developing the developpers*).

črpali ideje za alternativne koncepte (prav tam, str. 377–9). Etounga-Manguelle (2000) je prepričan, da imajo kultura in vrednote vsake družbe ključen pomen in da razvojni projekt, ki je osnovan na določenih vrednotah, ne more biti uspešen v družbi, ki ne deli teh istih vrednot. Ker nekatere »afriške vrednote«⁴⁴ niso v skladu s konceptom razvoja, ki je bil vpeljan po drugi svetovni vojni, avtor meni, da je te vrednote treba spremeniti. Zakaj pa ne bi iz tega sklenili, naj vrednote ostanejo in naj se spremeni samo jedro koncepta razvoja? Po več kot pol stoletja teorij in strategij, ki naj bi prinesle razvoj, revni ostajajo revni, bogati postajajo še bolj bogati, razlike pa so vedno večje (Matthews, 2004, str. 380–2). Do konca devetdesetih let 20. stoletja je bila razvojna slika že precej mračna, saj je bilo jasno, da globalna revščina in neenakosti samo še naraščajo (Haynes, 2008, str. 83).

3.1.4 Razvoj v 21. stoletju: UN in »novi koncepti«

Na prelomu tisočletja je že bilo očitno, da po skoraj šestih desetletjih razvojnih programov in po dvajsetih letih neoliberalnih ekonomskih politik ni bistvenih sprememb na področju zmanjševanja razvojnih neenakosti v svetu. Več kot milijarda ljudi – predvsem v državah na periferiji – je živela z manj kot 1 USD na dan, več kot dve milijardi ljudi – predvsem v državah na periferiji – ni imelo dostopa do čiste pitne vode, prav tako številni niso imeli dostopa do izobraževanja ali zdravstvenih storitev. Ob začetku 21. stoletja so tako globalna revščina kot tudi globalne neenakosti še naraščale (Haynes, 2008, str. 36). V tem času so se že pojavile številne kritike WB in IMF, ki sta ključno prispevala k resnim ekonomskim in socialnim težavam na periferiji. Celo v poročilu o svetovnem razvoju (WB, 2001) je bilo jasno zapisano, da so bili dotedanji ukrepi za razvoj in odpravo revščine povsem neuspešni. Prišlo naj bi do korenite spremembe v razvojnem razmišljanju – premik od washingtonskega konsenza k večji skrbi za razvojne modele/pristope, ki bi jim lahko rekli »od spodaj navzgor«, mednarodna skupnost pa naj bi se končno »zbudila« in dojela resnost situacije (Haynes, 2008, str. 83).

Kot glavni alternativni pristop gospodarski rasti in razvoju se je vzpostavil Svetovni socialni forum (v angl. *World Social Forum* – WSF), ki poteka vsako leto od 2001 naprej in združuje širok nabor organizacij, gibanj in posameznikov (aktivistov) s celega sveta, ki nasprotujejo neoliberalni globalizaciji in imperializmu v vseh oblikah. WSF sebe vidi kot gibanje za

⁴⁴ Avtor se na tej točki očitno ne sprašuje, ali je sploh mogoče govoriti o skupnih afriških vrednotah glede na velikost in raznolikost kontinenta.

mednarodno, globalno socialno, politično in ekonomsko pravičnost. Prvo srečanje WSF je bilo v Braziliji, tudi vsa naslednja srečanja pa so potekala na globalnem Jugu, saj s tem WSF sporoča, da morajo države s periferije prevzeti vajeti v svoje roke. WSF je imel sprva zelo obrambno držo in je predvsem nasprotoval škodljivim politikam in ukrepom washingtonskega konsenza, IMF, WB in agresivni zunanji politiki ZDA, po nekaj letih pa je spremenil svoj pristop in začel oblikovati alternativne programe in politike – npr. Bamako Appeal, ki zagovarja boj proti tržno/kapitalistično usmerjeni družbi (prav tam, str. 84–85).

Mednarodna skupnost se je pod vodstvom UN odločila znova premisliti in osmisliti, kako se lotiti reševanja razvojnih problemov. Septembra 2000 je bila objavljena nova razvojna strategija – Milenijska razvojna deklaracija,⁴⁵ ki je napovedovala doseganje osmih milenijskih razvojnih ciljev (v angl. *Millennium Development Goals* – MDGs)⁴⁶ v državah na periferiji do leta 2015. WB je kot novost zapisala, da bo za doseganje MDGs potreben drugačen pristop, in sicer bo treba okrepiti upravljanje držav (prej se je namreč poudarjalo, da naj bi bila vloga držav v razvoju čim manjša) in uporabiti vse človeške vire, vključno s civilno družbo – nevladne organizacije (NVO) in verske organizacije (Haynes, 2008, str. 37–38).⁴⁷ MDGs naj bi pomenili nov, večdimenzionalen pristop, ki ni samo ekonomsko naravnano. Začelo se je govoriti o novih konceptih mednarodnega razvojnega sodelovanja, izobraževanja za razvoj in globalnega učenja, vedno bolj pa se je začela širiti tudi ozaveščenost o pomenu okoljske trajnosti. Lahko bi rekli, da so različni akterji na področju mednarodnega razvoja prvič začeli (so)delovati z namenom, da bi države na periferiji do leta 2015 dosegle zastavljene cilje (Todaro in Smith, 2011, str. 23).

MDGs so bili velikokrat pohvaljeni, da celovito in vsestransko naslavljajo problematiko globalne strukturne revščine (UN, 2013b, str. 4), vendar so bili podvrženi tudi kritikam, da niso dovolj ambiciozno zastavljeni, da niso izpostavljeni najpomembnejši cilji, ki bi jih bilo treba doseči najprej, da naj doba 15 let ne bi spodbujala razvoja, temveč ga celo zavirala in da je meja

⁴⁵ Milenijska deklaracija Združenih Narodov – *United Nations Millennium Declaration*, podpisana 8. septembra 2000 v New Yorku.

⁴⁶ Razvojni cilji: 1) izkoreniniti revščino in lakoto, 2) doseči univerzalno osnovnošolsko izobrazbo, 3) zagotoviti enakost med spoloma in opolnomočiti ženske, 4) zmanjšati smrtnost otrok, 5) izboljšati zdravja mater, 6) boj proti virusu HIV/AIDS, malariji in drugim boleznim, 7) zagotoviti okoljsko varnost in trajnost, 8) razviti globalno partnerstvo za razvoj (UN, 2013b).

⁴⁷ Pogosto smo lahko opazili, da so bile lokalne skupnostne ali *grassroots* organizacije izključene iz nacionalnih razvojnih programov, saj so bili ti tipični modernizacijski procesi pod nadzorom vlad in/ali zunanjih razvojnih akterjev (Haynes, 2008, str. 16).

revščine (1,25 USD na dan)⁴⁸ določena zelo arbitrarno (Todaro in Smith, 2011, str. 25). Nekateri cilji niso bili doseženi niti na globalni ravni, še manj pa v vseh regijah ali državah. Najslabše rezultate je dosegla podsaharska Afrika. Še preden se je iztekel rok za doseganje MDGs, je mednarodna skupnost pripravila novo Agendo po letu 2015 oziroma Agendo 2030 in nove, cilje trajnostnega razvoja (v angl. *Sustainable Development Goals* – SDGs), ki se od MDGs razlikujejo predvsem v tem, da so univerzalni, torej so se jim zavezale vse države na svetu (ne samo države s periferije), in naj bi bili (torej v vseh državah) doseženi do leta 2030. Potekale so – in še potekajo – številne razprave o uspešnosti MDGs in ambicijah SDG, vendar lahko ob upoštevanju trenutnih družbenih, gospodarskih, političnih in okoljskih razmer v svetu upravičeno dvomimo tako o enih kot tudi drugih. Oba sklopa ciljev posebno pozornost namenita dimenziji spola v razvoju, in sicer s posebnimi cilji, ki se nanašajo na enakost spolov (ali krepitev vloge žensk), za katero mnogi trdijo, da je predpogoj za razvoj (Boserup, 1970; UN, 2013b). Več o MDGs in SDGs v četrtem poglavju.

V jedru razumevanja koncepta družbenega razvoja je kakovost človekovega življenja, vendar to še ne pomeni, da je z rastjo materialnega bogastva kakovostnejše tudi človekovo življenje. Hafner Fink in Uhan (2016, str. 233) pravita, da sta ekonomska rast in kakovost življenja vsaj do neke točke povezana, vendar podatki kažejo, da nista linearno povezana. Če pogledamo učinke gospodarske krize, se v bistvu zdi ravno nasprotno: pretirano poudarjanje gospodarske rasti (rasti BDP) lahko pomeni zmanjševanje kakovosti življenja in s tem tudi zaviranje družbenega razvoja. Za razumevanje družbenega razvoja je pomembno preučevati tudi subjektivne vidike, vrednote, zadovoljstvo in občutke ljudi, ki so bolj kot z materialnim bogastvom povezani z odnosi (prav tam, str. 234). Težnje po maksimiranju kakovosti življenja avtorja povezujeta s procesom postmodernizacije (kot nasprotujočega procesu modernizacije, ki je temeljil na gospodarski rasti). Pravita, da so v zadnjih tridesetih letih predvsem v »visoko razvitih državah blaginje« prisotne kulturne spremembe, ki se kažejo v zavračanju nadzora in tradicionalnih oblik oblasti, v ospredju pa je »posameznik, njegova svoboda, samoizpolnitev in ustvarjalno delo, prosti čas, socialni stiki in participacija v družbenem življenju« (prav tam, str. 236). Šlo naj bi predvsem za to, kako ljudje gledajo na življenje in kaj od njega pričakujejo. Pri tem pa ne moremo različnih področij družbenega življenja (npr. gospodarstvo, kultura, znanost itd.) obravnavati ločeno od celote družbenih procesov oziroma kompleksnosti družbenih sistemov. Vendar pa naj bi bila socialno-ekonomska dimenzija razvoja prepoznana kot ključna

⁴⁸ To je verjetno edini kazalec, ki je v absolutnem znesku. Na ta način se je revne omejilo samo na svetovno periferijo (absolutna revščina), za razliko od SDG pozneje, ko je govora o zmanjševanju revščine v vseh okoljih.

za »doseganje posameznikove avtonomnosti, razvijanje ustvarjalnosti in ustvarjanje pogojev za svobodno odločanje«. V središču koncepta družbenega razvoja je torej ideja o možnostih svobodne izbire, ki jo najdemo tudi v definiciji oz. konceptu človekovega razvoja pri UNDP (Hafner Fink, Uhan in Gregorčič, 2011).⁴⁹

Od vseh navedenih mi je kot okvir razmišljanja najbližje koncept družbenega razvoja, saj zajame poleg klasičnih (gospodarskih) vidikov tudi pomembne subjektivne (morda težje merljive) vidike človekovega življenja. Toda glede na to, da empirični del disertacije temelji na terenskemu delu v Ruandi, je pomembno misliti in razumeti predvsem širši zgodovinski okvir, namreč vpliv kolonializma in postkolonializma na afriške države, njihove politike in strukture upravljanja. Podlago za nadaljnje premišljevanje odnosov in vzročnih razmerij, ki so tako ali drugače vplivali na Ruando, kakršna je danes, zaradi tega najprej razvijam v postkolonialni teoriji.

3.2 Postkolonialne študije oz. postkolonialna teorija

Postkolonialne študije »konceptualizirajo kolonializem kot nekaj, kar ima globlje korenine kot to, da bi bil zgolj nasledek neposrednega kolonialnega izkoriščanja in dominacije. Te študije problematizirajo historicistični pogled, ki je povezan z idejo modernizacije in napredka ter z idejo o Evropi kot izvirom svetovne zgodovine, ki jih le-ta z razvojem prinaša v druge dele sveta« (Jalušič, 2015, str. 33). Postkolonialna teorija analizira kulturno zgodovino kolonializma in njegove sodobne globalne učinke. Povezuje preteklost s politiko sedanjosti (Young, 2009).

Postkolonialne študije se razvijejo nekje v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko stanje v družbi zahteva kritični premislek odnosov med Vzhodom in Zahodom (ali Severom in Jugom), primarno polje, iz katerega izhajajo pa so literarne vede⁵⁰ (Jeffs, 2007, str. 495). Pomembna karakteristika postkolonialnih študij je številnost pristopov, saj so tudi kolonije imele različne kolonizatorje in s tem različne izkušnje. Termin »post« ne pomeni, da je kolonializma in imperializma (popolnoma) konec – v smislu formalne neodvisnosti so lahko nekatere države postkolonialne, v smislu ekonomske in kulturne odvisnosti pa so te iste države neokolonialne oziroma neoimperialne, saj so v tem oziru še vedno (ali spet) odvisne od zahodnih držav (le da

⁴⁹ Hafner Fink, Uhan in Gregorčič (2011) pravijo, da z družbenim oz. človekovim razvojem povezujemo naslednje dimenzije: socioekonomsko, kulturno in institucionalno.

⁵⁰ Tudi utemeljitelji postkolonialnih študij (Said, Spivak, Bhabha, Fanon idr.) izhajajo iz literarnih ved (Jeffs, 2007, str. 473).

tokrat morda od drugih držav). Eden ključnih avtorjev, ki je analiziral dekolonizacijo in postavil temelje postkolonialnih študij, je Frantz Fanon (1965; 2010), za začetnika postkolonialnih študij štejejo še Edwarda Saida (1995, 1996) z njegovim najbolj znanim delom *Orientalizem*, med vidnejšimi avtorji so Samir Amin (1976, 1977, 2009a, 2009b, 2011), ki piše o neenakomernem razvoju, evro(po)centrizmu, imperializmu in (najpogosteje pozabljenem) vidiku Juga, Gayatri C. Spivak (1988, 2007), ki se sprašuje, ali subaltern/Drugi lahko govori, Mignolo (2000, 2005), ki piše o kolonialnosti in subalternu, in drugi avtorji zbrani v delu *Postcolonialism* (Young, 2009) in Zborniku postkolonialnih študij (Jeffs, 2007).

Kolonialni odnosi moči se v današnjem svetu nadaljujejo in še vedno prevladuje zahodnocentrično razumevanje/dojemanje Drugega. Najbolj znano delo Saida v sedemdesetih letih 20. stoletja, *Orientalizem* (1996), v katerem naredi prerež družbenih odnosov med Vzhodom in Zahodom v kolonialnem in postkolonialnem kontekstu, je sprožilo spremembe v razmišljanju o odnosih med Vzhodom in Zahodom. Said preučuje vplive kolonialnih reprezentacij in znanstvenih diskurzov na politična in geopolitična razmerja moči/oblasti. *Orientalizem* opredeli kot »slog Zahoda pri gospodovanju nad Orientom, rekonstruiranju in izvajanju oblasti nad njim« (Said, 1996, str. 14) oziroma kot »koncept, s katerim poskuša pojasniti ozadje nastajanja in ohranjanja razmerij moči, dominacij in gospostva« (Rajšp, 2012, str. 24).

Orientalistični diskurz je del imperialnega neokolonialnega projekta oblasti, s katerim Zahod vzpostavlja svojega Drugega, da na tak način definira samega sebe. Pri procesu drugačenja gre za to, da je Drugi opredeljen kot homogeni pasivni objekt, ki ga tako opredeli heterogeni aktivni zahodni subjekt. Posledično drugačenje vodi v reproduciranje, normaliziranje in populariziranje stereotipov in predsodkov. Kot ključno pri drugačenju Jeffs izpostavi molk o Drugem, njegovo marginalizacijo, homogenizacijo skupin oz. ignoriranje (razrednih, regionalnih, spolnih, generacijskih in drugih) razlik, hierarhično razvrščanje skupin, instrumentalizacijo, opazovanje »od zunaj«. Po drugi strani pa »lastno skupino dojemamo od znotraj in vidimo, da je heterogena in spremenljiva glede na spreminjajoče se družbene in zgodovinske razmere« (Jeffs v Said, 2005, str. 306–308). Na Vzhod gledamo kot na religiozni in neznanstveni, medtem ko na Zahod gledamo kot na sekularni, znanstveni in racionalen. Nikolai Jeffs (v Said, 2005, str. 311) zapiše tudi:

Said poudarja, da so odnosi med Zahodom in Vzhodom, svetovnim Severom in Jugom kompleksni. Pri tem opozarja na ozemlja, ki se prekrivajo, in zgodovine, ki so med seboj prepletene. To je izjemno pomemben povzetek Saidovega mišljenja kulture in tudi politike.

Ta se namreč upira tako imperialnim kakor tudi nacionalističnim idejam ozemeljske celostnosti in sklenjenosti kakšne kulturne ali etnične skupine. Prav tako govori proti čistosti in izključevalnosti etničnih, družbenih in kulturnih skupin. Te se stalno medsebojno oplajajo, a so tudi v stalni medsebojni odvisnosti.

Jeffs (v Said, 2005, str. 309) po drugi strani tudi pravi, da je »Said nehote sproduciral svojevrsten okcidentalizem – saj je nadčasovno in nadprostorsko bit Zahoda določil prav preko načina, kako ta negativno gleda na Orient«. Tudi drugi kritiki (Spivak, Bhabha, Young idr.) Saida pravijo, da je pretirano poudarjal homogenost Zahoda in zahodnih diskurzov (in po drugi strani tudi Vzhoda), da se je osredotočal samo na dominantne teoretske razprave in izključil alternativne glasove, da si je bil sam protisloven in da se v svojih delih ne zmeni za dimenzijo spola in vlogo žensk (tako vzhodnih kot tudi zahodnih). Jeffs (2007, str. 18–21) sicer pravi, da Said ne zanika obstoja ženskih diskurzov, ampak se je sam v svojih analizah osredotočal na dominantne diskurze, ki pa so jih (v patriarhalnih družbah) oblikovali moški.

Kljub številnim kritikam je Said s svojimi študijami, premisleki in odprtimi koncepti izjemno vplival na sodobno humanistiko in družboslovje. »Saidov pogled je globalen. Hkrati pa je tako omejen, kakor je omejen dober del postkolonialne teorije. Ta praviloma vso izmenjavo in vpetost raznih kulturnih oblik konstruira kot dialektiko kolonialne matice in podrejenih območij« (Jeffs v Said, 2005, str. 316).

Ravno ta pogled skozi prizmo postkolonialnih študij oziroma postkolonialne teorije je ključen za razumevanje Ruande, njene oblasti, politike in strukture upravljanja danes, k čemer se bom konkretno vrnila v petem poglavju. Ker se v empiričnem delu ukvarjam s specifično skupino revnih marginaliziranih žensk v Ruandi, je treba vpeljati koncepte, ki omogočijo razumevanje kompleksnosti, ustvarjajo sodobne globalne neenakosti: (post)kolonialnost, kolonialno razliko in subalternost. Koncept kolonialne razlike in koncept subalternosti problematizirata evropsko globalno kolonialno osvajanje in izkoriščanje s svojim temeljnim konstruktom večvredne Evrope in manjvrednega Orienta (Jalušič, 2019, str. 37).

3.2.1 Kolonialna razlika

Koncept kolonialne razlike (v angl. *colonial difference*) v doktorsko disertacijo vključim zato, ker se v empiričnem delu disertacije ukvarjam s posebno ranljivo (deprivilegirano) skupino. Če se ukvarjamo z manjšinami ali skupinami, ki so v slabšem ali podrejenem položaju zaradi določenih okoliščin (npr. etničnosti, rase, socialno-ekonomskega položaja, revščine, prisiljene

migracije itd.), je za razumevanje in razjasnitev te kategorije manjšine ali skupine pomembno »vključevati širše zgodovinsko informirano razumevanje virov prevlade, izkoriščanja in podrejenosti« (Jalušič, 2019, str. 37).

Koncept kolonialne razlike je izoblikoval indijski zgodovinar, antropolog in politolog Pharta Chatterjee (1993, str. 16–18), da bi opisal odnose med kolonizirano Indijo in Veliko Britanijo ter zapuščino britanskega kolonializma v Indiji. Chatterjee (1993, str. 17) je kolonialno državo opisal kot »moderni režim moči«, ki ne izvaja univerzalnosti, ampak razlike, zato ne more uresničiti demokratičnih načel v Indiji (kar lahko prenesemo tudi na primere drugih kolonij). Glavna značilnost kolonialne razlike je absolutna rasna razlika, »predstavljati Drugega kot manjvrednega in radikalno drugačnega in s tem neprimerno manjvrednega« (prav tam, str. 33). Kolonialna razlika se razširi tudi na postkolonialne čase in v druge prostore: ne samo v odnosih med državami ali narodi, temveč tudi v populaciji državljanov, ki imajo enake in nearbitrarne pravice. Sklicevanje na takšne razlike je običajno v politiki diskriminacije in s tem tudi v številnih sodobnih bojih identitete (Chatterjee 1993, 33). To je podobno konceptu kulturnih razlik ali neorasizma (rasizem brez ras) po Balibarju, ki poudarja, da ni več (samo) rasna razlika, ampak kulturna razlika tista, ki nenehno reproducira odnose mi–oni. Rasizem v dobi dekolonizacije je rasizem, ki ne vzpostavlja razlik na osnovi bioloških danosti, temveč na osnovi kulturnih razlik, in to Balibar imenuje diferencialistični rasizem oziroma neorasizem. Ta rasizem ne temelji na večvrednosti določene rase, temveč predpostavlja škodljivost mešanja in odpravljanja meja med različnimi kulturami, nezdržljivost življenjskih slogov in tradicij ipd. (Balibar, 1988/1991, str. 17–28).

Kot piše Jalušič (2019, str. 38), je koncept kolonialne razlike nadalje razvijalo več avtorjev, med njimi tudi Walter Mignolo (2000), ki ga je v osnovi prenesel na Wallersteinov sistem modernega sveta, s tem da ga je še razširil – Mignolo je namreč govoril o modernem svetu/kolonialnem sistemu. T. i. zahodna kultura je predpogoj za obstoj orientalizma in epistemološka perspektiva, ki je omogočila procese ustvarjanja drugega v globalnem merilu (prav tam). Tako je zahodna kultura delovala kot model in nosilec zgodovinskega napredka, druge kulture pa so veljale za nazadnjaške. »Kot posledica tega je nastal mentalno-geografski evropocentrični zemljevid, ki razvršča regije in prebivalstva glede na obseg modernizacije/zahodnjaštva«. Kolonialna (rasizirana) razlika je privedla do oblikovanja kategorij, glede na katere so ljudje v celoti – ali pa ne – upravičeni do človekovih pravic – in torej različne oblike državljskih pravic v kolonijah in metropolah« (Jalušič 2019, str. 38). Po Mignolu (2000, str. 17) kolonialna razlika »ni vprašanje, povezano samo s kolonialnimi

obdobji, tu in tam, ampak /.../ s celotnim modernim/kolonialnim svetovnim sistemom od njegovega nastanka do njegove trenutne oblike globalne in transnacionalne kolonialnosti.« Kot pravi Jalušič (2019), zato večino sodobnih struktur politične moči na svetu zaznamuje kolonialnost. To pa ponuja orodja za razmišljanje o izvoru kolonializma, njegovih utemeljitvenih jezikov in tudi o diskurzivnih praksah ustvarjanja kolonialnih (rasiziranih) hierarhij v sodobnih državah in družbah.

V postkolonialnih študijah je bila kultura razumljena »kot sredstvo za prevlado in drugačenje, pa tudi kot možni okvir emancipacije« (Jalušič, 2019, str. 38). Kolektivna samoopredelitev je predstavljala pomemben korak v antikolonialnem boju, po dekolonizaciji pa je po Frantz Fanonu strategija emancipacije vključevala tudi »dekolonizacijo uma« in ponovni premislek o kolonialnih »sistemih privilegiranosti, normalnosti in superiornosti, ki ohranjajo uveljavljene hierarhije« (prav tam). Če hočemo razumeti izzive in kompleksnosti postkolonialnega sveta, je potrebno »miselno in epistemološko srečanje s celotnim modelom linearnega zgodovinskega napredka in s podobami geografsko samostojnih družb«, ključno pri tem pa je vprašanje, »kdo govori/lahko govori v imenu koga, torej kdo predstavlja Drugega« (prav tam). Postkolonialna teorija nam torej lahko pomaga prevpraševati odprtost do drugačnosti in zmožnost poslušanja Drugega (prav tam). Vendar nam za celotno sliko manjka še dimenzija spola. Definicije kolonialne razlike vedno uporabljajo raso in spol za projiciranje evropskih dvojic moškosti in ženskosti na kolonialne relacije. Domorodna ljudstva v kolonijah se po eni strani opisujejo kot necivilizirani nevarni barbari (moški), po drugi strani pa kot nemočna in neizobražena poženščena bitja, ki jim je treba pomagati.⁵¹ Prav tako je nekdan napredek/razvoj razumljen kot tisto, kar predstavlja aktivni zahodni (moški), na drugi strani pa je »nerazvitost« videna kot pasivna vzhodna (ženska) (prav tam, str. 39).

3.3 Postkolonialni feminizem

Če so postkolonialne študije (in tudi večina avtorjev) zanemarile ali povsem spregledale vprašanje spola, odnosov med spoloma in vlogo žensk v razvoju, pa je postkolonialni feminizem ne samo zapolnil ta primanjkljaj, ampak tudi spremenil postkolonialno paradigmo z

⁵¹ To ne velja samo za kolonialno in/ali postkolonialno obdobje, podobno ali celo popolnoma enako je še danes. Evropski mediji na primer Afričane na afriškem kontinentu pogosto opisujejo kot neizobražene, nemočne, potrebne pomoči (ženske), ko pa ti isti Afričani pridejo v Evropo (ali bolje rečeno samo do obzidja trdnjave Evrope), postanejo kar naenkrat spet necivilizirani nevarni barbari (moški).

novim teoretskim okvirom. Med ključne avtorice uvrščamo Gayatri C. Spivak, Chandra T. Mohanty, Nawal El Saadawi in druge,⁵² ki se s položaja družbenega roba lotevajo dominantne zahodne kulture in prispevajo k razgradnji orientalističnega diskurza ter alternativnim načinom razumevanja Drugega. Ravno zato je prepletanje postkolonialne teorije in postkolonialnega feminizma v tej disertaciji tudi smiselno in bistveno. Postkolonialni feminizem namreč namesto rase in rasizma v središče teorije postavi spol. Ali kot pravi Jalušič (2019, str. 39): »Postkolonialna feministična teorija je izzvala osredotočenost na rasizem kot primarno obliko izključenosti in zanemarjanje patriarhalnih korenin kolonialne moči v mainstream postkolonialni teoriji. Spol velja za sestavni del procesa izgradnje kolonialne razlike in predstavlja pomembno razlagalno razsežnost.«

Eno od žarišč feministične postkolonialne kritike je bil »nediferenciran in redukcionistični feministični pristop do žensk iz nekdanjih kolonij« (Jalušič, 2019, str. 39). Avtorice, kot sta Chandra T. Mohanty in Gayatri C. Spivak, so kritizirale izraz (ki ga uporabljajo tudi feministične (zahodne) avtorice) »ženske tretjega sveta«, saj ta ne predstavlja enotnega subjekta, prav tako te ženske »niti ne morejo imeti koristi od te feministične objektivizacije kot enotnega korpusa« (prav tam). Mohanty in Spivak ubereta različne pristope oziroma veje feminizma,⁵³ skupno pa jima je to, da se obe ukvarjata z revnimi ženskami globalnega Juga in kritizirata zahodnocentrične feministične perspektive. To naj bi naposled spodbudilo zahodne feministične avtorice, da »premislijo svojo perspektivo in začnejo razmišljati o intersekcionalnosti in zapletenih neenakostih, ki vključujejo raso/narodnost, spol, razred, starost itd.« (prav tam).

Ženske delijo podrejeni položaj v družbi, vendar to ne velja za vse ženske na enak način. »Feministična teorija mora temeljiti na številnih izkušnjah žensk« (Abbott in Wallace, 1997, str. 284), vendar se ženske še vedno prepogosto obravnavajo kot homogena skupina, še posebej če je govora o nezahodnih ženskah. Feministke na globalnem Jugu (npr. Mohanty, 2007) so se oglasile s kritiko, da so znanstveniki in znanstvenice z globalnega Severa (Zahoda) ustvarile kolonialni in neokolonialni diskurz, ki predstavlja ženske na Jugu kot nediferenciranega Drugega, kot zatirane tako zaradi spola kot zaradi »nerazvitosti tretjega sveta« (Marchand in Porpart, 2003, str. 7). Popolnoma upravičena je torej kritika feminizmov, ki privilegirajo

⁵² Uma Narayan, Ania Loomba, Angela Davis, Toni Morrison, Audre Lorde, Mariama Ba, Flora Nwapa, Chimamanda Adichie, Mahasweta Devi, Doris Lessing itd.

⁵³ Mohanty se umešča v epistemološki okvir posebne vrste feministične »teorije stališča« in postpozitivistične teorije identitete, Spivak pa je razvila svojo lastno različico marksistično-dekonstruktivističnega feminizma (Jalušič, 2019, str. 39).

»zahodno, belo žensko in njene vrednote, ki jih prek evropocentričnih in imperialističnih diskurzov vnašajo v diskurze osvoboditve, emancipacije, modernizacije in razvoja žensk v drugih kulturah« (Frank, 2013, str. 100). Feminizem lahko razumemo kot politično in socialno gibanje in koncept, ki je sicer nastal na Zahodu, vendar pa je v (post)kolonialnih časih vključil kritičen pogled do paradigme »zahodnega« feminizma, ki pogosto deluje kot »univerzalna paradigma, ki zanika možnost o obstoju nezahodnih feminističnih idej«. Strinjam se z Ano Frank (2014, str. 9), ki pravi, da je pomembno prepoznati nezahodne oblike feminističnih praks in zavesti ter jih priznati kot enako pomembne kot vse druge. To je še posebej pomembno za to disertacijo, ki se skozi prizmo postkolonialnih študij v empiričnem delu naloge ukvarja s specifično skupino žensk v Ruandi.

Prepletanje postkolonializma in feminizma ni nenavadno, saj gre za pristopa s podobnimi izhodišči. Oba se namreč ukvarjata z zahodno imperialno patriarhalno kulturo s položaja družbenega roba in pri obeh je pomemben pristop od spodaj navzgor. Konec sedemdesetih let oziroma še bolj v osemdesetih letih 20. stoletja je feminizem že dosegel razvoj te posebne veje – postkolonialnega feminizma,⁵⁴ ki je prinesel predvsem kritične poglede na idejo o homogenizaciji ženske izkušnje in njene podrejenosti, poudaril heterogenost znotraj družbene skupine žensk in dal glas tudi marginaliziranim ženskam. Nezahodne ženske so bile pogosto tudi v feminističnih krogih obravnavane kot ena homogena skupina, kot pasivne in žrtve (Mohanty 1988). Skozi takšen diskurz (podoben imperialnemu) in orientalistične predpostavke (Said 1996) zahodne ženske ustvarjajo svojega Drugega – nezahodne ženske (Spivak, 1988). Nastanek postkolonialnega feminizma je povezan z izrinjanjem glasu neevropskih žensk iz zahodnega feminizma, in tako so si bile nezahodne (neevropske) ženske primorane izboriti svoj prostor. Ukvarjajo se s področji, ki jih zahodne feministke večinoma prezrejo. Po eni strani gre torej za kritiko zahodnega feminizma oziroma za dekonstruiranje evropocentričnosti v zahodnem feminizmu, po drugi strani pa samo za samoreprezentacijo (Mohanty, 1988).

Kljub emancipatornemu zastavku tudi zahodni feminizmi konstruirajo Drugega. Zahod sebe dojema kot normo in tako Vzhod predstavlja kot Drugega. Mohanty (v Jeffs, 2007, str. 143–174) meni, da je ravno v tem vzpostavljanju sebe kot subjekta razlog za posplošene ali stereotipne reprezentacije vzhodnih žensk (torej Drugega). Čeprav so bile ženske svetovne

⁵⁴ Uporablja se tudi izraz feminizem tretjega sveta, vendar to naj ne bi bil sinonim za postkolonialni feminizem. V postkolonialni feminizem naj bi uvrščali avtorice neevropskega rodu uveljavljene znotraj zahodnih okvirov, v feminizem tretjega sveta pa avtorice, ki dejansko delujejo v državah tretjega sveta (Rajšp, 2012, str. 60). Nekateri avtorji uporabljajo tudi kolonialni feminizem (Ahmed, 1992), benevolentni imperializem (Spivak, 1985) ali rasistična benevolenca (Scott, 2007) (Frank, 2013, str. 99–100).

periferije objekti analize v besedilih, je bila pozornost v feminističnem diskurzu kljub vsemu usmerjena na subjekte, ki ustvarjajo te diskurze – torej zahodne feministke, ki so oblikovale želeno podobo sebe skozi pisanje o vzhodnih ženskah, ki jih definirajo spol, religija, patriarhat, tradicija itd. Sebe so tako lahko predstavljale kot moderne, izobražene, sekularne ženske, ki niso odvisne od moških. Da bi »povzdignile« sebe, so torej potrebovale Drugega – nemočne, odvisne, pasivne vzhodne ženske v obliki objekta in žrtve, ki se kot take ne morejo predstavljati same. Zahodne feministke se postavijo v položaj »rešiteljic« in »govork«, ki bodo te nezahodne ženske predstavljale. V tem oziru so nekateri zahodni feministični diskurzi podobni kolonialnim oziroma imperialnim diskurzom, saj izražajo odnose dominacije in homogenizirajo družbene skupine, ki jih obravnavajo. Lahko bi rekli, da je zahodni feminizem do neke mere podaljšek kolonialnega osvajanja (Frank, 2013, str. 99), da so zahodni feministični diskurzi kolonizirani oziroma da je treba tudi feminizem dekolonizirati (Mohanty, 1991).

Pomemben prispevek postkolonialnega feminizma je povezovanje kolonializma in binarno razumljenega družbenega spola, kar odpre prostor tudi za premišljevanje novih povezav med rasističnimi in seksističnimi diskurzi. Rasa in spol oz. rasni in spolni Drugi sta namreč v kolonialnih okvirjih obravnavana podobno. Prav tako so podobno zaznavani odnosi Vzhod–Zahod in ženske–moški – za Zahod je Drugi v Vzhodu, za moškega pa je Drugi v ženski (Loomba, 2009, str. 175). Poleg rase in spola, so se postkolonialne feministke morale lotiti še vprašanja razredne delitve oziroma družbenega razreda, ki prav tako prispeva k marginalizaciji žensk (ne le na globalnem Jugu, temveč povsod po svetu). Ker se v empiričnem delu disertacije ukvarjam s specifično (deprivilegirano, marginalizirano) skupino žensk v Ruandi, moram za boljše razumevanje (tako raziskave kot tudi zaključkov) postkolonialni teoriji in postkolonialnemu feminizmu dodati še en teoretični koncept – koncept subalterna.

3.4 Koncept subalterna

Trije prevladujoči avtorji, s katerimi povezujemo koncept subalterna, so Antonio Gramsci, Ranajit Guha in Gayatri Chakravorty Spivak. Koncept izvira iz začetkov 20. stoletja (iz tridesetih let), še vedno pa ostaja eden najbolj »spolzkih in težko določljivih konceptov« (Louai, 2012, str. 4–5). Antonio Gramsci (1999/1971) je v svojem najbolj znanem delu *Prison Notebooks* pri opisovanju kulturne hegemonije skoval izraz *subaltern* (oziroma *subaltern classes*), da bi opredelil družbene skupine (razrede), ki so izključene iz socialno-ekonomskih

institucij družbe, z namenom, da bi jim bil odvzet njihov politični glas. Subalterni razredi po Gramsciju pomenijo katero koli nizko uvrščeno osebo ali skupino ljudi v določeni družbi, ki je podvržena hegemonski prevladi vladajočega elitnega razreda, ki jim odreka osnovne pravice sodelovanja pri ustvarjanju lokalne zgodovine in kulture kot aktivnim posameznikom tega istega naroda.⁵⁵

Izraz subaltern so v besedišče postkolonializma v osemdesetih letih 20. stoletja vpeljali člani skupine subalternih študij (*v angl. Subaltern Studies Group*), ki jo je vodil Ranajit Guha (Louai, 2012, str. 6). V postkolonialnih študijah izraz subaltern označuje kolonizirane populacije, ki so (družbeno, politično, kulturno, geografsko itd.) izvzete iz hierarhije moči kolonije in tudi iz domačih struktur oblasti, ki so v bistvu podaljšana roka kolonije. Ena izmed pripadnic skupine subalternih študij je bila tudi Spivak, ki radikalno dvomi o poskusih reprezentacije (*v angl. representation*), poslušanja (*v angl. listening to*) in govorjenja za/v imenu Drugega (*v angl. speaking for*). Namreč, če subaltern ne more govoriti, kako se jo/ga potem da predstavljati? Spivak nakaže, da ni preproste rešitve za solidarnost s tistimi, ki so zatirani (Jalušič, 2019, str. 40). Rešitev namreč vidi v učenju (*v angl. to learn*) in odučenju (*v angl. to unlearn*), pri čemer poudarja pomen heterogene družbe in različnih skupin, od katerih oziroma s katerimi se moramo učiti na novo – gre za proces učenja od spodaj, ki zahteva kritično samorefleksijo in spremembo našega razumevanja »odgovornosti za« Drugega v »odgovornost do« Drugega (Andreotti, 2015). V tem smislu se moramo intelektualci nenehno učiti in ne zavzemati položaja moči tistega, ki vedno govori (Frank, 2013, str.102).

Spivak meni, da glasu vseh marginaliziranih subjektov ne moremo oživiti, lahko se pa ta prostor delno odpre družbenim elitam v koloniziranih državah. Vendar se potem odpira vprašanje, ki je izjemno pomembno tudi za to disertacijo, kajti »v kolikšni meri v tem primeru sploh lahko govorimo o subalternih oziroma katere skupine v določenem kontekstu lahko prepoznamo za subalterne?« (Rajšp, 2012, str. 61). Sprva je Spivak nasprotovala povezavam subalterna z drugimi oblikami dominacije in je kot subalterne opredelila le tiste ljudi, ki so dejansko zunaj (kapitalističnega) sistema in sploh niso zastopani. Vendar je pozneje tudi druge manjšine, kot je na primer romska, premišljevala kot potencialno subalterne (Spivak, 2011; Jalušič, 2019, str. 40).

⁵⁵ Vendar so skupine, ki jih je v tistem času (v fašistični Italiji) imel v mislih Gramsci, sestavljali delavci in kmetje, ki so jih Mussolini in njegovi agenti zatirali in diskriminirali (Louai, 2012, str. 5).

Spivak (1988) se sprašuje, ali subaltern sploh lahko govori, saj že samo s tem, da nekomu dodelimo glas oziroma damo možnost govoriti, prevzamemo položaj moči in odpremo prostor, v katerem vplivamo na to, kaj in kako ta subaltern govori. Če takšnega prostora ne odpremo, pa subaltern še vedno ostaja utišani. Kako se torej lahko izognemo temu dominantnemu položaju? »Eden izmed načinov, kako rešiti problem prenesenega govora in transcendence, je prav sestop z intelektualnih višav na realna tla realne politike vsakdanjih konkretnih ljudi« (Jeffs v Said, 2005, str. 298). Vprašanje, ki je ključno za premislek koncepta subalterna, je: »[K]oliko lahko podrejeni oziroma potlačeni subjekt zares spregovori in ali ni njegov preneseni govor le način, kako intelektualci romantizirajo in instrumentalizirajo drugega?« (prav tam).

Spivak (1988) pravi, da subaltern ne more govoriti in nima prostora za samoreprezentacijo, evropski (postkolonialni) intelektualci pa predpostavljajo, da dobro poznajo Drugega in lahko pišejo o njem v kontekstu narativa zatiranih. S tem jim dejansko odrekajo možnost samoreprezentacije. Maggio (2007, str. 437) pa v svoji kritiki trdi ravno nasprotno, torej da subaltern govori ves čas, vendar mi preprosto nismo sposobni slišati in razumeti. Said (2005) meni, da obstaja prostor, v katerem subaltern lahko nastopa, vendar je ta prostor ozek in zamejen, kar pa povzroča zahodni subjekt, ki želi to mesto nastopanja čim bolj skržiti in ga nadomestiti s predstavljanjem oz. zastopanjem subalternega. Gre za delitev na tiste, ki imajo možnost govoriti, in na tiste, ki so samo objekt nagovora (Jeffs v Said, 2005, str. 302), kar ohranja razlike med subalterni in (postkolonialnimi) intelektualci, ki še naprej »pišejo zgodbe« o subalternih. Pogosto so glasovi Drugih ali subalternih utišani na podlagi orientalistične predpostavke, da ne morejo razmišljati svobodno oziroma po lastni volji, saj so pod vplivom religije, ideologij, kulturnih norm, pričakovanj, tradicionalnih zahtev ipd., »medtem ko so zahodnjaki čudežno osvobojeni kakršnih koli kontekstualnih pritiskov« (Frank, 2013, str. 101–102).

Razumevanje koncepta subalterna oziroma razumevanje subalternosti lahko tistim, ki smo v privilegiranem položaju, nastavi ogledalo in pomaga kritično premisliti lasten položaj in vlogo. Takšen je tudi primer mojega raziskovanja specifične skupine v Ruandi, ki jo opredelim kot subalterni. Kljub vsemu pa ostaja vprašanje, ali smo kot privilegirani sploh sposobni videti »različne strukturne osi izključevanja«, ki so hkrati tudi »točke presečišča, kjer se srečujejo spol, rasa in skrajna revščina« (Jalušič, 2019, str. 39–40).

3.4.1 Subaltern kot ženska

Gayatri Chakravorty Spivak je razvila svoj koncept subaltern, da opiše popolnoma izključene ljudi. »Spivak je avtohtono prebivalstvo opredelila kot tiste, ki so subalterni »subjekti«, ki »ne morejo govoriti« v globalnih postkolonialnih razmerah, in predlagala posebno razumevanje [tega] koncepta: uspoljen, ženski subaltern« (Jalušič, 2019, str. 39). S svojim delom *Ali subaltern lahko govori?*⁵⁶ v postkolonialno teorijo vpelje feministično verzijo subaltern. Upošteva dimenzijo spola, ženska gibanja in življenja žensk nasploh ter odpre vprašanje »ženske kot subaltern«. Če v kolonialnem kontekstu subaltern nima zgodovine in ne more govoriti, je subaltern kot ženska še bolj zasenčena (Spivak, 1988, str. 82–83). Tudi subaltern sfera deluje na podlagi odnosov moči/oblasti in ustvarja svoje Druge – ženske. Ženske so objekti reprezentacije subalternih moških. V svojih družbah so marginalizirane, zatirane ali kolonizirane, utišata pa jih ravno kolonializem in patriarhat (Spivak, 1985, str. 120–130). V tem smislu bi lahko rekli, da je orientalizem podoben patriarhatu in da odnosi med spoloma in kolonialni odnosi izhajajo iz istega jedra (Rajšp, 2012, str. 80). Narativ o subalternosti je vedno že prežet z diskurzivno močjo patriarhata, imperializma in nacionalizma.

Cornell ugotavlja, da ne samo da ne obstaja tak prostor reprezentacije, v katerem bi se lahko slišalo subalternno žensko, ampak da tudi »nič od neuspešne reprezentacije ne postane oblika poslušanja« (Cornell, 2010, str. 101). Izpostavi tudi etično sporno ali celo nevarno zastopanje tistih drugih, za katere poskušamo ravnati pravilno. Če namreč prevzamemo takšno zastopanje, žrtve vedno ostanejo žrtve, s tem, da ravnamo, kakor je prav zanje, pa so še dodatno viktimizirane in izpostavljene strukturni dominaciji. Cornell poudarja etiko odgovornosti in da moramo v tem smislu, namesto da bi govorili »v imenu« nje ali »delovali za« njo, govoriti s subalternno žensko. Namreč, lahko se pogovarjamo s subalternno žensko, če znova preučimo sami sebe oziroma se nehamo šteti za tiste, ki smo »upravičeni pomagati« (Jalušič, 2019, str. 40). »Če subaltern ne more govoriti in njeni pojmi o samostojnosti in ukrepanju niso upoštevani, potem se zgodi dodatna viktimizacija in drugačenje. To še posebej vpliva na tiste, ki so zaradi svoje »nevidnosti« izključene iz formalnih podpornih struktur in ki so na margini ali na dnu hierarhije družbe« (prav tam, str. 44).

Spivak uspoli subaltern tako, da združi spol, razred in raso, ki se jih ne da ločiti, kot to počnejo zahodni feminizmi. Enega ne moremo podrediti drugemu. Subalterne ženske so podvržene

⁵⁶ Trije ključni poudarki iz tega dela: prizadevanje za človekove pravice, politika tišine in možnosti, da si subaltern povrne glas.

zatiranju bolj kot subalterni moški. Nimajo ustrezne reprezentacije in zato niso zmožne izraziti svojih mnenj ali deliti svojih zgodb. Nihče se ne zaveda njihovih vsakodnevnih bojev. Subalterne ženske so opisane kot duhovi v družbi. Ženske so subaltern tudi/celo v subalternih študijah. Kljub subalternim študijam se še vedno največ govori o ženskah ali ženskam, namesto da bi pustili, da govorijo ženske same. Pomembno se je zavedati – še posebej, če se s privilegiranega položaja ukvarjamo s subalternimi ženskami – da tudi sami sodelujemo pri utišanju oziroma držanju subalterne ženske v tišini. Ključno sporočilo je, da ni treba, da govorimo za subalterne ženske, ampak da govorimo z njimi. Ali pa smo za spremembo tiho in samo poslušamo. Zelo pogosto namreč zahodni intelektualci/raziskovalci raziskujemo in pišemo na podlagi prebranega (naštudiranega), in ne na podlagi neposrednih stikov (npr. s subalternimi ženskami).

Sicer obstajajo tudi nekatere kritike, da je izraz subaltern postal moderen, da ga lahko mimogrede uporabljamo, ne da bi pravilno razumeli kontekst, v katerem se je pojavil in razvil (v angl. za take izraze obstaja izraz *buzzwords*). Kljub temu koncept subalterna ostaja orodje, s katerim lahko preiskujemo/raziskujemo osebe/skupine na družbenem robu – s posebnim poudarkom na ženskah. Glede na to, da se v empiričnem delu disertacije ukvarjam s posebno marginalizirano skupino revnih žensk v Ruandi, je upravičeno, da uporabljam koncept uspoljenega subalterna oziroma ženske kot subalterna kot okvir za razumevanje in analizo položaja te skupine žensk.

3.5 Sklep

V tem poglavju sem se najprej lotila vprašanja problematične terminologije in se odločila za konsistentno uporabo alternativnih namesto še vedno prevladujočih izrazov, ki so vzpostavljeni v neenakem razmerju (gospodarsko) »močnejših« držav globalnega centra in »preostanka« sveta ter že kot taki izražajo večvrednost ali nadrejenost. V disertaciji torej uporabljam terminologijo center – polperiferija – periferija po Wallersteinu.

Po pregledu razvojnih teorij, ki so v različnih časovnih obdobjih narekovale dominantni razvojni diskurz ali pa mu nasprotovale in poskušale prepričati, da alternative obstajajo in da so lahko tudi uspešne, lahko sklenem, da teorija svetovnega sistema presega časovne okvire svojega nastanka in je izjemno pomembna še danes. Kot je dejal Wallerstein, je razvoj pogosto

pogojen z gospodarskimi in geopolitičnimi interesi močnejših, v smislu kapitalističnega svetovnega gospodarstva pa je za velik del sveta škodljiv. To se je jasno pokazalo že v devetdesetih letih 20. stoletja, ko so bile države na periferiji primorane/prisiljene vzpostavljati »dobro upravljanje«, da bi lahko dosegale »dobre ekonomske (razvojne) rezultate«. Kar se seveda (razen v redkih izjemah) ni zgodilo. In tu se jasno kaže hinavščina bogatejših držav iz svetovnega centra proti tistim na periferiji. Ne samo da jim ne privoščijo enakih poti, po katerih so se »razvijale« same, ampak jim celo vsiljujejo politike in ukrepe, ki jim škodujejo. Razočaranje nad razvojnimi strategijami in rezultati je spodbudilo vnovični premislek samega koncepta, definicije in ciljev razvoja. Težnje po gospodarski rasti je zamenjal diskurz o zmanjševanju revščine in o človekovem razvoju. Sen in ul Haq, avtorja teorije človekovega razvoja, sta imela ključno vlogo pri oblikovanju HDI. To naj bi bila prelomna točka, ko je mednarodna skupnost začela na razvoj gledati širše, in ne več samo v luči gospodarske rasti. V tem obdobju so tudi nekateri drugi avtorji (npr. postrazvojni) razvijali nove alternativne razvojne teorije, vendar niso prodrli v dominantne diskurze, ki so bili še zmeraj v domeni UN, WB in še nekaterih »velikih« globalnih razvojnih akterjev. Razkorak med revnimi in bogatimi (državami) se je še povečal in postalo je jasno, da je ta »razvojni projekt« neuspešen.

Ob začetku 21. stoletja so tako globalna revščina kot tudi globalne neenakosti še naraščale in vedno glasnejše so postajale kritike WB in IMF, ki sta ključno prispevala k resnim gospodarskim in družbenim težavam na periferiji. V jedro razumevanja koncepta družbenega razvoja stopi kakovost človekovega življenja, ki pa ni nujno kakovostnejše z rastjo materialnega bogastva. Za razumevanje družbenega razvoja je pomembno preučevati tudi subjektivne vidike, vrednote, zadovoljstvo in občutke ljudi, ki so bolj kot z materialnim bogastvom povezani z odnosi in s tem, kako ljudje gledajo na življenje in kaj od njega pričakujejo. V središču koncepta družbenega razvoja je torej ideja o možnostih svobodne izbire, ki jo najdemo tudi v definiciji oz. konceptu človekovega razvoja pri UNDP (Hafner Fink, Uhan in Gregorčič, 2011). Koncept družbenega razvoja zajame poleg klasičnih (gospodarskih) vidikov, tudi pomembne subjektivne in težje merljive vidike človekovega življenja. Toda glede na to, da moja raziskava temelji na terenskemu delu v Ruandi, moram misliti in razumeti širši zgodovinski okvir, predvsem vpliv kolonializma in postkolonializma na afriške države, na njihove politike in strukture upravljanja.

Da postavim dobre temelje empiričnemu delu disertacije (v smislu teoretsko-konceptualnega okvira), sem v tem poglavju vpeljala še postkolonialni feminizem, ki namesto rase in rasizma v središče teorije postavi spol. Nezahodne ženske so bile tudi v feminističnih krogih pogosto

obravnavane kot homogena skupina in v tem smislu je (bil) tudi zahodni feministični diskurz podoben imperialnemu – skozi orientalistične predpostavke si zahodne ženske ustvarjajo svojega Drugega – nezahodne ženske (Spivak, 1988). Nastanek postkolonialnega feminizma je povezan s tem, da so si tudi znotraj spektra feminizmov nezahodne (ne-evropske) ženske morale izboriti svoj prostor. Pomemben doprinos te veje feminizma je povezovanje kolonializma in družbenega spola, kar odpre prostor tudi za premišljevanje novih povezav med rasističnimi in seksističnimi diskurzi. Rasa in spol oz. rasni in spolni Drugi sta namreč v kolonialnih okvirih obravnavana podobno. Poleg rase in spola, so se postkolonialne feministke morale lotiti še vprašanja razredne delitve oziroma družbenega razreda, ki prav tako prispeva k marginalizaciji žensk.

Za boljše razumevanje specifične skupine marginaliziranih žensk v Ruandi sem morala postkolonialni teoriji in postkolonialnemu feminizmu dodati še en teoretični koncept – koncept subalterna (Spivak, 1988). Že s tem, da nekomu dodelimo glas oziroma damo možnost govoriti, prevzamemo položaj moči in odpremo prostor, v katerem vplivamo na to, kaj in kako ta subaltern govori. Če takšnega prostora ne odpremo, pa subaltern ostaja utišani. Na eni strani se nekateri avtorji sprašujejo, koliko lahko subaltern kot potlačeni subjekt zares govori, na drugi strani pa imamo kritike, ki trdijo ravno nasprotno: da subaltern govori ves čas, vendar mi preprosto nismo sposobni slišati in razumeti. Pogosto so glasovi Drugih/subalternih utišani na osnovi orientalistične stereotipne predpostavke, da ne morejo razmišljati po lastni volji, saj so pod vplivom religije, ideologij, kulturnih norm ipd. Razumevanje subalternosti tistim v privilegiranem položaju nastavi ogledalo in lahko pomaga kritično premisliti lasten položaj in vlogo. Vprašanje, ali smo kot privilegirani sploh sposobni videti »različne strukturne osi izključevanja«, ki so hkrati tudi »točke presečišča, kjer se srečujejo spol, rasa in skrajna revščina« (Jalušič, 2019, str. 39–40), seveda ostaja. Na to vprašanje ni mogoče odgovoriti a priori, morebitno pojasnilo pa bo sledilo med samo analizo, pri čemer mi bo zarisani teoretsko-konceptualni okvir nedvomno pomagal pri (samo)kritični analizi intervjujev s subalternno skupino žensk v Ruandi ter pri oblikovanju odgovorov na raziskovalno vprašanje.

4 DIMENZIJA SPOLA V RAZVOJU

Razočaranje nad razvojnimi strategijami in rezultati je vodilo do vnovičnega premisleka koncepta razvoja in do iskanja alternativnih razvojnih strategij. V središče vsega – tudi razvojnega diskurza – stopi človek in za razliko od prej, ko sta bila v središču gospodarstvo in tehnologija, se govori o razvoju, osredotočenem na ljudi (v angl. *people-centered development*) in o participativnem razvojnem pristopu (v angl. *participatory development approach*). Spoznanje, da imajo razvojni programi, ukrepi in strategije različne učinke na moške in ženske, je posledično vodilo do pojava spola kot pomembnega razvojnega dejavnika. Koncepti, kot so spol, dimenzija spola, analiza na podlagi spola, vključevanje načela enakosti spolov itd., so (končno) vstopili v razvojno areno (Bekele, 1997, str. 1–2).

Teoretični okvir o razvoju iz prejšnjega poglavja v tem poglavju povezujem še z dimenzijo spola. Da bi lahko v nadaljevanju na študiji primera posebej analizirala vpetost dimenzije spola v razvojne strategije, moram pojmovati povezave med družbenim razvojem in enakostjo spolov. Zato pri tem preučim vključenost dimenzije spola v razvojne diskurze z različnimi pristopi in iščem odgovore na vprašanja: ali družbeni razvoj pomeni tudi višjo stopnjo enakosti spolov ali je nasprotno in je enakost spolov predpogoj za razvoj ter ali sploh lahko govorimo o družbenem razvoju, če hkrati ne govorimo tudi o enakosti spolov. Z upoštevanjem, da je eden izmed raziskovalnih ciljev kritično analizirati izbrane tri kazalce, ki merijo dimenzijo spola, se osredotočim predvsem na vprašanje merjenja (ne)enakosti spolov v kontekstu razvoja.

4.1 Različni pristopi vpeljevanja dimenzije spola v razvojno areno

Ženske in njihova vloga so v razvojnem diskurzu bile kar dolgo spregledane – in to ne samo v dominantnem diskurzu, ampak tudi z različnih alternativnih in kritičnih vidikov. Pogosteje se začnejo omenjati (in tudi oglašati) šele nekje v sedemdesetih letih 20. stoletja, kar sovpada z drugim valom feminizma. Feministični pristop k vlogi žensk v razvoju lahko razdelimo na tri sklope: ženske v razvoju (v angl. *women in development* – WID), ženske in razvoj (v angl. *women and development* – WAD) ter spol in razvoj (v angl. *gender and development* – GAD). WID je pod vplivom teorije modernizacije, WAD pod vplivom teorije odvisnosti, GAD pa se ukvarja s tem, kako razvoj prerazporeja odnose moči (Haynes, 2008, str. 172; Bekele, 1997).

Lahko pa bi k temu dodali še pristop razvojne alternative z ženskami za novo obdobje (v angl. *development alternatives with women for a new era* – DAWN) in pristop spol, okolje in razvoj (v angl. *gender, environment and development* – GED) (Marchand, 2009, str. 921).

4.1.1 Ženske v razvoju

Pristop »ženske v razvoju« (v angl. *women in development* – WID) je bil popularen predvsem v političnih krogih in zagovarja, da bi se morale ženske intenzivneje vključiti v dominantne procese modernizacije, in sicer prek izobraževanja, trga dela in materialnih virov. Vendar so ravno ta področja tista, ki ženske najpogosteje izključujejo, še posebej v času gospodarske krize. WID daje velik poudarek produktivni vlogi žensk in verjame, da bi se z izboljšanjem dostopa do tehnologije, sredstev in določenih storitev storilnost žensk preprosto povečala, kar bi imelo pozitiven vpliv na razvojne procese. Vendar WID povsem prezre reproduktivno vlogo žensk in razne družbene procese, ki vplivajo na življenje žensk (Haynes, 2008, str. 172–173). Z vidika feministične perspektive je bilo pomembno vztrajati, da so ženske tako upravičenke (v angl. *beneficiaries*) kot tudi udeleženke v modernističnem razvojnem sodelovanju. Pristop WID so spodbudili številni politični vplivi: protikolonialni boji na globalnem Jugu, antiimperialistična gibanja na Severu, nasprotovanje vietnamski vojni (predvsem v ZDA), študentske vstaje v poznih šestdesetih letih 20. stoletja, gibanja za državljanske pravice, drugi val feminizma, ki je zahteval enake možnosti za ženske kot za moške in podporo države za ženske, da bi lahko izpolnjevale svojo dvojno vlogo – produkcijsko in reprodukcijsko (Pearson, 2005, str. 158–159). V petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja so bile »ženske zadeve« razumljene predvsem v socialnih in humanitarnih okvirih, na afriškem kontinentu pa je obdobje dekolonizacije sovpadlo z gibanji za programe in podporo socialni državi, družinskemu življenju in izobraževanju žensk predvsem kot žena in mater, in ne kot delavk. Vse do sedemdesetih let 20. stoletja so na ženske gledali kot na objekte razvoja, in ne subjekte. WID se osredotoča samo na ženske in se ne zmeni za moške oziroma odnose ter razlike med enimi in drugimi (Bekele, 1997, str. 4–5).

4.1.2 *Ženske in razvoj*

Pristop »ženske in razvoj« (v angl. *women and development* – WAD), ki je bil še posebej popularen med NVO, sicer poudari, da so bile ženske vedno pomemben dejavnik na področju gospodarstva v vseh družbah, vendar se tudi ta pristop osredotoča na storilnostno vlogo žensk, in to – enako kot WID – na račun njihove reproduktivne vloge in drugih vidikov njihovih življenj. WAD predlaga, da je najboljši način, da se ženske izognejo dominaciji moških, izvajanje majhnih ekonomskih projektov, namenjenih samo ženskam. Ti naj bi vodili do ekonomske neodvisnosti, ženske pa naj bi torej svoje projekte izvajale zunaj okvirov *mainstream* razvojnih procesov. Verjetno bi takšni majhni ekonomski projekti res ženske ekonomsko opolnomočili, vendar le do določene mere, medtem ko bi imeli zelo malo (ali nič) vpliva na potrebne strukturne spremembe ter spremembe politik na področju enakosti spolov na nacionalni ravni (Haynes, 2008, str. 173). V bistvu gre pri takšnih »ženskih projektih«, mikrokreditih za ženske in drugih podobnih programih, predvsem za spreminjanje obnašanja ciljne skupine (žensk), da bi to ustrezalo splošni neoliberalni agendi (Merchand 2009, str. 926).

WID in WAD s tem, ko se osredotočata samo na ženske, ne naslovita neenakosti med ženskami in moškimi ali neenakomerne razdelitve skrbstvenih oz. neplačanih del, prav tako pa oba pristopa tudi obravnavata ženske kot homogeno skupino. Novi realizem v osemdesetih letih 20. stoletja, ki je pripeljal do washingtonskega konsenza in programov strukturnih prilagoditev, je zahteval povečanje tržno usmerjene storilnosti žensk, zato je (kar naenkrat) poudarek na ženskah – dolgo spregledanih, vendar storilnostnih virih za povečanje učinkovitosti in konkurenčnosti v različnih dejavnostih (Pearson, 2005, str. 162–163).

4.1.3 *Spol in razvoj*

Šele nekje konec osemdesetih let 20. stoletja se diskurz spremeni in v središče se postavi družbeni spol (v angl. *gender*),⁵⁷ ki ga razumem po Judith Butler (1990), ter neenako razmerje moči med ženskami in moškimi (Bekele, 1997, str. 13–14). V bistvu bi začetke pristopa spol in razvoj (v angl. *gender and development* – GAD) lahko umestili že v leto 1970, ko Ester Boserup

⁵⁷ Družbeni spol (v angl. *gender*) ni pogojen z biološkim spolom (v angl. *sex*), temveč gre za način pojmovanja spolno označenega telesa. Družbeni spol je performans, je tisto, kar kot družbeno konstituirani subjekti delamo/ponavljamo v nekem kulturnem kontekstu. Judith Butler (1990), ki vpelje koncept performativnosti spola, prav tako kritizira binarno pojmovanje biološkega spola kot naravne tvorbe, saj je spolno označeno telo vedno družbeni produkt.

objavi delo *Women's Role in Economic Development*. Kljub številnim kritikam, da je to delo preveč posplošeno in nima podlage v antropoloških ali lokalnih raziskavah, ostaja pomembno in simbolično, saj v razvoj vključi ženske kot nove subjekte in nekako napove tudi razvoj novega polja raziskav in dejavnosti na tem področju (Pearson, 2005, str. 158). Ta novi pristop – GAD – je bil sprejet predvsem v akademskih krogih, med razvojnimi strokovnjaki in političnimi odločevalci pa sprva ne. Sicer naj bi ga nekje v devetdesetih letih 20. stoletja sprejeli tudi slednji, vendar je bilo pogosto opaziti razhajanja med GAD kot teoretičnim konceptom in prakso, saj je bil velikokrat poudarek samo na ženskah, in ne na spolu oz. odnosih med spoloma (Marchand, 2009, str. 922).

GAD se ukvarja z družbenimi, političnimi in ekonomskimi strukturami ter z razvojnimi politikami z vidika spola. Temelji na dveh ključnih konceptih: i) spolu kot družbenih idejah o moškosti in ženskosti ter ii) odnosih med spoloma kot družbeno ustvarjenimi vzorci odnosov med ženskami in moškimi. GAD tudi poudari, da ženske niso homogena, temveč zelo heterogena skupina glede na številne vidike – starost, družbeni razred, vero, raso itd. Poleg storilnostne vloge žensk obravnava tudi njihovo reproduktivno ter skupnostno vlogo in poskuša upoštevati vse sfere življenja žensk (Haynes, 2008, str. 174; Bekele, 1997, str. 13–14). Sicer se tudi GAD predvsem ukvarja z gospodarsko učinkovitostjo, vendar se pri tem ne osredotoča samo na ženske, temveč na različne vplive pojavov na moške in ženske.⁵⁸ Čeprav, kot pravi ena od kritik, če natančneje pogledamo, kako se pristop GAD pretvarja v prakso, v konkretne razvojne projekte, lahko vidimo, da se zelo pogosto spol »prevede« kar v ženske (Merchand, 2009, str. 923). Diskurz GAD naj bi prevzeli tudi zahodni prevladujoči razvojni akterji, kot sta WB in IMF (Haynes, 2008, str. 174–175), vendar pa so ti povsem predani neoliberalnemu razmišljanju. V tem neoliberalnem duhu so se sprejemale politike in reforme, ki so imele velik vpliv na razmerje med spoloma, na delitev dela in v končni fazi predvsem na ženske, kajti s privatizacijo skrbstvenega sektorja in spremembami v socialni državi je večina tega (neplačanega) dela padla na ženske. Na globalnem Severu so tako vse bolj posegali po skrbstvenih delavkah z globalnega Juga in v tem kontekstu se pojavi celo izraz »feminizacija

⁵⁸ Pearson v svojem članku omenja dve kategoriji spolnih interesov: praktične in strateške. Praktični interesi glede enakosti spolov ustrezajo spremembam in naložbam, potrebnim za obravnavo deprivilegiranosti žensk v smislu revščine in pomanjkanja. Po drugi strani pa se strateški interesi nanašajo na obravnavanje relativnega položaja žensk v razmerju do moških, na primer zastopanja v lokalnih ali nacionalnih političnih organih, neenakosti v plačah, dostop do različnih stopenj izobrazbe, izražanje spolnosti, dajanje prednosti moškim potomcem oziroma podcenjevanje deklic, nepoštena razdelitev domačih opravil, nasilje na podlagi spola itd. Vse to so namreč področja življenja, ki povečujejo ranljivost revnih žensk in bi lahko, če bi bili primerno obravnavani, prispevali k izboljšanju življenjskih možnosti žensk (Pearson, 2005, str. 161), kar bi nedvomno pozitivno vplivalo na celotne družbe.

migracij« (Merchand, 2009, str. 925). V državah globalnega Juga pa so bile vse bolj opazne migracije iz ruralnih delov v urbana središča, prav tako zaradi iskanja zaposlitve, kar je za ženske pogosto pomenilo (in še vedno pomeni) skrbstvena dela in vsa ostala hišna opravila. Kot bomo videli v nadaljevanju disertacije, so takšne delavke izredno pogoste tudi v ruandskih (predvsem urbanih) gospodinjstvih.

4.2 UN in vidik spola v razvoju

V devetdesetih letih 20. stoletja so potekale številne razprave o spolu in razvoju, še posebej v okviru konferenc UN (v Kairu, Pekingu, na Dunaju). Močna so bila tudi prizadevanja konzervativcev po omejevanju pravic žensk, vendar so bila v tem smislu feministična in ženska gibanja dovolj močna, da so se uprla in ubranila pravice žensk kot integralni del mednarodne razvojne agende (Merchand, 2009, str. 924). V tem času se je razvila postmodernistična kritika razvoja, ki je bila paralelna postrazvojni teoriji. Ravno ta je namreč ponudila feministkam iz periferije možnost, da kritizirajo zahodni feminizem, da se osredotočijo na razlike med ženskami in moškimi na periferiji in kritizirajo hierarhične odnose med donatorji in prejemniki razvojne pomoči.⁵⁹ Ženske z globalnega Juga (ali Vzhoda) so tako končno lahko iskale svoj prostor za artikulacijo svojih potreb in postavljale svoje agende (Haynes, 2008, str. 175–178). Razvile so se različne veje feminizma – tudi kot kritika zahodnega feminizma in zahodnih feministk.

Od devetdesetih let 20. stoletja dalje je bila krepitev moči žensk močno prisotna, spol ali deprivilegiran položaj žensk pa je postal stalni spremljevalec v politikah, raziskavah in raznih razpravah o reševanju problema revščine (Pearson, 2005, str. 163). Nekje od devetdesetih let 20. stoletja naprej se je vzpostavilo tudi veliko (podiplomskih) študijskih programov, ki so se osredotočali na spol in razvoj, prav tako pa se je povečalo število raziskav na tem področju. V preteklosti so bila vprašanja spolov namreč razumljena kot feministična preusmeritev od resničnih/bistvenih vprašanj revščine in modernizacije, ki so v glavnem zavzemala razvojno razmišljanje in načrtovanje. Tudi danes je razprav o enakosti spolov v razvojnem kontekstu veliko in so prisotne na različnih področjih: pomen vključevanja spola v vse razvojne politike in prakso, naslavljanje praktičnih in strateških potreb žensk, visoka udeležba žensk v pobudah

⁵⁹ Kritika tega stališča je bila, da naj bi postrazvojno stališče (tudi feministično) vodilo v pasivnost in politično neakcijo (Haynes, 2008, str. 179). Ugibamo lahko, da je taka kritika zrasla na Zahodu.

za mikrokredite, ključna vloga žensk pri načrtovanju družin in v oblikovanju politik, ki naslavlja izzive prebivalstva, naslavljanje pravic žensk itd. (Pearson, 2005, str. 157). Še vedno pa lahko opazimo, da se »spol« pogosto razume kot »ženske«.

V eni od ključnih knjig za razprave o enakosti spolov in o ženskah, *Drugi spol* (v angl. *The Other Sex*) Simone de Beauvoir (1949) zapiše, da se ženska ne rodi, ampak to postane. Ženska je (tako kot moški) družbena konstrukcija spola, rezultat družbenih okoliščin.⁶⁰ Enakost spolov⁶¹ pomeni enake pravice, možnosti in odgovornosti za ženske in moške, predpostavlja, da se upoštevajo različni interesi, potrebe in prioritete moških in žensk, da uživajo enak družbeni status (UN, 1976a, str. 4; Neubauer, 1996, str. 29) – in ne zadeva samo žensk. Pogosto slišimo, da je enakost žensk in moških predpogoj za (človekov) razvoj (Boserup, 1970; UN, 2013b), članice UN pa so v Pekinški deklaraciji zapisale, da so pravice žensk človekove pravice (UN, 1995, str. 3).

Razprave o enakosti spolov in vplivu enakopravnega položaja med spoloma na razvoj in odpravo revščine so postale intenzivne v sedemdesetih letih 20. stoletja, po prvi svetovni konferenci UN o ženskah v Mehiki (UN, 1976a) in sprejetju Resolucije o dekadici žensk (UN, 1976b). Svetovne konference o ženskah⁶² so poudarile povezavo med spolom in razvojem oziroma vpetost dimenzije spola v razvojne koncepte, kar so UN do takrat obravnavali ločeno (Jain in Sen, 2005, str. 7; Bekele, 1997, str. 4–5).⁶³ Povečala sta se prepoznavnost in obseg organizacijske, analitične in politične dejavnosti žensk na mednarodni ravni (Pearson, 2005, str. 166). Rezultat svetovnih konferenc o ženskah pa so tudi številni mednarodni dokumenti, ki (skupaj z drugimi) sestavljajo pravni in institucionalni okvir na področju enakosti spolov.⁶⁴ Toda ko je bila na konferenci v Pekingu sprejeta politika vključevanja načela enakosti spolov

⁶⁰ Vlasta Jalušič (1992, str. 127) zapiše: »Ženske so podrejeni, drugi spol. Da bi se osvobodile, je nujno odkriti vir tega podrejenega.« Za enakost spolov so izredno pomembna feministična gibanja in ideje, ki niso proženske in si ne prizadevajo za večvrednost žensk, temveč za zmanjšanje oz. izničenje neenakosti med spoloma ter za enake politične, ekonomske in socialne pravice (Jalušič 1992; 2004).

⁶¹ Enakost spolov je širši pojem kot enakopravnost spolov, saj zajema tako pravno (torej enakost pred zakonom) kot tudi dejansko enakost družbenih položajev žensk in moških.

⁶² Leta 1946 je Ekonomski in socialni svet UN ustanovil Komisijo za status žensk, ki je organizirala štiri svetovne konference o ženskah: 1975 (Mexico), 1980 (Copenhagen), 1985 (Nairobi) in 1995 (Peking) (UN, 2013c; Jain in Sen, 2005; Bekele, 1997), sledile so štiri »kontrolne« konference, zadnja leta 2015 (Peking+20) na številnih lokacijah po svetu, s sedežem v New Yorku.

⁶³ Na prvi konferenci so bile države pozvane, da sprejmejo strategije za uveljavljanje enakosti spolov, odpravo diskriminacije žensk in vključitev žensk v razvoj (UN, 1976a; Jain in Sen, 2005, str. 65–71), na drugi so bila izpostavljena področja zaposlovanja, zdravstvene oskrbe in izobraževanja žensk (UN, 1980), v Nairobiju pa še pomen politične participacije žensk in vključitev žensk v odločanje (UN, 1986). Na konferenci 1995 v Pekingu je bilo izpostavljenih 12 področij, ki so bila prepoznana kot problematična in tista, ki ovirajo »napredek« (UN, 1995).

⁶⁴ Ustanovna listina UN (1945), Splošna deklaracija o človekovih pravicah (1946), Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah (1976), Konvencija o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk (1979), Deklaracija o odpravi nasilja nad ženskami (1993), Pekinška deklaracija (1995), Milenijska deklaracija (2000).

(v angl. *gender mainstreaming*), ki se je pozneje utrdila še v okviru MDGs, so bile številne teme ali izzivi, ki jih je prej naslavljal pristop GAD, marginalizirani ali povsem izrinjeni iz razvojnih razprav, prav tako pa so bili ukinjeni tudi številni programi, mehanizmi ali nacionalne institucije za enakost spolov (Marchand, 2009, str. 922–925). Na podlagi tega se moramo vprašati o smiselnosti oziroma o dejanskih učinkih vključevanja načela enakosti spolov, saj se zdi, da lahko zaključimo, da je bilo v marsičem neuspešno.

Pomembno vlogo na konferencah o ženskah je imelo gibanje neuvrščenih, ki je bilo platforma za države s periferije za razprave o različnih neenakostih, tudi neenakosti spolov.⁶⁵ Pristop neuvrščenih je temeljil na načelu, da se vsaka država sama odloči, katere razvojne strategije ji ustrezajo, da je glavni cilj razvoja dobrobit ljudi, in ne rast BDP, ter da se (razvojne) politike oblikujejo na podlagi dejanskega stanja v posamezni državi. Neuvrščeni so videli vlogo žensk v razvoju kot mednarodni in politični element. Na konferenci UN v Nairobiju so izpostavili, da je neenakost spolov posledica množične revščine in nerazvitosti, ki pa sta posledici imperializma, kolonializma in neokolonializma (UN, 1980; Jain in Sen, 2005, str. 81–83). Podobno pozneje postrazvojni in postkolonialni avtorji vidijo problem v zahodnih sistemih, ki temeljijo na neoklasičnih ekonomskih teorijah, ki povzročajo še več revščine in neenakosti na svetu (Esteva, 1992).

V sedemdesetih letih 20. stoletja se pojavi tudi izraz »feminizacija revščine« (Pearce, 1978; Chant, 2006; 2008), ki temelji na podatkih UNDP, ki so pokazali, da ženske predstavljajo 70 % revnih ljudi na svetu in da ta odstotek revščine žensk raste z naraščanjem števila gospodinjstev, ki jih vodijo ženske.⁶⁶ Pri tem je sicer problematično, da se ženske obravnava kot homogeno skupino, da se zanemarja vlogo moških pri prizadevanju za enakost spolov in da se kot kriterij upošteva samo finančni vidik oz. dohodek (Chant, 2006; Chant in Gutmann, 2002), kajti revščina ni le nizek dohodek, je tudi lakota, nepismenost, onemogočen dostop do šolanja in zdravstvene oskrbe, je tudi nemoč (Smith, 2005) in še kaj. Je večdimenzionalen problem in začaran krog, ki ga je težko prekiniti (Buvinić, 1997; UN Women, 2013a). Dodaten

⁶⁵ Leta 1985 so neuvrščeni imeli posebno konferenco o vlogi žensk v razvoju, da bi poenotili stališče pred svetovno konferenco, kar je bilo po mnenju Vide Tomšič, ki je bila ena vidnejših predstavnic neuvrščenih na konferenci, ključnega pomena za razpravo v Nairobiju. Ob koncu hladne vojne se je gibanje neuvrščenih razvodenelo, kar je v veliki meri vplivalo tudi na upad ženskih gibanj v DVR (Jain in Sen, 2005, str. 83).

⁶⁶ Marchand (2009, str. 922–923) sicer uvrsti feminizacijo revščine in dejstvo, da naj bi bila gospodinjstva, ki jih vodijo ženske, bolj izpostavljena revščini, med spolne mite, ki so jih ustvarili vodilni razvojni diskurzi in praksa, svoje pa naj bi prispevale tudi feministke, ki so se trudile vidik spola spraviti v dominantne okvire.

izziv pri lotevanju vprašanja, kako odpraviti oziroma zmanjšati revščino, pa je tudi v pomanjkanju statistik oz. skopem zbiranju podatkov glede na spol (Chant, 2006, str. 203).

Enakost med spoloma naj bi bila predpogoj za razvoj in odpravo revščine, ki ima po svetu izrazit spolni predznak. Uspoljena revščina se še vedno omenja kot eden največjih izzivov držav na periferiji (UN 2000). Glede na raziskave OECD (2012) je na zadnjem mestu razvitosti med regijami Podsaharska Afrika, v kateri beležijo najmočnejšo prisotnost diskriminacijskih družbenih norm, praks in politik. V državah z visoko stopnjo neenakosti med spoloma in diskriminacije nad ženskami beležijo počasnejši razvoj.

Poleg UN in OECD je eden ključnih ali najvplivnejših akterjev v razvoju WB. Ta sicer trdi, da sledi modelu napačne predpostavke in zagovarja pomembnost poznavanja lokalnih razmer in specifik pri načrtovanju razvojnih strategij (WB, 2012, str. 38), v kar pa mnogi – upravičeno – dvomijo. Ekonomist Joseph Stiglitz je odkrito kritiziral WB (v kateri je imel predhodno pomembno vlogo tudi sam) in druge neoliberalne institucije, da državam na periferiji vsiljujejo liberalizacijo in – ravno nasprotno, kot same trdijo – uporabljajo enoten pristop (v angl. *one size fits all*) (Stiglitz, 2006, str. xii).⁶⁷ WB je leta 1977 imenovala prvo svetovalko za vlogo žensk v razvoju (WB, 2010, str. ix), v osemdesetih letih 20. stoletja pa je enakost spolov uvedla kot relevantni kriterij pri razvojnih projektih (WB, 2013a). Enakost spolov se pogosto postavlja kot pogoj za razvojno pomoč oz. razvojno sodelovanje, medtem ko države donatorice »doma« integraciji načela enakosti spolov ne posvečajo kaj dosti pozornosti ali celo ukinjajo institucije na področju enakosti. S tem je vidna dvoličnost Zahoda, ki tudi na tak način kaže razmerje moči.

Teoretiki postrazvojne šole menijo, da je treba problem gledati ravno nasprotno, kot ga naslavlja WB in druge neoliberalne institucije – zahodnjaški sistemi, ki temeljijo na neoklasičnih ekonomskih teorijah, v svetu povzročajo vedno več revščine (Esteva, 2013), kar dodatno pogloblja neenakost med spoloma, saj ukrepi običajno drugače ali v večji meri prizadenejo ženske kot moške. Tudi Maja Bučar (1984; 1985; 1986) je že v osemdesetih letih

⁶⁷ WB je eden najbolj vplivnih akterjev na razvojnem področju in v vseh poročilih izpostavlja, koliko pozornosti namenja zmanjševanju revščine in odpravljanju neenakosti med spoloma. Sprva je bil jasen cilj WB povečati bruto nacionalni dohodek (BND) držav prejemnic pomoči, do sprememb v diskurzu pa je prišlo v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko je predsednik McNamara (1973, str. 4) opisal, v kakšnih pogojih (revščine) živijo nekateri. WB naj bi v sedemdesetih preusmerila posojila v sektorje, ki najbolj vplivajo na revne, poročila o razvoju pa poudarjajo, da so zdravstvena nega, prehrana, pismenost, zaposlitev, načrtovanje družine in urbano načrtovanje pomembni za blaginjo ljudi in tudi za hitrejšo gospodarsko rast držav (WB, 2006; Alkire, 2010, str. 69). Vendar so zelo na mestu številne kritike, ki pravijo, da WB še vedno deluje izključno v korist Zahodu in državam na periferiji z raznimi pogojevanji finančne pomoči celo škodi.

20. stoletja v svojih raziskavah ugotovila, da so se razmere za ženske v državah na periferiji prej poslabšale, kot izboljšale v primerjavi z desetletjem prej. »Razvoj je le malokje izboljšal položaj vaških žensk in jim olajšal težka opravila. Nasprotno: ker moški načrtovalci ne poznajo opravil, ki bremenijo ženske, se često dogaja, da uvajanje nove tehnologije ali posodabljanje posameznih procesov naredi več škode in še poslabša položaj žensk« (Bučar, 1986, str. 106). Do podobnih ugotovitev, namreč da razvoj in modernizacija ne pomenita nujno pozitivnih sprememb za vse sloje prebivalstva (še posebej ne za revne ženske), sem prišla v svoji raziskavi tudi sama, toda več o tem v empiričnem delu naloge.

Feministična analiza strukturnega prilagajanja seveda obstaja, vendar takšna besedila redko najdemo na seznamu literature dominantnih razvojnih programov. Namesto tega se je WB lotila instrumentalne analize, saj je njeno razumevanje razvoja in spola bilo in še vedno je popolnoma instrumentalno. WB ni prišla do zaključka, da bi bilo treba žensko neplačano delo ovrednotiti, da bi bilo treba izpodbijati oz. odpraviti delitev dela glede na spol, da je treba krepiti moč in avtonomijo žensk, njihovo izobraževanje in usposabljanje ter spremeniti makroekonomsko politiko. Namesto tega je stališče WB, da je treba spodbuditi vzporedne naložbe v nekatere socialne storitve, da se ženskam na račun tega omogoči učinkovitejše delo v tržnem gospodarstvu (Pearson, 2005, str. 171). WB enakost med spoloma vidi kot instrument za razvoj oz. kot »pametno ekonomijo« (WB, 2012, str. 3), pri čemer izpostavlja, da naj bi enakost spolov vplivala na večjo storilnost in boljše življenjske pogoje za naslednje generacije (prav tam, str. xx). Na tem mestu nam lahko postkolonialni feminizem pomaga rekontekstualizirati odnose med spoloma in se zoperstaviti takšnim prepričanjem, kot je značilno za WB (Merchand, 2009, str. 932). Razvojni diskurz se v devetdesetih letih 20. stoletja nekoliko spremeni in govoriti se začne o integraciji načela enakosti spolov (v angl. *gender mainstreaming*) v vse strategije in razvojne politike. Toda tu se pojavi vprašanje, ali se je spremenil samo diskurz ali tudi praksa, in kot sem že ugotavljala, v kolikšni meri bi sploh lahko rekli, da je vključevanje načela enakosti spolov uspešno.

4.2.1 Vključevanje načela enakosti spolov

Čeprav razprave o spolu in razvoju izvirajo že iz obdobja načrtovanja gospodarskega prestrukturiranja in rasti (v drugi polovici 20. stoletja), so se bistveno bolj razširile pozneje, do konca 20. stoletja pa postale že zelo prisotne (ali celo priljubljene). Vse bilateralne in

multilateralne agencije imajo politiko in pogosto tudi posebno osebje ali celo enote, namenjene vprašanjem enakosti spolov. Tudi NVO, zlasti velike mednarodne NVO, so vključile vprašanja spolov v svoje celotno poslanstvo in naloge. Tudi v akademskem svetu, poleg specializiranih programov o spolu in razvoju, tudi drugi akademski programi razvojnih študij vključujejo module o spolu in razvoju ter študente spodbujajo, da ženske perspektive in vprašanja spolov vključujejo v splošno analizo razvojnih teorij in strategij (Pearson, 2005, str. 168). Vprašanje pa je, ali lahko res trdimo, da je bil napredek glede spola in razvoja uspešen v smislu ponotranjenja kritik in analize spolov v vseh razvojnih institucijah in pobudah.

Mnogi trdijo, da je spol uspešno vključen povsod in zato ni treba posebej namenjati sredstev za zagotavljanje enakosti spolov v razvojnih programih (Pearson, 2005, str. 172). Kar pa se lahko hitro izkaže kot problematično, saj lahko v prepričanju, da nekemu področju namenjamo veliko pozornosti, to področje pravzaprav vse bolj zanemarjamo. Izkušnje kažejo, da organizacije v svojih izjavah o poslanstvu pogosto opisujejo, kako je načelo enakosti spolov vključeno v vse komponente njihovega dela, pri čemer pa ni dovolj učinkovitih struktur za zagotovitev implementacije (prav tam, str. 167). Številne NVO so v bistvu zmanjšale svoje kapacitete, osredotočene na spol, ker je spol presečna tema in ga je zato treba vključiti v celotno delovanje organizacije in vse njene programe (kar pogosto popolnoma nadomesti ukvarjanje s konkretnimi težavami, povezanimi s spolom, kot so izkoriščanje dela, spolni turizem, trgovanje z ljudmi, zgodnje ali prisilne poroke itd.). Seveda do zmanjšanja kapacitet, osredotočenih na spol, ni prišlo samo zaradi trditev o domnevno uspešni integraciji načela enakosti spolov v vsa področja. Odraža tudi splošnejšo težnjo k institucionalnemu pogledu na različne vrste »razlik« oz. »slabosti«, kot so rasa, spolnost, vera, invalidnost in spol, saj naj bi bile to pomanjkljivosti, ki jih je treba celovito obravnavati (prav tam, str. 172–173).⁶⁸

Mnogi ključni razvojni programi in akterji dejansko samo govorijo o vprašanju enakosti spolov, redko pa gredo dlje od opozarjanja, da je treba ženske in enakost spolov upoštevati pri pobudah kmetijske storilnosti ali programih reforme zdravstvenih storitev. Prepogosto gre za instrumentalni pristop k enakosti spolov in razvoju, kar pomeni, da se ukvarjamo s spolom v razvoju samo zato, da dosežemo neke druge cilje, pogosto ekonomske. Pogosto gledamo na revščino in prikrajšanost žensk kot neposredno posledico pomanjkanja razvoja na globalnem

⁶⁸ To delno zrcali razprave v feminizmu in drugih delih akademske filozofije o dekonstrukciji identitete, saj trdi, da je kategorija »žensk« tako pogojena z drugimi vidiki identitete in lokacije, vključno s starostjo, razredom, geografsko lego, okoljem, položajem gospodinjstva, spolnostjo, materinstvom, raso in etnično pripadnostjo, da je to pravzaprav nesmiselna kategorija (Pearson, 2005, str. 172–173).

Jugu, namesto da bi se zares ukvarjali z diskriminacijo na podlagi spola (prav tam, str. 174–175). Pri tem je treba upoštevati, da ženske diskriminacijo doživljajo različno, da imajo številne skupne, vendar tudi številne različne probleme in da tudi spol ter emancipacijo žensk razumejo različno. Zato je pomembno poznavanje lokalnega konteksta, norm, potreb in lokalnih iniciativ prizadevanj za pravice žensk (Frank, 2013, str. 101), še posebej če se ukvarjamo z družbenimi skupinami v drugih (nam neprimarnih) okoljih (npr. v tej disertaciji).

Očitna je potreba po obravnavanju vprašanja enakosti spolov in poglobljenih feminističnih diskurzih, ki bi nam pomagali razumeti vpetost dimenzije spola v razvoj, vendar pa samo »obravnavati spol« ni dovolj. Enloe (2004) poziva raziskovalke in raziskovalce mednarodnih odnosov,⁶⁹ naj raziskujejo s »feministično zavestjo«, ki pomaga razpravljati o mednarodni politiki s poglobljenim razumevanjem vprašanj, povezanih s spolom po vsem svetu. Abbott in Wallace (1997, str. 31) sta prepoznali sedem feminističnih perspektiv/pogledov na družbo: liberalna (Martha Nussbaum, Naomi Wolf, Gloria Steinem), marksistična (Sylvia Walby, Nancy Hatsock), radikalna (Audre Lorde, Catherine McKinnon), dvojni sistemi/socialistična (Silvia Federici, Selma James), postmodernistična/poststrukturalistična (Judith Butler), materialistična (Christine Delphy, Rosemary Hennessy) in črnski feminizem (Nira Yuval Davis, Floya Anthias, Patricia Hill Collins). Liberalne feministke so spol postavile (visoko) na dnevni red, vendar se v glavnem ukvarjajo s politikami in izboljšavami ženskega statusa v zahodni družbi. Prav tako so pogosto sodelovale v mednarodnih organizacijah, kot sta UN ali WB (2012), in niso nikoli upoštevale možnosti, da »modernizacija« in »linearni napredek« v postmodernem svetu niso zaželeni cilji (Marchand in Parpart, 2003, str. 4).

4.2.2 MDGs

Z letom 2000 se je začelo obdobje MDGs in cilji so postali osrednja točka razvojnih prizadevanj mednarodne skupnosti, posameznih držav, razvojnih agencij in nevladnih organizacij. Lahko bi rekli, da so prvič vsi ti različni akterji na področju mednarodnega razvoja začeli (so)delovati z namenom, da bi do leta 2015 dosegli skupne cilje (Todaro in Smith 2011, str. 23). Vendar ni šlo samo za sodelovanje, temveč tudi za »izbor tistih tem in prioritet, ki bodo mednarodno skupnost hkrati združevale in mobilizirale v delovanje. Izkušnje MDG, kot tudi drugih starejših

⁶⁹ V okviru študij mednarodnih odnosov je feministični pristop sestavljen iz različnih feminističnih pogledov in tem feministkam (Steans, Tickner, Sylvester, Enloe in druge) je skupno samo ukvarjanje s spolom.

mednarodnih zavez, namreč učijo, da preveliko število zastavljenih nalog in nezadostno opredeljene odgovornosti za njihovo izvedbo vodijo v pomanjkljivo realizacijo» (Bučar, 2015, str. 10). V zaključnem poročilu UN (2015, str. 4) zapiše:

»Ob koncu obdobja MDGs ima svetovna skupnost razlog za praznovanje. Zahvaljujoč usklajenim svetovnim, regionalnim, nacionalnim in lokalnim prizadevanjem so MDGs rešili milijone življenj in izboljšali pogoje za številne druge. Podatki in analize, predstavljeni v tem poročilu, dokazujejo, da lahko z usmerjenimi ukrepi, dobrimi strategijami, ustreznimi viri in politično voljo celo najrevnejše države dosežejo dramatičen in nepričakovan napredek. Poročilo priznava tudi neenakomerne dosežke in pomanjkljivosti na številnih področjih. Delo ni dokončano in se mora nadaljevati v novi razvojni dobi.«

MDGs so bili velikokrat pohvaljeni, da so se celovito in vsestransko ukvarjali s problematiko globalne strukturne revščine, vendar so bili podvrženi tudi ostrim kritikam. Najpogostejše kritike so bile, da niso bili dovolj ambiciozno zastavljeni, da niso izpostavljali najpomembnejših ciljev, ki bi jih bilo treba doseči najprej, da zastavljen rok za doseg ciljev (leto 2015) ni spodbujal razvoja, temveč ga je celo upočasnjal, in da je bila meja revščine (1,25 USD na dan) določena zelo arbitrarno oz. je nasploh problematična (Todaro in Smith 2011, str. 25). Problematična je tudi zato, ker cene osnovnih življenjskih dobrin v letih 2000 in 2015 niso bile enake, v nekaterih regijah pa sta bili leta 2015 revščina in lakota še večji kot prej in sta v še večji meri zadevali ženske. Na določene kritike odgovori tudi sam UN (2015, str. 8), ki v poročilu prizna, da je bil napredek po regijah in državah neenakomeren, kar je za sabo pustilo velike vrzeli. Milijoni ljudi, zlasti najrevnejši in prikrajšani zaradi spola, starosti, invalidnosti, narodnosti ali geografske lege, ostajajo zadaj. Potrebna bodo še bolj ciljno usmerjena prizadevanja, da bi dosegli najranljivejše ljudi. Neenakosti spolov se nadaljujejo. Ženske se še naprej soočajo z diskriminacijo pri dostopu do dela, ekonomskih sredstev in udeležbe pri zasebnem in javnem odločanju. Ženske tudi v veliko večji meri živijo v revščini kot moški in so na trgu dela v slabšem položaju kot oni.

Namen MDG 3 – zagotoviti enakost med spoloma in opolnomočiti ženske – je bil odpraviti razlike med spoloma na ravni primarnega in sekundarnega izobraževanja do leta 2005 in na vseh ravneh izobraževanja najpozneje do leta 2015. Večina regij na svetu je dosegla enakost spolov na ravni primarnega izobraževanja (pa še to samo če se gleda vpis deklet in fantov v OŠ, in ne učni uspeh ali delež deklet in fantov, ki šolanje dokončajo), vendar na ravni sekundarnega in terciarnega izobraževanja razlike ostajajo. Na področju terciarnega izobraževanja je Podsaharska Afrika celo nazadovala glede na vpis žensk v primerjavi z moškimi. Možnosti žensk za plačane zaposlitve so se izboljšale, vendar je bil v nekaterih regijah napredek še vedno prepočasn. Delež plačanih žensk, ki delajo izven kmetijskega sektorja, se je povečal s 35 %

leta 1990 na 41 % v letu 2015, vendar je bilo leta 2015 še vedno manj žensk vključenih v delovno silo kot moških (50 % žensk v primerjavi s 77 % moških). Kljub napredku v izobraževanju ženske težje dobijo plačano delo in na svetovni ravni so leta 2015 zaslužile 24 % manj kot moški, največje razlike pa so bile v južni Aziji (33 %) in Podsaharski Afriki (30 %). Politična zastopanost žensk se je povečala, vendar pariteta še zdaleč ni bila dosežena. Od leta 1995, ko je bila sprejeta Pekinška platforma za ukrepanje na področju opolnomočenja žensk, se je globalno povprečje žensk v parlamentu podvojilo (z 11 % na 22 % januarja 2015). Največjo porast ženskega zastopanja v parlamentu v obdobju zadnjih 20 let beležijo Ruanda (več kot 60 % žensk), Andora (46 % žensk) in Bolivija (42 % žensk). Tudi število parlamentov, v katerih so vsi poslanci moški, se je zmanjšalo z deset na pet. Vendar je opazna upočasnitev napredka od leta 2014, kar kaže na to, da je učinek kvot glede na spol že dosegel svoj vrhunec in da so potrebni dodatni ukrepi za politično opolnomočenje žensk (UN, 2015, str. 28–31).

Kljub številnim pozitivnim spremembam na področju enakosti žensk in deklet v izobraževanju, zaposlovanju in politični zastopanosti ostaja veliko vrzeli, zlasti na področjih, ki v MDGs niso bila obravnavana. MDG 3 do leta 2015 ni bil dosežen, še posebej zaradi zakoreninjenih tradicionalnih in stereotipnih vlog, ki jih (pre)pogosto podpirajo institucionalne ter pravne strukture. Hkrati pa je treba poudariti, da samo številke (npr. žensk v parlamentu) še ne pomenijo dejanske enakosti spolov ali npr. izboljšanja zakonodaje, ki zadeva ženske.

Da bi zares dosegli enakost spolov in krepitev vloge žensk, UN meni, da je treba obravnavati ključna področja neenakosti med spoloma: diskriminacijo na podlagi spola v zakonodaji in praksi; nasilje nad ženskami in dekleti; neenake možnosti žensk in moških na trgu dela; neenakomerno delitev neplačanega skrbstvenega in domačega dela; omejen nadzor žensk nad premoženjem; neenakomerno sodelovanje žensk pri zasebnem in javnem odločanju. Glede na izkušnje MDGs bi moral biti vidik spola vključen v vse SDGs kot presečna tema (prav tam, str. 31).

4.2.3 SDGs

Enakost spolov je v SDGs opredeljena kot presečna tema in tako vključena v vse zastavljene cilje, vendar je dimenzija spola trajnostnega razvoja konkretnije vključena v SDG 5, ki je precej bolj razdelan kot njegov predhodnik MDG 3. Opolnomočenje žensk in enakost med spoloma se vse pogosteje izpostavljata kot predpogoj za razvoj, vendar še vedno predvsem v

ekonomskem smislu in v kontekstu gospodarske rasti. Ob tem se lahko vprašamo, ali torej države (družbe) kažejo zanimanje za enakost spolov samo zato, ker bodo od tega imele gospodarsko korist. MDGs (kljub določenim uspehom na področju enakosti spolov in osnovnošolskega izobraževanja) ni uspelo rešiti večplastnosti neenakosti spolov – razmerij moči, specifične spolne vloge in delitev dela, neplačanega dela, nasilja, pomanjkljivosti zakonodaje in raznolikosti dojemanja in pogledov na življenje ljudi. Premiki na področju enakosti spolov bodo odvisni od tega, ali se bo širša razvojna agenda ustrezno lotila ključnih problemov, kot so vedno večje neenakosti, neformalno delo in prekarizacija dela, in seveda od tega, če bomo v ta prizadevanja vključeni vsi, in ne samo ženske. Krepitev vloge žensk zahteva obravnavo več dimenzij hkrati – spolno, reproduktivno, ekonomsko, politično, kulturno, pravno. SDG 5 ob upoštevanju pekinških izhodišč obsega vrsto podciljev:

- Povsod odpraviti vse oblike diskriminacije žensk in deklic.
- Izkoreniniti vse oblike nasilja nad ženskami in deklicami v javnem in zasebnem življenju, med njimi trgovino z ljudmi in druge vrste izkoriščanja, tudi spolno izkoriščanje.
- Izkoreniniti vse sporne običaje, kot so otroške, zgodnje in prisilne poroke ter obrezovanje deklic.
- Priznati in ovrednotiti neplačano delo v gospodinjstvu ter negi in skrbi za druge z zagotavljanjem javnih služb, infrastrukture in politik socialne varnosti ter spodbujanjem skupne odgovornosti v gospodinjstvu in družini kot vrednote na državni ravni.
- Zagotoviti celovito in dejansko vključenost žensk ter enake možnosti na vseh ravneh odločanja v politiki, gospodarstvu in javnem življenju.
- Vsem omogočiti dostop do spolnega in reproduktivnega zdravja in pravic v skladu z akcijskim programom mednarodne konference o prebivalstvu in razvoju, pekinškimi izhodišči za ukrepanje ter sklepni dokumenti s preglednih konferenc.
- Z reformami ženskam zagotoviti enake pravice do gospodarskih sredstev, lastništva zemlje in gospodarjenja z njo ter dostop do drugih vrst lastnine, finančnih storitev, podedovanega premoženja in naravnih virov v skladu z notranjo zakonodajo.
- Povečati rabo tehnoloških pripomočkov, zlasti informacijsko-komunikacijske tehnologije, za spodbujanje večje vloge žensk.
- Sprejeti in utrditi tehtne politike in izvršilne predpise za spodbujanje enakosti spolov in večje vloge žensk in deklic na vseh ravneh (UN, b. d.).

Glede na nekatere kazalnike enakosti spolov je sicer opazen napredek (npr. zmanjšanje razširjenosti pohabljanja ženskih spolnih organov in zgodnje poroke), vendar so neenakosti

spolov še vedno v veliki meri prisotne. Ne zadostni napredek pri ključnih strukturnih vprašanjih, od koder izvirajo neenakosti, kot so pravna diskriminacija, družbene norme in odnosi, odločanje o spolnih in reproduktivnih vprašanjih ter nizka stopnja politične udeležbe, spodkopava možnosti za doseg SDG 5 (UN, b. d.). Po podatkih, prikazanih v poročilu o napredku SDGs z vidika spola leta 2019,⁷⁰ več žensk živi v revščini kot moških; več žensk prizadene lakota kot moških; še vedno veliko žensk v najrevnejših državah nima dostopa do zdravstvene oskrbe, še posebej ko gre za spolno in reproduktivno zdravje ter rojevanje; okrog 15 milijonov deklet in 10 milijonov dečkov, ki bi morali biti v osnovni šoli, se ne šola; 18 % žensk in deklet, starih med 15 in 49 let, je v zadnjem letu doživelo fizično in/ali spolno nasilje partnerja; samo 57 % poročenih žensk in deklet, starih med 15 in 49 let, se samih odloča o spolnih odnosih in uporabi zaščite ali storitev, povezanih z reproduktivnim zdravjem; ženske opravijo vsaj trikrat več neplačanega skrbstvenega in gospodinjkega dela; v 80 % gospodinjstev, ki nimajo tekoče vode, so za prinašanje vode odgovorne ženske; stopnja vključenosti žensk, starih med 25 in 54 let, v delovno silo je veliko nižja (55 %) od stopnje vključenosti moških (94 %); manj kot tretjino raziskovalcev predstavljajo ženske; skoraj 40 % žensk je zaposlenih v kmetijstvu, vendar je manj kot 14 % žensk lastnic zemlje; trgovina z ljudmi v veliko večji meri prizadene ženske, saj so te žrtve v treh od štirih primerov; tudi diskriminatorne migracijske politike, ki se v zadnjih letih samo še zaostrujejo, imajo večji negativni vpliv na ženske (prav tam).

Eno izmed pomembnih vprašanj v zvezi s SDGs je bilo tudi to, kako spremljati napredek oziroma kako meriti, ali države dosegajo zastavljene cilje oziroma v kolikšni meri jih dosegajo. S tem se ukvarjajo tako UN kot tudi OECD in drugi. V poročilu o trajnostnem razvoju 2019⁷¹ je predstavljen posodobljen kazalec SDG (v angl. *SDG Index*), ki pa je bil v tolikšni meri spremenjen, da primerjave s podatki za prejšnja leta niso več mogoče oziroma smiselne. Seveda je pomembno, da se kazalci dopolnjujejo in nadgrajujejo, če so dostopni novi podatki, vendar po drugi strani to pomeni, da je težko (ali celo nemogoče?) spremljati napredek držav skozi daljše časovno obdobje. Vendar to ni edina težava globalnih kazalcev, kot natančneje ponazorim v naslednjih poglavjih.

⁷⁰ Poročilo o napredku SDGs z vidika spola v letu 2019 – *Progress on the Sustainable Development Goals: The gender snapshot 2019*, objavila UN Women in UN Department of Economic and Social Affairs.

⁷¹ Poročilo o trajnostnem razvoju 2019 – *The Sustainable Development Report 2019*, junija 2019, objavila Bertelsmann Stiftung in Sustainable Development Solutions Network.

4.3 Kako merimo dimenzijo spola v kontekstu razvoja

Kot sem nakazala že na več mestih v tej disertaciji, sta področji razvoja in enakosti spolov izjemno prepleteni. Pri merjenju družbenega razvoja in enakosti spolov lahko »govorimo o povezanosti, ne pa o vzročnosti«, saj že v samem procesu razvoja »težko govorimo o enoznačni povezanosti vzrokov in posledic, saj gre za proces medsebojnega učinkovanja sprememb na družbenoekonomskem področju« (Hafner Fink in Uhan, 2016, str. 238) in prav tako tudi na področju enakosti spolov.

V zadnjih 20 letih je nastalo kar nekaj kazalcev za merjenje (družbenega) razvoja, (uspoljene) revščine in (ne)enakosti med spoloma. Ravno ti kazalci so lahko podlaga za ocenjevanje (ne)uspešnosti držav in oblikovanje razvojnih politik. V primeru netočnih ali nekritično obravnavanih podatkov pa lahko dobimo popačeno ali povsem napačno sliko, kar lahko vodi tudi v sprejetje neprimernih razvojnih strategij. Država je lahko razvrščena visoko na lestvici samo na podlagi enega indikatorja, če je ta pomembnejši kot drugi indikatorji znotraj kazalca. Pogosto se tudi dogaja, da določeni podatki sploh niso na voljo, kar se iz skupne ocene kazalca ne da razbrati. Zato moramo, preden na podlagi nekega kazalca sklepamo o stanju v državi, poznati metodologijo, na osnovi katere je bil kazalec ustvarjen, prav tako pa je pomembno dobro poznavanje lokalnega konteksta in posebnosti konkretne države, ki nas zanima. »Brez temeljitega razumevanja družbenega konteksta, v katerem so bile take statistike proizvedene, je dejansko mogoče napačno razumevanje pomena razvoja za življenje ljudi« (Chodorkoff in Gregorčič, 2005, str. 35–36). Globalne kazalce problematizirajo tudi Gregorčič, Hafner-Fink in Uhan (2011, str. 12):

Kljub izjemnemu številu mednarodnih, nacionalnih in regionalnih institucij in organizacij, ki merijo, evidentirajo in analizirajo posamezne vidike razvoja držav (in v državi), pa vse do danes še nimamo izdelanih dovolj zanesljivih, natančnih in med seboj primerljivih kazalnikov socialnega razvoja. Dohodkovna neenakost, za katero se najpogosteje uporablja kazalnik Ginijev koeficient, kot tudi kazalci, ki merijo revščino (prag revščine, tveganje revščine itn.) do zdaj še niso bili primerljivi na globalnem nivoju, kot denimo HDI ali pa BDP. Revščino tudi Združeni narodi merijo ločeno za razvite in nerazvite države. Podobno velja tudi za druge socialne kazalnike razvoja – denimo delež zaposlenega/brezposelnega prebivalstva, oblika zaposlitve, trajnost zaposlitve itn. Vse težje je meriti deleže ljudi, ki so vključeni v javno šolstvo in zdravstvo. Pri izobraževanju je zaradi plačljivosti šolanja/študija, kot tudi zaradi privatizacije javnega šolstva vse težje na ravni držav ugotavljati, v kolikšni meri država še zagotavlja javno šolstvo, študij, pedagoško osebje na število dijakov, študentov itn. Zaradi spreminjanja delovnih razmerij, prekarizacije dela in življenja, je danes vrsta kazalnikov bodisi povsem neuporabnih ali pa vsaj neprimerljivih med državami, zato je vse težje analizirati socialne in kulturne vidike razvoja držav ter jih primerjati na globalnem nivoju.

V zadnjih desetih letih je mogoče spet opaziti trend razvijanja alternativnih kazalcev, ki so jih nekateri sicer razvijali že v sedemdesetih letih 20. stoletja.⁷² Nastalo je (in še nastaja) tudi večje število raziskav, poročil in teoretskih del, ki preverjajo različne razvojne diskurze oziroma ponujajo novo paradigmo razvoja. Vendar kot ugotavljajo Gregorčič, Hafner-Fink in Uhan (2011, str. 9), sicer na primeru EU, večina držav,⁷³ mednarodnih in medvladnih institucij kljub takim trendom ostaja »zavezana paradigmi rasti: pametna, trajnostna in vključujoča rast«. Na predpostavki, da je večje in hitrejše tudi boljše, temeljijo tradicionalni razvojni diskurzi, ki uspeh navadno merijo s kvantitativnimi merili. Za nam sicer lahko pokažejo določene trende, vendar nam bolj malo (ali nič) ne povedo o vplivu teh trendov na življenje ljudi. Globalni (tradicionalni) kazalci ne omogočajo analize kvalitativnih učinkov. S tem Chodorkoff misli na vpliv razvoja na kakovost življenja, saj je to tisto ključno področje, ki bi ga morali meriti oziroma oceniti. »Splošno merilo uspeha mora biti razvoj višje kvalitete življenja, pri tem je ekonomska sestavina le eden od vidikov« (Chodorkoff in Gregorčič, 2005, str. 36).

Gregorčič, Hafner-Fink in Uhan (2011, str. 9) ugotavljajo, da je »določena raven ekonomske razvitosti (v smislu količine materialnega bogastva) nujen pogoj za razvoj v smislu kakovosti človekovega življenja ter subjektivnega občutka zadovoljstva in sreče«, vendar razvoja kljub temu ne moremo kar enačiti z ekonomsko rastjo. Ekonomska rast (v smislu BDP) in kakovost življenja (merjena s pričakovano življenjsko dobo) nista linearno povezana, človekov razvoj (v smislu kakovosti življenja posameznikov) pa je z ekonomsko rastjo povezan samo do določene točke, »od te točke naprej pa ekonomska rast ne prispeva več k izboljšanju kakovosti življenja« (prav tam). Ali celo nasprotno, »pretirana ekonomska rast v obliki rasti BDP (utemeljena na vrednotnih predpostavkah materializma, tekmovalnosti, moči, doseganja itd.) se lahko obrne proti sami sebi in torej lahko pomeni zmanjševanje kakovosti življenja in s tem zaustavljanje človekovega razvoja« (prav tam).

Prav zato je za razumevanje fenomenov, kot je dimenzija spola v družbenem razvoju, pomembno preučevati (in meriti) tudi subjektivne vidike, vrednote v družbi, zadovoljstvo, srečo in občutke ljudi, ki so bolj kot z materialnim bogastvom povezani z odnosi znotraj družbe – z odnosi med posamezniki, z odnosi do institucij, z delovanjem institucij in razlikami v družbi

⁷² *Index of Sustainable Economic Welfare, Genuine Progress Indicator, Green gross domestic product (green GDP), Human Development Index, Quality-of-life Index, Weighted Index of Social Indicators, Living Planet Index, Calvert-Henderson Quality of Life Indicators, Ecological Footprint, Subjective Well-Being, Gross National Happiness* in drugi (Gregorčič, Hafner-Fink in Uhan, 2011, str. 12).

⁷³ K paradigmi rasti je in ostaja zavezana tudi Ruanda, zato je, kljub temu da omenjeni avtorji raziskujejo na primeru EU, njihova raziskava bistvena tudi za to disertacijo.

(prav tam, str. 9–10; Hafner Fink in Uhan, 2016, str. 234–238). Ne glede na to, ali merimo družbeni razvoj, uspoljeno revščino ali neenakosti med spoloma, bi potrebovali kazalce, ki združujejo tako objektivne kot tudi subjektivne indikatorje.

Za namen te raziskave sem izbrala tri kazalce, ki so jih razvili WEF, OECD in UNDP: a) globalni kazalec razlik med spoloma, b) kazalec družbenih institucij in spola in c) kazalec neenakosti po spolu. Vsi trije kazalci gledajo dimenzijo spola, vendar z različnih vidikov.

4.3.1 Globalni kazalec razlik med spoloma – GGGI

Globalni kazalec razlik med spoloma (v angl. *Global Gender Gap Index – GGGI*), ki ga je leta 2006 v Poročilu o globalnih razlikah med spoloma (v angl. *Global Gender Gap Report – GGGR*), predstavil WEF, se osredotoča na **razlike med spoloma**, ne upošteva stopnje gospodarskega razvoja ali dohodka države, kar pomeni, da se lahko države z zelo nizkim dohodkom uvrščajo visoko na lestvici GGGI, če je ta razkorak med spoloma majhen (takšen primer je npr. Ruanda). GGGI sledi trem osnovnim konceptom, ki so podlaga za izbiro indikatorjev, obravnavo podatkov in uporabo lestvice držav: kazalec meri razkorak med spoloma, in ne doseženih ravni; kazalec meri razkorak med spoloma na ravni rezultatov (posledic neenakosti) in ne na ravni vhodnih spremenljivk (vzrokov za neenakosti); kazalec države razvršča glede na enakost spolov, in ne glede na opolnomočenje oziroma možnosti žensk (WEF, 2018a, str. 3–4).

GGGI meri posledice neenakosti – razlike med spoloma, in sicer s 14 indikatorji, združenimi v štiri dimenzije/področja:

- i) **gospodarska participacija in priložnosti**: razmerje žensk in moških, vključenih na trg dela; enako plačilo žensk in moških za enako delo; prihodki žensk v primerjavi s prihodki moških; razmerje žensk in moških na zakonodajalskih, višjih uradniških in menedžerskih položajih; razmerje žensk in moških v strokovnih in tehničnih službah;
- ii) **izobraževanje**: stopnja pismenosti žensk in moških; razmerje žensk in moških pri vpisu v osnovno in srednjo šolo ter na terciarno stopnjo izobraževanja;
- iii) **zdravje in preživetje**: razmerje med spoloma ob rojstvu; pričakovana življenjska doba žensk in moških;
- iv) **politično opolnomočenje**: razmerje žensk in moških v parlamentu; na ministrskih položajih in v zadnjih 50 letih na položaju vodje države (prav tam, str. 4–5).

WEF smatra svoj pristop za najobjektivnejši, vendar ob branju poročila o globalnih razlikah med spoloma lahko podvomimo ne samo objektivnosti avtorjev tega poročila, temveč tudi o njihovem razumevanju enakosti spolov, kar očitno dojemajo kot tekmovanje: »Naš namen je, da se osredotočimo na to, ali se je razkorak med ženskami in moškimi v izbranih indikatorjih zmanjšal, namesto na to, ali ženske zmagajo v tako imenovani bitki spolov« (prav tam, str. 4). V kontekstu te »bitke spolov«, kot jo razume WEF, GGGI ne nagrajuje držav z višjimi ocenami, če so na določenem področju ženske recimo že »prehitele« moške. Če pojasnim na konkretnem primeru: država, v kateri je v srednjo šolo vpisanih več deklet kot dečkov, bo enako ocenjena kot država, v kateri je v srednjo šolo vpisan enak odstotek deklet in dečkov.

GGGI z razvrščanjem držav na lestvici omogoča učinkovite primerjave v regijah in med njimi ter v dohodkovnih skupinah in med njimi. Uvrstitve so zasnovane tako, da ustvarijo globalno zavest o izzivih, ki jih predstavlja razkorak med spoloma, in priložnostih, ki jih ustvarja zmanjšanje tega razkoraka. Metodologija in kvantitativna analiza, ki stoji za tem razvrščanjem, naj bi bila podlaga za oblikovanje učinkovitih ukrepov za zmanjšanje razlik med spoloma. Metodologija kazalca se od prvotne zasnove leta 2006 ni spreminjala, kar omogoča primerjave ne samo med državami, temveč tudi med časovnimi obdobji (WEF, 2019, str. 8).

GGGI je sestavljen na podlagi štiristopenjskega procesa. Najprej se vsi podatki pretvorijo v razmerja med ženskami in moškimi. Na primer, če je v državi 20 % žensk na ministrskih položajih, je to razmerje 20 žensk in 80 moških, kar pomeni vrednost 0,25. Na ta način se zagotovi, da kazalec zajema razkorak med ženskami in moškimi, ne pa doseženih ravni. V drugem koraku so ta razmerja skrajšana (v angl. *truncated*) glede na merilo enakosti, ki je za vse indikatorje, razen dveh indikatorjev zdravja, ena, kar pomeni enako število žensk in moških. Enako oceno dobita država, ki je glede na določen indikator dosegla enakost med ženskami in moškimi, in država, v kateri so ženske glede na določen indikator presegle moške. Tretji korak postopka vključuje izračun tehtanega povprečja (v angl. *weighted average*) indikatorjev v vsaki dimenziji (podkazalca) za izračun ocene dimenzije (podkazalca). Indikatorji so najprej normalizirani tako, da so izenačeni njihovi standardni odkloni.⁷⁴ Na ta način naj bi bilo zagotovljeno, da ima vsak kazalec enak sorazmerni vpliv na celotno dimenzijo (podkazalec). Četrty korak je računanje končne ocene: pri vseh podkazalcih je najvišja mogoča ocena ena, ki pomeni enakost spolov (v angl. *gender parity*), najnižja mogoča ocena pa nič, ki pomeni neenakost spolov (v angl. *imparity*). Skupni rezultat oziroma ocena GGGI se izračuna kot

⁷⁴ Za bolj podrobno metodologijo izračuna glej GGGR 2018 in GGGR 2020.

povprečje ocen vseh podkazalcev, ki se prav tako giblje med ena (v angl. *parity*) in nič (v angl. *imparity*) (WEF, 2018a, str. 5–7).

Zadnja globalna ocena razlik med spoloma je 68,6 %, ⁷⁵ kar pomeni, da je v povprečju med ženskami in moškimi še vedno 31,4-odstotni razkorak. Ta se na globalni ravni znižuje zelo počasi, saj poročilo GGGR 2020 v primerjavi z letom prej ne beleži večjih izboljšav. Nobena država še ni dosegla enakosti med spoloma in samo najboljših pet držav na lestvici je zapolnilo vsaj 80 % razkoraka. Prvih deset mest zasedajo: Islandija, Norveška, Švedska, Finska, Nikaragva, Nova Zelandija, Irska, Španija, Ruanda (9. mesto!) in Nemčija (WEF, 2019, str. 8–9).

4.3.2 Kazalec družbenih institucij in spola – SIGI

OECD je uporabila nekoliko drugačen pristop in leta 2009 predstavila kazalec družbenih institucij in spola (v angl. ***Social Institutions and Gender Index – SIGI***), ⁷⁶ ki se ne osredotoča na merila, ki kažejo posledice neenakosti, temveč na institucionalne vzroke teh neenakosti in raven diskriminacije po spolu v družbenih institucijah. Rezultati kazalca so bili objavljeni v letih 2009, 2012, 2014 in 2019. Novosti in dopolnitve v letu 2014 so bile: vključitev držav OECD z namenom, da bi SIGI postal univerzalna referenca za diskriminacijske družbene norme; dodajanje novih podatkov, ki zajemajo diskriminacijske družbene institucije, v podatkovno bazo o spolu, institucijah in razvoju; uvedba novega razvrščanja držav v pet skupin glede na stopnjo diskriminacije po SIGI in posameznih indikatorjih (OECD, 2014b, str. 2).

SIGI je sestavljen iz treh glavnih sestavnih delov: i) profilov držav, ki vsebujejo izčrpne kvalitativne informacije o zakonih in praksah, ki diskriminirajo ženske in dekleta; ii) baze podatkov o spolu, institucijah in razvoju, ki vključuje 33 indikatorjev o spolni diskriminaciji v družbenih institucijah; iii) kazalca, ki države razvršča v pet skupin glede na stopnjo njihove diskriminacije žensk v družbenih institucijah (od zelo nizke do zelo visoke). SIGI združuje kvantitativne in kvalitativne podatke za vsako državo, pri čemer daje prednost nacionalnim virom podatkov, če so ti na voljo (OECD, 2019a).

⁷⁵ Povprečne ocene glede na štiri dimenzije/podkazalce so sledeče: gospodarska participacija in priložnosti: 58 %, izobraževanje: 96 %, zdravje in preživetje: 97 % in politično opolnomočenje: 25 % (WEF, 2019, str. 10).

⁷⁶ Družbene institucije so dolgoročni kodeksi ravnanja, norme, tradicije ter neformalni in formalni zakoni, ki vplivajo na enakost spolov (OECD, b. d.).

Prvotno je SIGI sestavljalo pet dimenzij/podkazalcev, ki so zajemali 14 indikatorjev, v zadnji izdaji SIGI 2019 pa kazalec sestavljajo štiri dimenzije/podkazalci in 16 indikatorjev:

- i) **diskriminacija v družini** (v angl. *discrimination in the family*): otroške poroke, delitev odgovornosti v gospodinjstvu, ločitev, dedovanje;
- ii) **omejena telesna integriteta** (v angl. *restricted physical integrity*): nasilje nad ženskami, pohabljanje ženskih spolnih organov, pogrešane ženske, reproduktivna avtonomija;
- iii) **omejenost virov/sredstev** (v angl. *restricted access to productive and financial resources*): dostop do zemlje, dostop do druge lastnine, dostop do finančnih storitev, delavske pravice;
- iv) **omejene državljanske svoboščine** (v angl. *restricted civil liberties*): državljanske pravice, politični glas, svoboda gibanja, dostop do pravičnosti (prav tam).⁷⁷

Vsak indikator se meri v odstotkih od 0 do 100, edino pravni indikatorji so ocenjeni z 0 %, 25 %, 50 %, 75 % ali 100 %. Vrednost celotnega kazalca je povprečje ocen štirih merjenih dimenzij. Višja vrednost pomeni večjo diskriminacijo žensk (prav tam).

SIGI (2019) ocenjuje 120 držav in jih razvršča v pet skupin glede na stopnjo diskriminacije:

- 1) Zelo nizka: države, ki imajo zelo nizko stopnjo diskriminacije po spolu v družbenih institucijah; ($SIGI \leq 20 \%$): v tej skupini je 32 držav oziroma 27 % vseh ocenjenih držav.
- 2) Nizka: države, ki imajo nizko stopnjo diskriminacije po spolu v družbenih institucijah; ($20 \% < SIGI \leq 30 \%$): v tej skupini je 43 držav oziroma 36 % vseh ocenjenih držav (tudi Ruanda).
- 3) Srednja: države, ki imajo srednjo stopnjo diskriminacije po spolu v družbenih institucijah; ($30 \% < SIGI \leq 40 \%$): v tej skupini je 16 držav oziroma 13 % vseh ocenjenih držav.
- 4) Visoka: države, ki imajo visoko stopnjo diskriminacije po spolu v družbenih institucijah; ($40 \% < SIGI \leq 50 \%$): v tej skupini je 17 držav oziroma 14 % vseh ocenjenih držav.
- 5) Zelo visoka: države, ki imajo zelo visoko stopnjo diskriminacije po spolu v družbenih institucijah; ($SIGI > 50 \%$): v tej skupini je 12 držav oziroma 10 % vseh ocenjenih držav.

Države, ki so najbolj ocenjene in imajo torej najnižjo stopnjo diskriminacije, so naslednje: Danska, Švedska, Francija, Portugalska in Belgija (si delita četrto mesto), Avstrija, Slovenija, Italija, Estonija, Španija in Norveška. Islandija, ki je po GGGI zasedala prvo mesto, po SIGI 2019 ni uvrščena na lestvico, saj je manjkalo preveč podatkov za skupno oceno, Ruanda

⁷⁷ V izdaji SIGI 2014 je bil vključen še podkazalec **preferiranje sinov** (v angl. *son bias*): pogrešane ženske in preferiranje moških potomcev (OECD, 2014). V bistvu je v izdaji SIGI 2019 vključen v podkazalec omejena telesna celovitost (OECD, 2019).

pa je uvrščena na 65. mesto. Nobena država na svetu še ni dosegla popolne enakosti spolov, zato je pomembno razumeti vzroke teh neenakosti, ki so še vedno prisotne. Merjenje diskriminatornih družbenih institucij odpira nove vidike raziskav in analiz, da bi razumeli, zakaj se ženske zaradi diskriminatornih zakonov, stališč ali praks še naprej soočajo z omejitvami pri dostopu do pravičnosti, možnosti opolnomočenja in sredstev (OECD, 2014b, str. 3).

4.3.3 Kazalec neenakosti po spolu – GII

Leta 2010 je UNDP predstavil kazalec neenakosti po spolu (v angl. *Gender Inequality Index – GII*), ki je nadomestil dva predhodna kazalca razvoja glede na spol.⁷⁸ GII izmeri »stroške« človekovega razvoja zaradi neenakosti med spoloma. Ocenjuje položaj žensk v 160 ali več državah in daje vpogled v razlike med spoloma na glavnih področjih človekovega razvoja. Vrednost kazalca se giblje med nič in ena, pri čemer nič pomeni, da med spoloma ni neenakosti (kar seveda ne drži za nobeno državo na svetu), ena pa pomeni največje zaznane neenakosti med ženskami in moškimi. Večje so razlike med spoloma, višja je vrednost kazalca (UNDP, 2010, str. 89–93).⁷⁹ GII, ki podatke črpa iz večjih javno dostopnih mednarodnih baz podatkov, meri tri dimenzije:

- i) **reproduktivno zdravje:** smrtnost mater, rodnost mladoletnih deklet;
- ii) **opolnomočenje:** ženska in moška populacija (stari 25 let in več) z vsaj srednjo šolo, delež ženskih in moških v parlamentu;
- iii) **trg dela:** stopnja udeležbe žensk in moških (stari 15 let in več) v delovni sili (UNDP, 2019a).

Med deset najbolj ocenjenih držav spadajo: Švica, Danska, Švedska, Nizozemska, Norveška, Belgija, Finska, Francija, Islandija in Južna Koreja. Ruanda je uvrščena na 95. mesto izmed vseh ocenjenih 162 držav. GII kaže, da se splošni napredek na področju neenakosti med spoloma v zadnjih letih upočasnjuje. Neenakost spolov je povezana z izgubo človekovega

⁷⁸ V letu 1995 sta bila predstavljena dva kazalca razvoja glede na spol. *Human Development Index – HDI* meri povprečne vrednosti dosežkov, kazalec razvoja po spolu (v angl. *Gender-related Development Index – GDI*), ki mora vedno biti predstavljen v razmerju do HDI, pa je prilagojen tako, da pokaže neenakosti med ženskami in moškimi na enakih treh dimenzijah. Vrednost kazalca GDI se giblje v razponu [nič, ena], vrednost ena bi pomenila popolno enakost med spoloma. Druga novost UNDP leta 1995 pa je bilo merilo opolnomočenja po spolu (v angl. *Gender Empowerment Measure – GEM*), ki ocenjuje zastopanost žensk v parlamentih, delež žensk na vodstvenih in strokovnih položajih, participacijo žensk v delovno aktivnem prebivalstvu in njihov delež nacionalnega prihodka. Glede na oba kazalca so bile v svetovnem vrhu nordijske države, najslabše rezultate pa so dosegale države Podсахarske Afrike (UNDP, 1995, str. 2–5).

⁷⁹ Podrobna metodologija računanja vrednosti kazalca je pojasnjena v *Technical Notes*, prilogi *Human Development Indices and Indicators. 2018 Statistical Update* (UNDP, 2018).

razvoja zaradi neenakosti. Nobena država ni dosegla visoke enakosti v človekovem razvoju, ne da bi omejila izgubo zaradi neenakosti med spoloma. Vlaganje v enakopravnost žensk, dvig njihovega življenjskega standarda in krepitev njihove vloge naj bi bili osrednji del programa človekovega razvoja (UNDP, 2019, str. 147–148).

4.4 Kritični premislek kazalcev

Merjenje (ne)enakosti spolov ali razlik med spoloma pomaga ozaveščati o širših vprašanjih, povezanih s spolom. V zadnjih 20 letih so bili številni kazalci, ki merijo spol in razvoj, oblikovani in sprejeti kot univerzalni, globalni in objektivni. Vendar lahko kazalci izpustijo pomembne ali vključujejo nepomembne indikatorje za določeno državo ali segment populacije v državi. Metodologija, na kateri temeljijo, pa ne samo, da je pogosto težko razumljiva in konfuzna, ampak včasih tudi vprašljiva. Zato moramo biti previdni pri interpretaciji rezultatov kazalcev. Kritična obravnava kazalcev je potrebna tudi zato, ker je lahko država visoko razvrščena na lestvici samo na podlagi enega indikatorja, če je ta pomembnejši kot drugi indikatorji znotraj kazalca ali če niso dostopni vsi podatki, ki jih meri kazalec. Preden na podlagi nekega kazalca sklepamo o stanju v državi, moramo poznati tako metodologijo, na osnovi katere je bil ustvarjen, kot tudi iz katerih baz podatkov kazalec črpa podatke, kako zanesljivi so ti podatki po državah in časovni okvir, ki ga zajema. Na primer, rezultati ukrepov in družbenih institucij, ki jih SIGI (ki meri vzroke za neenakosti) kaže že zdaj, naj bi se skozi druge kazalce (ki merijo posledice neenakosti, in ne vzrokov) pokazali šele čez nekaj let. Nenazadnje pa je treba reflektirati tudi dejstvo, da so kazalci večinoma zahodnocentrični in tako niso nujno merodajni za vse države. Če želimo oceniti, ali kazalci odražajo dejansko stanje na terenu, je potrebno dobro poznavanje lokalnega konteksta.

Če pogledamo dimenzije (podkazalce) izbranih treh kazalcev in indikatorje, na podlagi katerih ti kazalci ocenjujejo države, lahko hitro zaznamo pomanjkljivosti. Vsi kazalci imajo namreč svoje določene omejitve. UNDP (2019a) in WEF (2019) trdita, da je tako predvsem zaradi omejene razpoložljivosti podatkov.⁸⁰ Kazalci tako ne zajemajo vseh razsežnosti neenakosti spolov. Zajemajo npr. samo podatke o zastopanosti v parlamentu, ne gledajo pa politične udeležbe na lokalni ravni ali udeležbo žensk širše v javni sferi. Kazalci, ki merijo trga dela, ne zajemajo podatkov o kakovosti delovnih mest, neformalnem sektorju, neplačanem delu in

⁸⁰ Zaradi tega je bilo ob načrtovanju SDGs vključeno tudi usposabljanje za nacionalne statistične urade za strokovnejše zbiranje podatkov.

večinoma ne upoštevajo dejstva, da veliko žensk nosi nepravilno breme skrbstvenega in gospodinjkega dela. Diskriminacija v družini se meri na podlagi omejevanja in preprečevanja moči odločanja ženskam. Gledajo se diskriminacijski zakoni v zvezi s poroko, vodenjem gospodinjstva, starševsko avtoriteto, ločitvijo, dedovanjem in spolnimi vlogami pri produktivnih in reproduktivnih odgovornostih. Vendar pogosto pravna zaščita ni zadostna za preprečevanje diskriminacije žensk, ki je še vedno zakoreninjena v družbenih in kulturnih praksah in tradicijah. Zakonodaja na primer jasno določa minimalno starost za sklenitev zakonske zveze, vendar so v praksi lahko še vedno pogoste neformalne (neregistrirane in/ali verske) zgodnje poroke. Ali pa zakonodaja prepoveduje poligamijo, vendar še vedno določen odstotek prebivalstva v državi živi v poligamnih zvezah. Na ravni gospodinjstev se diskriminacija kaže tudi skozi neenakomerno delitev plačanega in neplačanega dela, neenako možnost odločanja, velik razkorak v starosti in/ali izobrazbi zakoncev, neenako delitvijo družinskega premoženja in tako dalje (OECD, 2014b, str. 5).

Indikatorji, ki merijo omejenost telesne integritete, običajno gledajo, kako se ženskam omejuje nadzor nad njihovimi telesi, v kolikšni meri so ženske izpostavljene potencialnemu nasilju (v gospodinjstvu in družbi nasploh) in ali imajo ženske možnost/spodobnost, da same odločajo o svojem telesu v smislu reproduktivnega in spolnega zdravja. Običajno se gledajo formalni zakoni (redko tudi neformalni zakoni, norme in prakse), ki naj bi ščitili telesno integriteto žensk oziroma obratno, ki služijo normalizaciji, upravičevanju in opravičevanju praks, ki posegajo v telesno integriteto žensk (npr. spolno nasilje, nasilje v družini, posilstvo, pohabljanje ženskih spolovil, trgovina z ljudmi, zločini iz časti, grožnja z nasiljem, odnos do spolnega nasilja, banalizacija spolnega nasilja v medijih, dostop do kontracepcijskih sredstev in/ali splava, itd.). Neenakosti spolov ali diskriminacija žensk se gleda tudi v smislu preferiranja sinov, kar se lahko meri glede na neenake investicije v oskrbo, nego in hrano hčera in sinov v gospodinjstvu, preference staršev, da bi imeli sinove namesto hčerk, ter formalne in neformalne zakone, družbene norme in prakse, zaradi katerih so hčere in sinovi neenako obravnavani, npr. detomor dojenčic, spolno selektivni splavi, omejen dostop do hrane in izobraževanja za dekleta, diskriminacijska dodelitev plačanega in neplačanega dela v gospodinjstvu in tako naprej (prav tam, str. 7–9).

Nekateri indikatorji zajemajo samo diskriminatorne zakone, ki ženskam onemogočajo dostop do zemlje, lastnine in kreditov, redkeje pa tudi diskriminatorne tradicionalne prakse pri dodeljevanju ali nakupu zemljišč, naravnih virov in druge lastnine. Še vedno je v številnih državah prisoten negativni odnos do formalnega dela in podjetništva žensk in družbene norme,

ki narekujejo, da bi morali moški upravljati lastnino žensk ali jim dovoliti dostop do kreditov. Diskriminacija se lahko kaže tako, da ženskam ni omogočen dostop do bančnih posojil, čeprav zakoni prepovedujejo diskriminacijo. Včasih so banke in organi odločanja tisti, ki zahtevajo prisotnost moža ali moškega sorodnika v postopkih. V nekaterih državah ženske lahko dobijo samo mikrokredite, nimajo pa dostopa do večjih kreditov, ki bi jim omogočili ustanovitev malih in srednje velikih podjetij. Tudi če je lastništvo žensk zakonsko urejeno, je dostop žensk dejansko lahko omejen zaradi diskriminatornih družbenih norm. Slednje pa so najpogostejše tudi vzrok za neenake možnosti žensk pri dostopu do javne sfere in udeležbi v njej, še posebej v politiki, tako na nacionalni kot tudi na lokalni ravni. Še vedno je razširjen negativen odnos družbe do žensk kot političnih ali skupnostnih voditeljic (prav tam, str. 10–12).

4.5 Sklep

V tem poglavju sem pojmovala povezave med družbenim razvojem in enakostjo spolov ter preučila vključenost dimenzije spola v razvojne diskurze na osnovi različnih pristopov. Področji razvoja in enakosti spolov sta izjemno prepleteni, vendar pa ne moremo govoriti o vzročno-posledičnem odnosu, saj gre za procese medsebojnega učinkovanja. Družbeni razvoj vpliva na enakost spolov in enakost spolov vpliva na družbeni razvoj. Moj sklep je, da družbeni razvoj pomeni tudi višjo stopnjo enakosti spolov. Brez enakosti spolov ne moremo govoriti o družbenem razvoju, lahko pa npr. govorimo o gospodarskem razvoju. In lahko rečemo, da za gospodarski razvoj enakost spolov ni predpogoj. To trdim, kljub temu da raziskave OECD kažejo, da v državah, v katerih je prisotna visoka stopnja neenakosti med spoloma in diskriminacije nad ženskami, beležijo počasnejši razvoj. Afrika naj bi bila tako celina z največ diskriminacijskimi zakoni in praksami ter najpočasnejšim razvojem. Ampak razne raziskave in poročila pri tem ne upoštevajo številnih drugih pomembnih dejavnikov, ki vplivajo na »počasen razvoj«, npr. dolgoletna izčrpavanja celine od časa kolonializma vse do danes. Tudi WB gleda na enakost spolov predvsem kot na instrument za gospodarski razvoj in poudarja, da enakost spolov vpliva na večjo storilnost. Prepogosto gre za instrumentalni pristop k enakosti spolov in razvoju, kar pomeni, da se ukvarjamo s spolom v razvoju le zato, da dosežemo neke druge – gospodarske – cilje. UN sicer med velikimi razvojnimi akterji največ pozornosti namenja enakosti spolov, vendar so tudi na ravni UN pogosti kompromisi zaradi politične (ne)volje nacionalnih vlad in posledično cilji, ki jih postavljamo na tej ravni, niso dovolj ambiciozni. MDGs ni uspelo nasloviti večplastnosti (ne)enakosti spolov. To področje zahteva naslovitev več dimenzij hkrati – spolno, reproduktivno, ekonomsko, politično, kulturno, pravno. Pogosto

namreč dojemamo revščino in diskriminacijo žensk kot neposredno posledico pomanjkanja razvoja na globalnem Jugu, namesto da bi se zares ukvarjali z diskriminacijo na podlagi spola na globalni ravni. Zato je pomemben postkolonialni feminizem, ki lahko pomaga rekontekstualizirati odnose med spoloma in se zoperstaviti takšnim diskurzom, kot jih še vedno proizvajajo glavni globalni razvojni akterji. Ravno ti pa najpogosteje stojijo tudi za raziskavami in statistikami. Če ne razumemo družbenega konteksta, v katerem so statistike ustvarjene, lahko napačno razumemo pomen razvoja za življenje ljudi. V zadnjih letih je sicer spet opaziti trend razvijanja alternativnih teorij in kazalcev, ki prevprašujejo različne razvojne diskurze oziroma ponujajo novo paradigmo razvoja. Vendar večina držav, mednarodnih in medvladnih institucij še naprej sledi predpostavki, da je večje in hitrejše tudi boljše. Kvantitativne analize nam sicer lahko pokažejo določene trende, vendar nam bolj malo povedo o vplivu teh trendov na kakovost življenja ljudi. To pa je tisto ključno področje, ki bi ga morali gledati oziroma meriti. Preučevati in meriti bi morali tudi vrednote v družbi, zadovoljstvo, srečo in občutke ljudi, ki so bolj kot z materialnim bogastvom povezani z odnosi v družbi. Ne glede na to, ali merimo družbeni razvoj, uspoljeno revščino ali neenakosti med spoloma, potrebujemo kazalce, ki združujejo tako objektivne kot tudi subjektivne indikatorje. Vendar bolj ko je kompleksen indikator, večja je tudi možnost napake oziroma zameglitev. Tako je vedno odprta dilema, ali izbrati preprost kazalec, ki seveda ne zajame vseh dimenzij, ali izgraditi kompleksnega, ki zajema vse mogoče dimenzije, pa je potem zaradi odsotnosti določenih podatkov lahko zavajajoč.

To poglavje je na eni strani ustvarilo okvir za presojo koncepta razvoja z vidika subalternih žensk, na drugi strani pa prispevalo k odgovoru na raziskovalno vprašanje, saj je pokazalo, kje oziroma katere so omejitve kazalcev, česa ne pokažejo in kaj torej ostaja skrito konkretno v povezavi z ženskami, še posebej pa z vidika subalterne skupine, ki jo v empiričnem delu preučujem.

5 RUANDA

V tem poglavju, s katerim prehajam na študijo primera, razdelam postkolonialno zapuščino Afriki kot celini in nato Ruandi kot državi. Za razumevanje postkolonialne zapuščine sem v tretjem poglavju najprej predstavila teoretski okvir oziroma pregled različnih razvojnih teorij in se opredelila do koncepta človekovega/družbenega razvoja skozi postkolonialno teorijo. Ravno postkolonialna pogojenost je odločilna za razumevanje današnje situacije, v kateri so države na afriški celini še vedno določene z dediščino kolonialnih administracij. Tukaj tako pogojenost analiziram za konkretno državo, ki jo obravnavam kot študijo primera – Ruando – danes. V nadaljevanju tega poglavja bom podrobneje predstavila (post)kolonialni zgodovinski kontekst in položaj žensk v Ruandi pred in med genocidom ter po njem, ki je prav tako pustil trajen pečat na Ruandi, kot jo poznamo danes.

5.1 Postkolonialna zapuščina Afriki

Afrika je veliko bolj raznolika kot Evropa, ne glede na to, ali gledamo z jezikovnega, verskega, okoljskega, kulturnega ali kakšnega drugega vidika (Nugent, 2004, str. 1–6). Pa vendar se o Afriki še vedno velikokrat govori ali piše kot o eni državi, mediji pa pogosto ravno zaradi tolikšne raznolikosti niso sposobni poglobljenega premisleka, ko poročajo o določenih dogodkih na celini. Neodvisne afriške države nosijo s sabo veliko prtljage še iz časa kolonializma.

Kolonializem je temeljil na nasilju in izkoriščanju.⁸¹ Nobena kolonialna sila ni prebivalcev v kolonijah vprašala, ali si želijo biti kolonizirani, prav tako jih ni vprašala po njihovih potrebah in željah. Za podreitev in nadzorovanje prebivalstva kolonije ter za uresničitev volje kolonialnih oblasti je bilo uporabljeno strukturno in direktno nasilje. Eden prvih ciljev kolonialnih oblasti je bil v kolonijah prevzeti gospodarski nadzor ne samo nad naravnimi viri, temveč tudi nad trgi (Muiu, 2010, str. 1311–1314). Izkoriščanje se je izvajalo v različnih

⁸¹ Zadnjih 500 let ni bilo prijaznih do afriške celine. Okrog 15 milijonov ljudi je bilo v okviru trgovanja s sužnji odpeljanih iz Podсахarske Afrike (predvsem v Severno in Južno Ameriko). Nekaj evropskih držav si je preprosto razdelilo afriško celino in si podredilo kolonije – Francija jih je imela 18, Velika Britanija 17, Portugalska pet in Belgija tri (Degefe in Nega, 2010, str. xiii–xiv).

oblikah – od plačevanja davkov, izkoriščanja delovne sile, prisilnega pridelovanja določenih pridelkov za izvoz (kava, kakav, arašidi itd.) ter vse do prodajanja sužnjev.

Da kolonialnih sil niso zanimale potrebe in interesi kolonij, pričajo že samo umetno postavljene meje med njimi – in danes med afriškimi državami. Te meje niso upoštevale nobenih že vzpostavljenih odnosov ali trgovskih poti, prav tako pa ne kultur, socialnih in političnih struktur ter ozemelj, na katerih so te prebivale. Po drugi strani pa je kolonializem v Afriko uvedel nov konstrukt – etnične skupine. Čeprav je bila v nekaterih državah kolonialna nadvlada precej kratka, je bila po drugi strani tako brutalna, da je pustila trajne posledice današnjim državam in prebivalstvu. Tradicionalne religije in prakse so bile demonizirane, pogosto je bilo norčevanje iz lokalnih jezikov, uvedba evropskega šolskega sistema pa je bila popolna priložnost za pranje možganov otrokom. Kolonializem je bil ekstraktivni sistem, vsa infrastruktura je bila usmerjena navzven in posledično so se v tem obdobju drastično povečale razlike med ruralnimi in urbanimi predeli (prav tam, str. 1315–1317). Postkolonialne države v Afriki so pogosto obdržale kolonialne institucije in strukture oblasti, za prebivalce teh držav pa tudi neodvisna »domača« oblast ni bila kaj dosti drugačna/boljša od kolonialne. V postkolonialnih državah so se nadaljevale tudi druge oblike izkoriščanja, kot so npr. testiranja zdravil zahodnih farmacevtskih podjetij na ljudeh v Afriki; določanje nizkih cen v kmetijstvu in povzročanje prehranske odvisnosti v državah, ki so bile dolga leta prehransko samozadostne; odplačevanje dolgov, ki so jih ustvarili še kolonialni režimi, ki so posojila pogosto jemali za nakup orožja in boj proti afriškemu prebivalstvu, itd. (prav tam, str. 1318–1321). S tem pa so imele nekdanje kolonialne sile še naprej izgovor za vmešavanje v notranje zadeve postkolonialnih držav, slednje pa so bile (tudi kar se tiče gospodarskega razvoja) še naprej odvisne od nekdanjih (ali pa od »novih«) kolonialnih sil.

Muiu (2010, str. 1322–1328) nadaljnji vpliv zahodnih držav strne v sedem sklopov, ki jim reče kar »kozmetični popravki«, ki so jih deležne postkolonialne države: 1) spremembe (npr. vpeljevanje demokracije), če že morajo biti, so postopne in v korist Zahoda, ki se ni zmenil za že obstoječe lokalne strukture in je imel za cilj čim lažji nadzor npr. nad naravnimi viri; 2) ekonomske spremembe niso zaželeno, zahteve po boljših plačah in delovnih pogojih ne pridejo v poštev, kajti zahodne multinacionalke hočejo največji mogoči dobiček v najkrajšem možnem času – torej Zahod ne dopušča gospodarske neodvisnosti postkolonialnim državam; 3) vmešavanje Zahoda v notranje zadeve držav se upravičuje npr. z avtoritarnimi/diktatorskimi državnimi voditelji, ki ne igrajo »po pravilih Zahoda«; 4) pretirani razcvet NVO-jev naj bi služil za podpiranje agende lokalnih političnih elit na eni in za (pod)izvajanje agende Zahoda na drugi

strani; 5) nadaljevanje kolonialnega izobraževalnega sistema, ki Afričane uči, da sovražijo vse, kar je afriško; 6) afriške države morajo še naprej tolerirati tuje vojaške baze na svojih ozemljih, v teh vojaških bazah pa se utrjuje tudi podpora preferiranim lokalnim političnim voditeljem; 7) Afričani morajo ostati »žrtve«, ki ne vedo, kaj je najboljša za njih same, hkrati pa morajo verjeti, da se jim »spremembe« v bistvu dogajajo.

Kolonialna izkušnja in postkolonialna zapuščina je največja ovira do gospodarskega, socialnega in političnega razvoja afriških držav. Toda vlade afriških držav morajo postati odgovorne do svojih prebivalcev, saj bodo lahko šele takrat prevzele nadzor nad lastnimi viri in gospodarstvom. Različni programi razvojne pomoči in razvojnega sodelovanja dajejo vtis o politični volji globalnega Severa/Zahoda za enakopravnejši globalni razvoj ali razdelitev bogastva v svetu – vendar dajejo samo takšen vtis. Že v času kolonializma in tudi pozneje v postkolonialnem obdobju (ki pravzaprav še vedno traja) je globalni Zahod prepričal globalni Jug, da je odvisen in se mora učiti od »razvitega sveta«. Toda kot pravi Amin (2009a, str. 68–75), mora Jug le zavrniti ponotranjen občutek odvisnosti in se zavedati, da razvojna pomoč v bistvu ni namenjena Jugu. Ne gre za to, da revni ljudje nimajo dovolj sredstev ali da so nesposobni, temveč jih sistematično oslabijo procesi, ki jih Zahod nenehno poustvarja (Amin, 2009b). Bogate države še naprej izkoriščajo revnejše države; edina razlika je v tem, da so v preteklosti države to delale bolj neposredno – s kolonialnim osvajanjem.

Kot pravi Jalušič (2009a, str. 32), kolonializem ali imperializem ni niti veličastno osvajanje, še manj pa vzpostavljanje novih političnih teles. Gre za »ekspanzijo zaradi ekspanzije« same, saj postane okvir nacionalne države za interes vladajočega razreda kapitalistične proizvodnje pretesen. Afrika je kolonialnim silam predstavljala poligon za eksperimentiranje. V Afriki so kolonialne administracije izvajale surovo nasilje in eksterminacijo skupin že pred koncentracijskimi taborišči v Evropi, in kot pravi Hannah Arendt, so postale »afriške kolonialne posesti [...] najplodnejša tla za razcvet tistega, kar naj bi kasneje postalo nacistična elita« (prav tam, str. 36). Afriške forme države »imajo lasten izvor in zgodovino, hkrati pa so forme protikolonialnega boja, uporov in revolucij na afriških tleh pogojene z novimi institucijami oblasti, ki nastanejo znotraj imperialistične strukture« (prav tam, str. 38).

5.1.1 *Decentralizirani despotizem kot ena od zapuščin (post)kolonializma v Afriki*

Za boljše razumevanje današnjih afriških držav in njihovih oblasti ter struktur upravljanja moramo razumeti, kako so bile te oblasti in strukture upravljanja zaznamovane in/ali oblikovane skozi kolonialno in postkolonialno obodbo. Mahmood Mamdani v knjigi *Citizens and Subjects: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism* (1996) piše o specifični afriški kolonialni obliki razcepljene države, ki se pojavi po uradnem koncu suženjstva oziroma trgovine s sužnji in jo imenuje decentralizirani despotizem.

S koncem uradnega suženjstva se seveda pojavita želja in potreba po novi obliki/režimu izkoriščanja – tokrat na afriški celini. Afričani, ki so bili prej iztrgani iz Afrike in prepeljani v »novi svet«, predvsem v Ameriko in Evropo, so lahko ostali doma, v obeh primerih pa so delali, kar so od njih zahtevali – v času trgovine s sužnji trgovci in lastniki sužnjev, v času kolonializma pa kolonialne administracije in kolonialni uradniki (Jalušič, 2009b). Najpogosteje je šlo za pridelovanje bombaža, sladkorja in kave. Kolonialne uprave so v kolonijah pričakovale določen model predkolonialne avtoritete, ki bi ga najbolje opisali monarhija, patriarhat in avtoritarnost. Če kolonialne administracije v kolonijah niso našle na takšen pričakovan, že uveljavljen sistem, so ga same uvedle: ustvarjale so plemena, postavljale »šefe« in (ra)združevale teritorije, kakor jim je koristilo (Mamdani, 1996, str. 37–40).

Predkolonialna Afrika niso bile samo neokrnjene nedržavne skupnosti niti samo države tiranskih osvajalcev. Tudi v 19. stoletju je bilo osvajanje od zunaj samo eden od načinov oblikovanja države. Druga oblika pa je bila notranja diferenciacija, in ravno ta je bila plodnejša podlaga za povzetje običajev in tradicije. Čeprav je kolonializem odpravil formalno suženjstvo, je po drugi strani izkristaliziral, oblikoval in gradil na vrsti nesvoboščin. Iz afriške tradicije so kolonialne sile potegnile razširjeno prakso – prakso decentraliziranega izvajanja moči, ki nima nobenih omejitev. Tako so postavili osnovo za decentralizirani despotizem (prav tam, str. 48).

Decentralizirana veja kolonialne države je bila lokalna oblast (v angl. *Native Authority*), ki je obsegala hierarhijo poglavarjev. Prav zaradi režima zunaj gospodarske prisile – prisile, s katero so svobodne kmete lahko samovoljno vpoklicali, silili v določeno delo ali pridelovanje določenega pridelka – je razumljiva oblast, ki so jo ti poglavarji imeli nad kmeti. Brez lokalnih sodišč (v angl. *Native Courts*), ki so lokalnim administracijam (v angl. *Native Administrations*) omogočila spreminjanje svojih listin v zakone, bi lokalna oblast izgubila svojo aktivno vlogo. Prvi korak pri vzpostavljanju režima posredne vladavine je poiskati vplivnega človeka in

združiti pod njim čim več vasi ali okrožij, ga naučiti prenosa pooblastil, podpirati njegovo avtoriteto in mu vzbuditi zanimanje za njegovo lokalno zakladnico (v angl. *Native Treasury*) in vzbuditi občutek odgovornosti. Osebe lokalne oblasti ni bilo nikoli izvoljeno.⁸² Če so bili imenovani od zgoraj, so opravljali funkcijo, dokler so imeli zaupanje nadrejenih. Njihove pristojnosti so bile razpršene, z majhno funkcionalno specifičnostjo. Trije stebri, ki so podpirali sistem posredne vladavine, so bila lokalna sodišča, lokalna uprava in lokalna zakladnica. To so bila pooblastila, združena v uradu načelnika. Ta pooblastila so vključevala tudi četrti steber: določanje pravil. Poglavar (šef) ima pravico do podzakonskega predpisa, ki ureja njegov kraj; on je tisti, ki oceni vrednost drobne lastnine in koliko davka morajo ljudje plačati; ki pride, da pobere ta davek; ki kaznuje, če tega davka ljudje ne plačajo; ki zapre tiste, ki ne plačajo davka in kazni; ki odloča, kaj in kje bodo ljudje delali v času, ko so v zaporu; ki ljudi izpusti ob prenehanju kazni. Poglavar je zakonodajalec, upravitelj, sodnik in policist v enem. Vsi momenti moči – zakonodajna, izvršilna, sodna in upravna – so združeni v tej eni funkciji. Tu ni nobenega notranjega preverjanja in nadzorovanja izvajanja oblasti, kaj šele preverjanja, ki bi bilo demokratično. Poglavar (šef) je odgovoren samo višjemu upravnemu organu. Zlorabe so spodbudile ljudsko nezadovoljstvo in osrednja država je izvedla še eno tako imenovano reformo: poleg plače je bil položaj šefa podrejen imenovanju, premestitvi in razrešitvi, s čimer je bila njegova avtonomija znižana na minimum *vis-a-vis* kolonialne oblasti. Celo položaji predkolonialnih kraljev in plemičev so postali predmet imenovanja in razrešitve (prav tam, str. 52–55).

Kolonialne uprave se, če so bile zadovoljne s plačanimi davki in dajatvami, ki so jih dobile od kolonij, najpogosteje niso vmešavale v delo lokalnih šefov. Ti pa so pogosto svoje položaje izkoriščali za lastno obogatitev, včasih so zase pobrali celo več kot za kolonialno upravo. Ljudje, ki niso mogli plačati vseh davkov in dajatev, ki so si jih ti lokalni šefi izmislili, so morali pogosto za kazen delati na plantažah teh šefov ali v njihovih hišah. V nekaterih primerih so ti šefi ljudem pobrali celo njihovo lastnino ali zemljo, pogosto so kazni bile tudi zelo krute in nasilne. Kombinacija finančne avtonomije lokalnih enot in administrativnega absolutizma njenih agentov je ustvarila decentralizirani despotizem. Tudi po koncu kolonializma so lokalni poglavarji še naprej znali izsiljevati koristi od kmetov. Kjer je lokalna oblast ostala

⁸² Zakon nadomesti odlok in namesto »javnopravnih odločitev« je uvedeno »anonimno upravljanje pisarne«. Posebnost take »vladavine nikogar«, ki z dekreti ter začasnimi in spreminjajočimi se odredbami nadomesti zakon in v kateri se povežejo naključnost in absolutnost, despotizem in samovolja, je odločilni element v oblikovanju totalne dominacije (Jalušič, 2009b, 124–125).

spojena/združena, so poglavarji ohranili položaj moči, da zahtevajo usluge od kmetov (prav tam, str. 56–57).

Ali kot je zapisala Vlasta Jalušič (2009a, str. 40):

Ta na novo ustvarjena podvojena forma oblasti, ki pomeni poligon za despotizem in samovoljo, nadomesti razmeroma drag in za belo elito potencialno nevaren sistem neposrednega rasnega zatiranja domorodske večine s strani privilegirane naseljske manjšine (torej zgolj rasno dominacijo). V sistemu »samoupravljanja« in medplemenskega razlikovanja domorodci v domnevno »stari« oblastni strukturi sami participirajo v formah izkoriščanja, izvajajo prisilo in trpijo nasilje, ki pogosto presega domišljijo – ne da bi si kolonialni upravljalci pri tem morali »umazati roke« ali bi bili neposredno ogroženi.

Birokracija in rasa ter pleme in običaji se tako razvijejo v decentralizirani despotizem, v katerem je okrajna domorodna oblast, ki je sicer podrejena kolonialni, vzporedna institucija uprave, ki ji ne more uiti noben afriški »podanik« (prav tam). Lokalne politične elite (skupaj s postkolonialnimi) ohranjajo stare režime izkoriščanja in dominacije, pri tem pa morda (ne pa nujno) uporabljajo nova sredstva in prijeme. Jalušič (2009a, str. 41–42) zapiše:

Decentralizirani despotizmi so po eni strani posebni primeri, po drugi pa tvorijo skupno paradigmo oblasti (nova »državna« forma), ki ima specifične posledice za upore ter postkolonialne oblike vladavine – pomenijo bodisi ukinjanje plemenskih tradicij (radikalne variante) ali njihovo ohranjanje (konzervativne variante). Pri tem se radikalne variante pretvorijo v novo formo centraliziranega despotizma, saj zaradi nereformiranega statusa lokalne oblasti, ki obstaja še naprej strukturirana na isti način, plemenske šefe preprosto nadomestijo s partijskimi (pri tem se lahko zamenja »etnična« oziroma plemenska skupina, ki zaseda mesta administrativne uprave) ter na ta kontradiktoren način nadomestijo »tradicijo«. Dekolonizacija tako pomeni obračun z razdeljeno rasno državo, ki razlikuje med belimi naseljenci in domorodci, ne pa tudi z obstoječo »lokalno državo običajev« oziroma z načinom izvajanja oblasti lokalne administracije, ki ne vključuje demokratičnih struktur participacije, ampak subsumira veliko mero prisile in samovoljnega nasilja ter številne oblike neprostopoljne mobilizacije.

Opisani postkolonialni kontekst je tipičen tudi za Ruando in je potreben za boljše razumevanje postkolonialne ruandske družbe oziroma postkolonialne zapuščine ruandski državi – še posebej pa je pomemben za razumevanje posebne oblike in strukture lokalnega upravljanja, ki opredeljuje tako vsakdanje življenje ljudi kot tudi poustvarjanje neenakosti. Tudi sicer je bil ta kontekst nepogrešljiv za analize ruandskega genocida in pogenocidne Ruande, kakršno poznamo danes.

5.1.2 *(Post)kolonialna zapuščina Ruandi: struktura lokalnega upravljanja*

Tudi v Ruandi je bila v času nemške in belgijske kolonialne uprave poleg osnovne rasne delitve na »belo kolonialno upravo« in »črne kolonizirane domačine« uvedena še dodatna delitev. Kolonialne uprave v Ruandi niso našle očitnih različnih kultur in delitve družbe, poleg tega pa so našle tudi enotni sistem oblasti. Zato so razlike med glavnimi skupinami – Tutsiji, Hutujci in Twa – same opredelile kot rasne. Ravno v tem je bila posebnost ruandskega kolonialnega sistema, saj skupine Tutsi, Hutu in Twa niso bile dojete zgolj kot »etnična« plemena, ki so bila ključni element lokalne kolonialne uprave v številnih drugih afriških kolonijah, temveč so bile »rasizirane« in razdeljene na »tujerodne« (Tutsi) in »domorodne« (Hutu in Twa). Ta delitev je odsevala tudi delitev na »bele kolonialne uradnike« (naseljence/tujce) in »črne domorodce«, ki je že v drugih kolonijah ustvarila okoliščine, v katerih so naseljenci izvedli genocid nad domorodci. »Ključna razlika je bila v tem, da je v Ruandi nadaljevanje te delitve v kontekstu postkolonialne oblastne strukture ustvarilo obrnjeno, retributivno genocidno situacijo, ki je nazadnje kristalizirala v genocid domorodcev (Hutujcev) nad »naseljenci« (oziroma njihovimi reprezentanti, Tutsiji)« (prav tam, str. 44). Podobno kot pravi Jalušič (prav tam, str. 49), da je za genocid bil »odločilen prav moment kontinuitete sistema decentraliziranega in (pozneje) centraliziranega despotizma v ruandskem političnem sistemu«, lahko rečemo, da prav ta kontinuiteta mehanizma oblasti/uprave tudi sicer močno vpliva na ruandsko družbo, kot jo poznamo danes. Za umeščenost terenske raziskave v širši ruandski kontekst in boljše razumevanje izbire dveh specifičnih skupin prebivalstva, ki sem ju intervjuvala (hišne pomočnice in lokalni vodje), je pomembno pogledati ruandski sistem lokalne uprave.

Postkolonialne oblasti v Ruandi niso nikoli prekinile ali reformirale »problematične kolonialne zapuščine ›lokalne države‹. Skozi njo se je po dekolonizaciji kljub reorganizaciji še vedno reproduciral birokratsko-despotski mehanizem oblasti« (prav tam). V bistvu pa je režimu do leta 1994 tudi koristila za nadaljnje poudarjanje rasnega razlikovanja. V sedemdesetih letih 20. stoletja je bila lokalna administracija reorganizirana po tanzanijskem modelu in uvedena je bila struktura upravljanja od zgoraj navzdol, ki jo podrobneje opišem v nadaljevanju. Lokalni funkcionarji so bili imenovani,⁸³ njihova vloga pa je »spominjala na vlogo nekdanjega kolonialnega poglavarja, ki v vsaki komuni v danem okviru samovoljno odloča tudi o najmanjših podrobnostih« (prav tam). Lokalne voditelje so različni sogovorniki v Ruandi še v

⁸³ Abdul (osebni intervju, februar 2014), eden izmed lokalnih vodij, je povedal, da je tako še danes: »Nisem se jaz odločil, da bom vodja. Ljudje iz skupnosti so me izbrali. Glasovali so zame in potem sem moral sprejeti.«

času mojih obiskov 2009–2015 opisovali kot »oči in ušesa« oblasti, lahko pa bi jih primerjali tudi z Orwellovim Velikim bratom.

Vlasta Jalušič (2009a, str. 43) sicer na primeru genocida analizira, kakšno vlogo je imela »obstoječa forma oblasti – torej specifična kombinacija rase in birokracije kot podedovane forme vladavine – ter njeno postkolonialno preoblikovanje v to, kar Mamdani imenuje decentralizirani despotizem«. Za disertacijo je razumevanje te vloge obstoječe forme oblasti – torej decentraliziranega despotizma oziroma še boljši izraz za ruandski primer bi bil razpršeni despotizem⁸⁴ – pomembno zaradi razumevanja vloge lokalnih voditeljev v družbi in konkretneje razumevanja vloge lokalnih voditeljev v življenju subalterna – hišnih pomočnic.

Organizacija »lokalne države« kot nespremenjene kolonialne strukture je nadaljevala tradicijo samovoljne oblasti (hkrati pa je tudi omogočila učinkovito organizacijo genocida z množično participacijo prebivalcev). Ko govorimo o ruandskem genocidu, se pogosto izpostavlja ravno vprašanje te množične mobilizacije ljudi k ubijanju. Ene razlage govorijo o »tradicionalni ruandski poslušnosti«, vendar kot pravi Jalušič, takšna poslušnost »prej izhaja iz ustvarjene politične strukture: iz kolonialnih in postkolonialnih mehanizmov »decentraliziranega despotizma« – uveljavljanja prisilnega dela in udeležbe« (prav tam, str. 52). V genocidu so namreč poboji večinoma potekali kot skupnostno in organizirano delo (v kiny. *umuganda*).⁸⁵ Prav zaradi decentraliziranega oziroma razpršenega nadzora so se ljudje (vsaj tisti, ki so to želeli) težko izognili udeležbi v genocidu, kajti mobilizacija je potekala prek lokalnih voditeljev, in to dobesedno od vrat do vrat (prav tam, str. 53). Ahmet (osebni intervju, februar 2014)⁸⁶, eden izmed lokalnih voditeljev, je povedal: »Mi ljudi motiviramo, mobiliziramo, mi jih vodimo, smo z njimi vsak dan, se pogovarjamo z njimi ... Reči starejšim ljudem, naj pridejo

⁸⁴ Izraz »decentraliziran« namreč namiguje na to, da center prenese del svoje moči in oblasti, kar pa v ruandskem primeru ne drži. Prek razpršenega nadzora ima namreč center v končni fazi še več moči, in ne samo, da tak razpršen nadzor ne pomeni demokratizacije, temveč ravno nasprotno zagotavlja še bolj avtoritarno oblast (Purdekova, 2011, str. 486).

⁸⁵ *Umuganda* je praksa, ki izvira iz tradicionalne ruandske kulture. V bistvu so člani skupnosti pozvali svoje družine, prijatelje in sosede, da jim pomagajo pri določenih opravilih. Leta 1998 je vlada v Ruandi znova uvedla *umugando* – kot obvezno prostovoljno skupnostno delo – in sicer za krepitev socialno-ekonomskega razvoja, kot je predvideno v Viziji 2020. *Umuganda* poteka zadnjo soboto v mesecu, običajno zjutraj oz. dopoldan (po potrebi se lahko izvaja tudi več kot enkrat na mesec), sodelovati pa bi morali vsi prebivalci Ruande, stari od 18 do 65 let, ki so za delo sposobni. V vsaki skupnosti se odločijo, kaj točno bodo delali (čistili ulice, kopali jarke, komu pomagali popraviti hišo itd.). V času *umugande* so pisarne, trgovine, bari itd. zaprti, tudi javni prevoz je v tem času izjemno omejen ali celo prekinjen.

⁸⁶ Zvočni posnetki in zapisi vseh intervjujev so v obliki surovih podatkov na voljo pri avtorici.

na tečaj opismenjevanja⁸⁷ ni lahko. Mi se z njimi pogovorimo, jim rečemo, da je to pomembno, in potem pridejo.« Mobilizacija torej pomeni obvezno »prostovoljno« udeležbo.

Kako je bila mogoča mobilizacija od vrat do vrat v državi, ki je imela v času genocida okrog šest milijonov prebivalcev, in kako je takšna mobilizacija danes še vedno mogoča ob približno 12 milijonih prebivalcev, nam pojasnijo piramidna organiziranost Ruande in relacije od vrha (nacionalna oblast) do dna te piramide (najnižja raven lokalnih upravnih enot). Ruanda je organizirana v štiri pokrajine in mesto Kigali (v angl. *province* oziroma v jeziku kinyarwandi *intara*), nato v 30 okrožij (v angl. *district* oziroma v kiny. *akarere*), 416 sektorjev (v angl. *sector* oziroma v kiny. *umurenge*), 2148 celic (v angl. *cell* oziroma v kiny. *akagali*) in nazadnje v 14.837 četrtnih skupnosti (v angl. *village*⁸⁸ oziroma v kiny. *umudugudu*). Vsak *umudugudu* ima okoli 20 voditeljev ali več,⁸⁹ pet od njih sestavlja odbor, eden pa je »šef« oz. vodja vseh vodij (Mamdani, 2001; Purdekova, 2011, str. 477). Poleg tega imajo še osebe ali odbore, odgovorne za izobraževanje, zdravje, varnost, razvoj, finance, ženske, mladino itd. Na tak način je lahko četrtna prebivalcev *umuduguduja* aktivno vključenih v sam sistem. Ena izmed intervjuvanih lokalnih voditeljic, Mary (osebni intervju, februar 2014), je opisala, kako poteka komunikacija v tej hierarhični piramidni strukturi:

Ko je nekaj novega pri vladi, najprej sedi parlament. Potem pokličejo vodje provinc, da oni sedijo. Nato guvernerji provinc pokličejo vse vodje iz vseh provinc in se pogovarjajo o teh vprašanjih. Nato pa skličejo vodje na ravni okrožja, nato navzdol do ravni celice in podobno. Potem vodja celice pokliče *imidugudu* voditelje in potem ti razložijo vse ljudem v skupnosti. Torej, kadar pride do težav, gre tudi nazaj navzgor tako ... od nizke do visoke oblasti.

Lahko bi rekli, da gre za verižni oziroma kaskadni sistem in po metodi snežne kepe se informacije širijo zelo hitro. Ti lokalni voditelji, predstavniki najnižje ravni piramide, so v vsakodnevnem stiku z ljudmi, hkrati pa so v vlogi informantov svojim nadrejenim oziroma lahko bi celo rekli, da delujejo kot neke vrste tajna policija, saj imajo nad prebivalci zelo dober nadzor. Če potujejo direktive/navodila/ukazi od zgoraj navzdol, pa po drugi strani nadzor ljudi poteka od spodaj navzgor – nadzor se začne na najnižji ravni, kjer se vsi med sabo poznajo. Kot je ugotovila Purdekova (2011, str. 478) v svoji terenski raziskavi v Ruandi: »Če ne plačuješ davkov, vedo, če si pijanec, vedo.« Poleg tega pa je ugotovila tudi, da so strukture lokalne

⁸⁷ Ta primer je navedel, ker NWC v okviru razvojnih projektov izvaja med drugim tudi brezplačne tečaje opismenjevanja za lokalne prebivalce.

⁸⁸ »Vas« oz. *umudugudu* je najmanjša upravna enota, ki ima svoje lokalne vodje. Tukaj vas ne pomeni zaselka v ruralnem smislu. V našem okolju bi *umudugudu* predstavljal četrtno skupnost. *Umudugudu* načeloma obsega nekeje med 100 in 200 hiš, odvisno tudi od tega, a gre za ruralne ali urbane dele države.

⁸⁹ Na tej najnižji ravni gre za »prostovoljne« neplačane funkcije. Vendar praviloma tisti, ki so imenovani na te funkcije, ne morejo (ne smejo) brez tehtnega razloga prevzema funkcije zavrniti.

oblasti neločljivo prepletene s strukturo vladajoče politične stranke Ruandska domoljubna fronta (v angl. *Rwandan Patriotic Front* – RPF) in da praviloma vse pomembne položaje zasedajo člani RPF. Lokalni voditelji tako npr. pred vsakimi volitvami dobijo navodilo, naj zagotovijo podporo RPF prebivalcev svojega *umuduguduja*. Prebivalci nočejo imeti težav z lokalnimi voditelji, zato se volitev praviloma vedno vsi udeležijo (udeležba na volitvah je vedno nad 90 %). Ker pa veliki brat vse ve, tudi vsi volijo RPF, kot se od njih pričakuje. Pa ne samo da volijo RPF, večina prebivalstva v Ruandi je tudi članov RPF in plačuje obvezne »prostovoljne« prispevke RPF. V tem pogledu se uporabljajo tudi bolj mehki prijemi za mobilizacijo prebivalcev, in sicer terminologija, ki ljudem daje vedeti, kaj se od njih pričakuje: RPF ni politična stranka, temveč je »družina« in vsi bi morali biti člani »družine«, saj tisti, ki niso, veljajo za »nasprotnike« oziroma *outsiderje* (prav tam, str. 480–483). V Ruandi pa je nevarno biti označen kot »nasprotnik« zaradi zakona, ki prepoveduje širjenje genocidne ideologije.

Lokalni vodje so pristojni tako za formalne kot tudi zelo osebne zadeve (npr. delujejo kot mediatorji ali svetovalci v primerih nasilja v družini, težavah v partnerskih odnosih itd., in to kljub temu da za to niso usposobljeni). V tem oziru imajo zelo pomembno vlogo, še posebej za ljudi, ki nimajo svoje socialne mreže, na katero bi se lahko zanesli in obrnili po pomoč – kot velja za hišne pomočnice. Večina intervjuvanih hišnih pomočnic je rekla, da nima prijateljic ali da ima eno prijateljico. Brez svoje socialne mreže v glavnem mestu so popolnoma odvisne od družine/ljudi, za katere delajo in s katerimi živijo in v nekaterih primerih tudi od lokalnih vodij (npr. če ne dobijo plačila za svoje delo, se lahko obrnejo na lokalne vodje). Clarise (osebni intervju, junij 2015) je rekla: »Včasih, če imaš problem, poveš prijateljici, da vidiš, kakšen nasvet ti da. Včasih ne more rešiti problema. Potem lahko greš do lokalnih vodij, da vidiš, če lahko oni rešijo.« Podobno je potrdila tudi Esther (osebni intervju, junij 2015): »Lokalni vodje so pomembni, ker če imaš problem, ne greš drugam, ne greš višje, najprej vprašaš njih.« Ena izmed lokalnih voditeljic, Mary (osebni intervju, februar 2014), je v tem kontekstu rekla: »Nekateri pridejo do nas, včasih pa mi, lokalni vodje, ko vemo, da ima nekdo problem, gremo na obisk. Če jaz vem za problem, ga rešim s svojo ekipo. Če ne moremo rešiti problema, skličemo celotni odbor lokalnih vodij. Če je prezahtevno za nas, potem pošljemo na višji nivo.« Kot sem že omenila, se lokalni vodje ukvarjajo tudi npr. z nasiljem v družini. Amina (osebni intervju, februar 2014) je, kljub temu da je tudi sama lokalna voditeljica, bila do vloge (moških) vodij kritična:

Problem je, da lokalni vodje niso izobraženi. /.../ Nekatere [ženske] razumejo [svoje pravice]. Vendar tudi tistim, ki poznajo svoje pravice, lokalni voditelji včasih ne dovolijo, da bi povedale, kar želijo povedati. Ne dajo jim priložnosti. Lahko imate težave v družini, težave z možem, morda krši vaše pravice in greste k lokalnim voditeljem ... Toda mož, ker ima nekaj denarja, bo šel z njimi in jih podkupil ... Potem, ko želite govoriti z njimi, vam ne bodo dali priložnosti, nočejo slišati, kaj govorite. Rekli bodo samo, da ste vi vzrok za težave in da pojdite domov.

Frank (osebni intervju, januar 2014), ki je bil edini visoko izobraženi izmed vseh intervjuvanih lokalnih voditeljev, je tako opisal svojo vlogo:

Bil sem vodja na ravni *umudugudu*, bil sem kot ambasador svojega ljudstva. Ko je bilo srečanje na ravni okrožja, sektorja ali celice [višji nivo], sem jaz predstavljal svoje ljudi. Torej sem moral iti tja in poslušati njihove programe, programe vlade, načrte vlade ... in potem bi se vrnil v svoj *umudugudu* in se pogovoril z ljudmi, jim rekel, da moramo narediti to, to, to ... In tudi ko so ljudje želeli imeti potni list ali druge papirje, je moral vodja običajno napisati, da ve ... Na primer, če hoče kdo reči, da je samski ... Ker ljudje so goljufali ... Grem v Cyangugu in se tam poročim. Če imam težave z ženo, se vrnem v Kigali in se poročim tu z drugo. In potem bi šele pozneje to izvedeli ... Torej, kar so počeli nekoč, šli so k vodji in ta je rekel, da pozna to osebo, da ve, kdo so njegovi starši, da je res samski ... Šele potem so dobili papirje. Pa tudi za reševanje konfliktov: ljudje lahko imajo težave in namesto da bi šli na policijo, da bi šli na sodišče, potrebujejo nekoga, ki je vedno tam, ki lahko pomaga kot mediator. Če imajo težave ... Ker jaz nimam policije, samo pogovarjam se z njimi, jim rečem, prosim, ne delaj tega, ne pojd na policijo, ne na sodišče ... Morda bi morali končati to težavo, namesto da bi šli ... in jo še napihnili. Odvisno od tega, kako resno je vprašanje. Toda po navadi, ko gredo na sodišče, po tem ni več dobrega prijateljstva. Kar lahko sledi, je samo ločitev. Ko gredo na policijo, policija spravi enega v zapor ... In seveda, če me žena spravi v zapor in se potem vrnem in naprej živiva skupaj, odnos ne bo enak.

Nobeden izmed moških lokalnih voditeljev, ki sem jih intervjuvala, ni problematiziral njihove vloge v reševanju konfliktov, primerov družinskega nasilja, nasilja nad ženskami, spolnih zlorab itd. in nobeden ni razmišljal o dejstvu, da za to preprosto niso usposobljeni.

Ahmet (osebni intervju, februar 2014) je omenil še en sistem družbene organizacije v Ruandi: »Ko sem rekel, da imam sedem let izkušenj, sem mislil samo na sedem let kot načelnik, kajti prej sem bil tudi v varnosti ... Včasih sem bil v *nyumba kumi*, to smo imeli že prej.« V Ruandi so leta 2006 *nyumba kumi* nadomestili s kategorijo *umudugudu*. *Nyumba kumi* (v angl. *ten house cluster*)⁹⁰ naj bi bila varnostna strategija, ki naj bi spodbujala izmenjavo informacij in krepila zaupanje med policijo in ljudmi. Gre za sistem, ki celotno prebivalstvo države na lokalni ravni razdeli na enote po deset gospodinjstev (Purdekova, 2011). Vsi ljudje se med seboj poznajo in vedo, kaj se dogaja v teh desetih gospodinjstvih. Vlada je prek sistema *nyumba kumi* zlahka dobila vse informacije, ki jih je želela. Brez zadostnega nadzora je sistem *nyumba kumi* lahko podvržen zlorabam iz političnih in drugih manipulativnih razlogov oblasti ali posameznih

⁹⁰ Organizacijska struktura *nyumba kumi*, ki se v angleščino prevaja tudi kot *Citizen-led Community Policing*, naj bi bila prisotna tudi v Keniji, Etiopiji, Tanzaniji, na Kubi in Kitajskem (Mwaura, 2013).

oblastnikov (Mwaura, 2013). Danes tega sistema v Ruandi naj ne bi več bilo, vendar če vzamemo *umudugudu* pod drobnogled, vidimo, da gre v bistvu za isto obliko z drugim imenom: *umudugudu* obsega 100–200 hiš in ima praviloma 20 lokalnih voditeljev (včasih tudi več). Če razdelimo število hiš na vse lokalne voditelje, je jasno, da – podobno kot prej v *nyumba kumi* – tudi zdaj vsak vodja »pokriva« okrog 10 hiš, kar pomeni, da se vsi osebno poznajo in vedo, kaj se kje dogaja.⁹¹ To se v družbi tudi jasno odraža, saj ljudje v javnosti (ali po telefonu ali spletnih kanalih) nočejo govoriti o »problematičnih« temah, kot so npr. človekove pravice, politična opozicija, avtoritarnost režima itd. »Oči in ušesa« oblasti so lahko povsod.

Ravno v času, ko sem leta 2014 v Ruandi izvajala intervjuje z lokalnimi voditelji, so imeli ti posebno nalogo: podroben popis vsakega gospodinjstva v *umudugudu* z namenom kategoriziranja gospodinjstev v štiri skupine glede na njihov socialno-ekonomski status.⁹² Gre za tradicionalno prakso *ubudehe*,⁹³ ki jo je lokalna voditeljica, Mary (osebni intervju, februar 2014), opisala tako:

Ne [posameznike], družine, vzamejo družine. Na primer, pridejo k meni in vprašajo, kolikokrat na dan jemo, koliko otrok imam, koliko jih hodi v šolo, koliko v gospodinjstvu nas ima zdravstveno zavarovanje, ali imam svojo hišo ali jo najemam, ali sem kje zaposlena in delam in podobne stvari. Potem ko bomo [lokalni vodje] zbrali vse te informacije, se bomo zbrali na ravni *umudugudu* in klicali po imenih in odločali, kam uvrstimo katero družino. Gledamo cele družine, ne ženske ali moške posebej. Običajno vprašamo, ali najemate hišo, koliko plačate, kolikokrat jeste na dan ... Torej, če jeste dvakrat na dan ali štirikrat na dan, bomo vedeli, kje [v kateri kategoriji izmed štirih] bi morali biti.

V bistvu gre za še eno izmed praks, ki vladi omogoča popolno informiranost in tudi popoln nadzor nad prebivalstvom. Tako je moja pozornost pritegnila Gloria (osebni intervju, februar 2014), ki je mimogrede, ko sva se pogovarjali o enakosti spolov, omenila še en način oziroma prakso, ki je v Ruandi zelo razširjena in v bistvu pomeni nadzor nad ženskami: »Ljudje v skupnosti zdaj pravijo: »Vse ženske morajo biti v skupinah.« Če vidijo kakšno žensko, ki nima

⁹¹ Poleg tega obstaja tudi *irindo* – civilne nočne patrulje, ki jih izvajajo ljudje, ki so »izbrani« oziroma imenovani, spet pa gre za obvezen »prostovoljni« položaj, ki ni plačan.

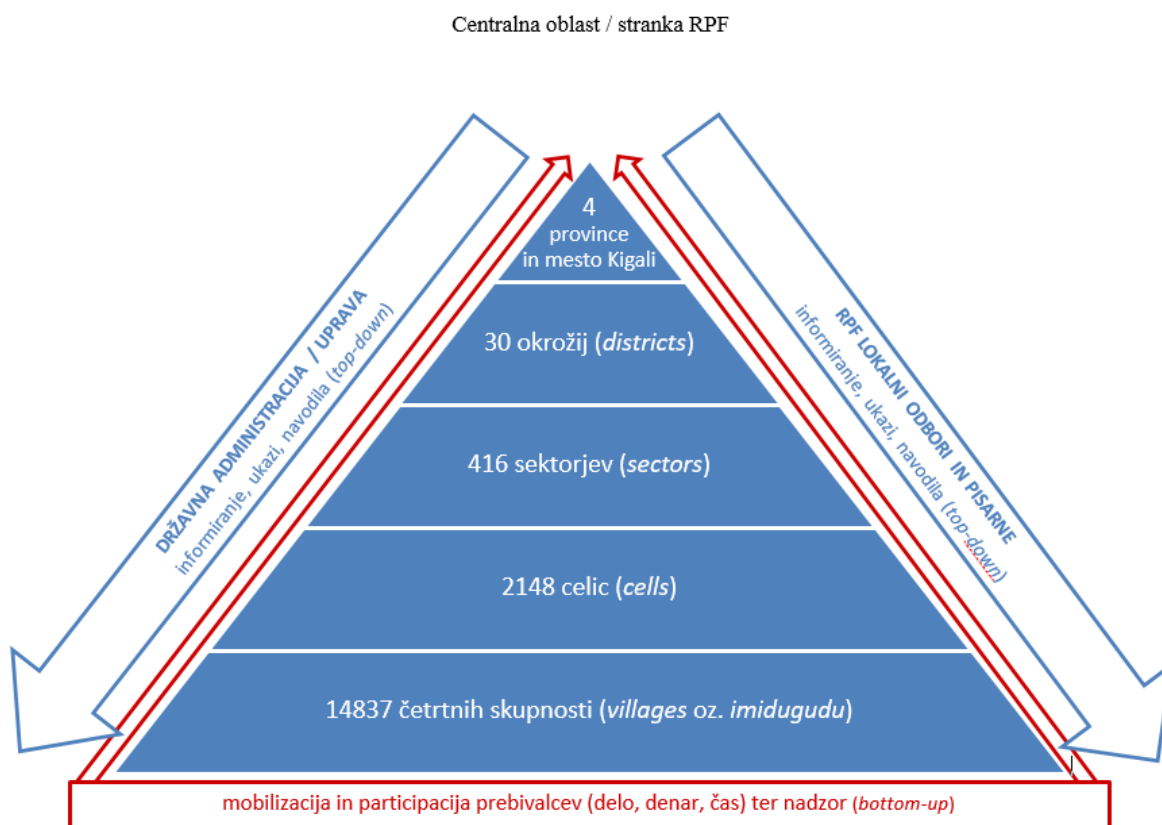
⁹² V prvi kategoriji je približno 16 % najrevnejših prebivalcev, v drugi kategoriji je okrog 30 % prebivalcev, ki naj bi imeli dovolj sredstev za osnovno preživetje, v tretji kategoriji je največ, in sicer okrog 50 % prebivalcev, ki naj ne bi potrebovali nobene državne pomoči za življenje, v četrti kategoriji pa je okrog 4 % najbogatejših prebivalcev Ruande (Dushimimana, 2019).

⁹³ *Ubudehe* je ena izmed tradicionalnih ruandskih praks, ki jih je vlada v zadnjih letih uvedla kot rešitve za reševanje problemov v skupnosti oziroma za različne razvojne izzive (v angl. *home-grown solutions*). *Ubudehe* je bil vnovič uveden leta 2001 v prizadevanjih za zmanjšanje revščine. *Ubudehe* vključuje skupnosti v njihove lastne programe razvoja in pomeni participativno reševanje problemov. *Ubudehe* je tudi vir financiranja/kreditiranja revnih, ki sklenejo dogovore oziroma pogodbe z lokalnimi oblastmi, in ne s finančnimi institucijami, ki sicer niso naklonjene poslovanju z revnimi prebivalci. Se pa pojavljajo tudi kritike in opozorila, da prihaja do napak, ki imajo lahko težke posledice za ljudi, npr. če je družina uvrščena v višjo kategorijo, ni upravičena do nobene državne pomoči, ki bi ji sicer pripadala.

skupine, ji pravijo: »Ah, ti nisi ženska.« Ženske skupine so pogoste, ljudje pravijo, da moramo ženske biti v skupinah.« S tem je mislila predvsem na ženske kooperative, društva, neformalne skupine žensk, ki skupaj »nekaj počnejo«.

Ruandski sistem uprave, oblasti, informiranja in po drugi strani nadzora ter mobilizacije prebivalcev v sam sistem bi lahko strnila v takšno (nekoliko poenostavljeno/posplošeno) skico, kot jo prikazuje slika 5.1. Na vrhu je centralna oblast in vzporedno tudi vrh vladajoče stranke RPF. Navzdol po piramidni strukturi potujejo predvsem informacije za javnost, navodila in ukazi, od spodaj navzgor pa poteka mobilizacija prebivalcev, zbiranje bistvenih informacij za oblast ter nadzor nad prebivalci, ki se izvaja prek izjemno razvejane mreže lokalnih vodij na najnižji ravni četrtnih skupnosti.

Slika 5.1: Piramidni sistem državne ureditve in vzporedno mreže RPF na različnih ravneh

Prebivalci so mobilizirani, kar pomeni, da se morajo obvezno »prostovoljno« udeleževati številnih sestankov, delovnih akcij, kampanj, dogodkov, prispevati finančna sredstva, svoj čas in delo. To je zelo obremenjujoče, še posebej za revne ruralne prebivalce, ki pogosto nimajo časa za svoje delo (na polju), s katerim se preživljajo. Javni programi imajo prednost pred zasebno blaginjo. *Grassroots* ne pomeni vedno »brez centralne moči«, številne lokalne aktivnosti in prakse, ki združujejo veliko ljudi, pa še ne pomenijo, da je moč decentralizirana, da imajo ljudje večji vpliv ali moč odločanja o svojem življenju ali pa da se o najnujnejših vprašanjih lahko odprto in odkrito razpravlja. Kot pravi Mamdani, despotizem je lahko tudi decentraliziran in odzemanje moči (v angl. *disempowerment*) prav tako.

5.2 Zgodovinski kontekst in položaj žensk

5.2.1 Ruanda pred genocidom

Že v predkolonialnem obdobju so na območju Ruande živele tri skupine oz. ljudstva: Twa – t. i. Pigmejci, ki so bili lovci in nabiralci, lončarji in so pretežno živeli v gozdovih; Hutu, ki so bili poljedelci, delavci in davkoplačevalci; Tutsi, ki so bili (nomadski) živinorejci, bojovníki in vladarji (Mamdani, 2002, str. 296; Gourevitch, 1998, str. 7–8).⁹⁴ Ker so bile črede živine največje bogastvo, so Tutsiji veljali za najvišji sloj (Garuka, 2018) in sčasoma vzpostavili monarhijo. Med skupinami Hutu, Tutsi in Twa v bistvu ni šlo za delitev na etnične skupine, ampak za razredno delitev družbe, pri čemer to niso bili razredi v klasičnem pomenu besede, temveč je šlo za socialno-ekonomsko delitev družbe. Skupine naj bi se sicer razlikovale tudi po videzu in višini. Kolonialni antropologi so iskali razlago za to v »hipotezi migracij« (v angl. *migration hypotesis*), ki pravi, da so predniki vseh treh skupin na območje današnje Ruande emigrirali iz različnih delov Afrike. Kritika Walterja Rodneya (1971) pravi, da ti antropologi niso upoštevali dejstva, da je na videz ljudi vplival ravno socialno-ekonomski status, fizično delo in način oz. kakovost prehrane. Tri skupine pa se niso razlikovale po jeziku (vsi govorijo jezik kinyarwanda), kulturi, običajih, veri ali v drugih pogledih. Kdo so torej Hutujci in Tutsiji

⁹⁴ Tutsiji so predstavljali okrog 14 % prebivalstva, Hutujci 85 % in Twa manj kot 1 %. Ljudje so bili v skupine razdeljeni predvsem na podlagi fizičnega izgleda (Twa so npr. bistveno nižje rasti) in na podlagi premoženja (nekdo, ki je imel npr. deset ali več krav, je veljal za Tutsija).

se v knjigi *When victims become killers* sprašuje tudi Mamdani (2002, str. 41–75), ki ni zadovoljen s posplošeno »protutsijsko« razlago, da gre za en narod, prav tako pa ne s »prohutujsko« razlago, da gre za različne etnične in celo rasne skupine.⁹⁵ Skupine so bile fluidne – če je Tutsi izgubil svojo čredo živine, je prešel v skupino Hutu in obratno, če je neki Hutu pridobil čredo živine, je s tem pridobil višji status in prešel med Tutsije (Garuka, 2018). Ljudje iz različnih skupin niso samo sobivali, pogosti so bili tudi mešani zakoni.⁹⁶ Fluidnost med skupinami se je končala s kolonialno nadvlado, ko se je uvedla »rasizacija identitet« (Jalušič, 2009b, str. 133–138).

Konec 19. stoletja je na berlinski konferenci območje današnje Ruande in Burundija dobila v upravljanje nemška kolonialna uprava. Kolonija se je imenovala Ruanda-Urundi. Nemška kolonialna administracija je uvedla plačilo davkov v denarju, s tem pa povzročila večje spremembe v družbi. Denar je nadomestil vrednost živine in po novem prav tako predstavljal socialni in ekonomski status. To je nekoliko omajalo dominantni položaj Tutsijev, v še večji meri pa je vplivalo na poljedelce Hutujce, ki so morali poseči po bolj dobičkonosnih sortah pridelkov, da bi s prodajo zaslužili za plačilo davka. Nemška kolonialna uprava je vpeljala idejo, ki sta jo najprej razvijali tudi belgijska in britanska kolonialna uprava, da naj bi bili Tutsiji druge rase kot Hutujci (Mamdani, 2002, str. 80).⁹⁷ Verjeli so, da prihajajo Tutsiji z območja Afriškega roga oz. severne Afrike (»Hamiti iz Egipta«), da so zato višji, vitkejši in svetlejši polti – in kot taki superiorni Hutujcem oziroma »rojeni za vladanje«. Gre za t. i. hamitsko hipotezo (glej Mamdani, 2002 in Jalušič, 2009b). Po koncu prve svetovne vojne je Nemčija izgubila svoje kolonije in Ruanda-Urundi je prešla v upravljanje Belgije pod nadzorom Lige narodov in nato Združenih narodov (Prunier, 1995; Mamdani, 2002; Jalušič, 2009b; Garuka, 2018).

Belgijska uprava se je pri upravljanju nove kolonije še naprej zanašala na že vzpostavljeno strukturo tutsijske monarhične oblasti, vendar je uvedla številne institucionalne reforme in popolnoma spremenila državno administracijo. Iz Ruande-Urundija je želela narediti dobičkonosno kolonijo in potencial je videla v pridelavi kave. Vsi kmetje so del svoje zemlje

⁹⁵ »Najprej moramo opraviti analitično razlikovanje med tremi različnimi vrstami identitet: tržno (*market-based*), kulturno in politično. Hutujce in Tutsije lahko najbolje razumemo ne kot tržne ali kulturne identitete, temveč kot politične identitete, ki se reproducirajo predvsem skozi državo. Drugič, politične identitete – in državne institucije, ki so jih preoblikovale – morajo biti historizirane, da jih je mogoče razumeti kot spreminjajoče se identitete. Ni bilo ene same in stalne definicije Hutujcev in Tutsijev skozi zgodovino Ruande, ampak so se te spreminjale kot posledica vsake večje spremembe v institucionalnem okviru ruandske države« (Mamdani, 2001, str. 59).

⁹⁶ Če so se tutsijske ženske poročile s hutujskimi moškimi, so tudi one postale Hutujke. Vendar pa v času genocida to ni več veljalo, saj so tudi Tutsijke, ki so bile poročene s Hutujci, pobijali.

⁹⁷ Več o tej »hamitski hipotezi« (*Hamitic hypothesis*) v Mamdani (2001, str. 80).

morali nameniti gojenju kave, uvedli pa so tudi telesno kaznovanje in prisilno delo, ki se je v največji meri izkoriščalo ravno za pridelavo kave. Ti ukrepi so doleteli predvsem Hutujce. Tutsijska monarhična elita je v sodelovanju s kolonizatorji videla koristi in zaradi tega delovala kot podaljšana roka kolonialne oblasti (kljub temu da so bili tudi sami popolnoma podrejeni kolonizatorjem). Znanstveniki belgijske kolonialne uprave (pogosto so bili to predstavniki katoliške Cerkve) so še naprej razvijali idejo o rasni superiornosti Tutsijev in posledica tega so bili cenzus, klasifikacija in nato leta 1935 uvedene osebne izkaznice, v katerih je vsakemu prebivalcu pisala pripadnost rasni (ne etnični!) skupini – Tutsi, Hutu ali Twa, s tem pa mobilnost med skupinami dokončno ni bila več mogoča (Garuka, 2018; Mamdani, 2001, str. 88–101; Jalušič, 2009b, str. 134). Rimskokatoliška cerkev (RKC) je imela pomembno vlogo pri oblikovanju rasnih politik in skozi izobraževanje še okrepila delitev na Hutujce in Tutsije, saj je zelo odkrito favorizirala Tutsije – dokler ji je to bilo v korist.⁹⁸ Belgijska uprava je v Ruandi med Hutujci in Tutsiji ustvarila podoben odnos, kot je bil prisoten v nekaterih drugih kolonijah: Hutujci kot avtohtona (domorodna) večina in Tutsiji kot neavtohtona (priseljena) vladajoča manjšina, ki so jo kolonizatorji uporabljali za upravljanje. Mamdani (2001, str. 100) pravi, da gre pri tem predvsem za politični (in ne zgodovinski) konstrukt, katerega namen je z rasno teorijo upravičiti hierarhične odnose.

Po drugi svetovni vojni je Ruanda-Urundi postala ozemlje pod zaščito Združenih narodov, vendar je bila še naprej pod belgijsko upravo. Reforme, ki jih je belgijska uprava uvajala v petdesetih letih 20. stoletja so bile predvsem v smeri demokratizacije in vzpostavitve demokratičnega pluralnega političnega sistema. Ker pa je belgijska uprava ustvarila superiorno tutsijsko manjšino in podrejeno hutujsko večino kot politična konstrukta, pri dekolonizaciji Ruande ni šlo samo za neodvisnost od kolonialne belgijske oblasti, temveč tudi za osvoboditev od tutsijske elite (Mamdani, 2001, str. 103–106). Duh upora proti tutsijski monarhiji se je krepil, ukinitve monarhije pa je želela tudi belgijska uprava, ki je – tako kot RKC – obrnila ploščo in začela podpirati hutujsko večino (Mamdani, 2001, str. 87–88). Hutujske težnje po politični oblasti so bile vse večje, priložnost pa so videli ravno v dekolonizaciji. Hutujsko »emancipacijsko« gibanje je vodil Grégoire Kayibanda, ustanovitelj stranke *Party for the Emancipation of the Hutu People* – Parmehutu, ki je leta 1957 napisal »Hutu Manifesto« (in ne

⁹⁸ RKC je bila še posebej vesela, da v Ruandi ni bilo nobenih muslimanov ali protestantov, saj tako ni imela nobene konkurence (Mamdani, 2001, str. 92). Vendar pokristjanjenje tutsijske elite ni bilo tako preprosto, kot so si »beli očetje« iz RKC predstavljali. Poskusili so tudi s prisilo, vendar so v primerih, ko tudi tako ni šlo, številne tutsijske funkcionarje, kljub temu da so načeloma dajali prednost Tutsijem, zamenjali s hutujskimi. Kralj, ki se ni želel spreobrniti v kristjana, ni veljal za grožnjo samo RKC in pokristjanjevanju, temveč tudi kolonizaciji kot taki (Mamdani, 2001, str. 92–93).

npr. ruandski manifesto), v katerem je pozival k dvojni osvoboditvi – od belih kolonizatorjev in od nadvlade tutsijske skupine (Mamdani, 2001, str. 116). Revolucija, ki leta 1959 ni samo ohranila, temveč znova uporabila politične identitete, ki jih je uvedel kolonializem, je najprej sprožila val političnega nasilja med Hutujci (Parmehutu) in Tutsiji (*National Rwandese Union* – UNAR) in nato prvič v zgodovini Ruande (v letih 1959–1961) še napad ene skupine na drugo – poboje Tutsijev na določenih ozemljih. Številke ubitih Tutsijev se gibljejo med 750 in 20.000, še veliko več pa jih je zbežalo v sosednje države, še posebej v Ugando. Številne skupine Tutsijev v izgonu v sosednjih državah so se militarizirale in organizirale oborožene vpade v Ruando. Posledica je bile praviloma še večja represija nad Tutsiji v državi. Vzroke za dogodke po letu 1959 moramo iskati predvsem v kolonialnih reformah, in ne v predkolonialni Ruandi, poleg teženj po delitvi na pola Hutujcev in Tutsijev pa so bile pomembne tudi naraščajoče razlike v obeh skupinah (Mamdani, 2001, str. 103–130).

Politična situacija v Ruandi se je popolnoma spremenila, prav tako tudi ves administrativni aparat (s pomočjo belgijske uprave so Hutujci zamenjali Tutsije na vodilnih mestih) in pod okriljem belgijske uprave je bila ustanovljena tudi vojaška enota, ki so jo v 85 % predstavljali Hutujci. Ko so bile ob podpori belgijske uprave leta 1960 izvedene prve demokratične lokalne volitve, je seveda hutujska večina prebivalstva izvolila hutujsko politično oblast. Ruanda-Urundi je razpadla v dve državi – Ruando in Burundi. Leta 1961 je bil v Ruandi izveden še referendum, na katerem je prebivalstvo odločalo o tem, ali želi novo državo v obliki monarhije ali republike. Večina je glasovala za republiko. Istočasno so potekale še parlamentarne volitve, na katerih je bila izvoljena hutujska večina. Ruanda je dokončno neodvisnost dobila leta 1962 (Mamdani, 2001, str. 124–126).

Kayibanda (ustanovitelj radikalne stranke Parmehutu) je postal prvi premier, pozneje pa še prvi izvoljeni predsednik Ruande. Uvedel je razne ukrepe, ki so favorizirali Hutujce na področju izobraževanja, zaposlovanja itd., pri tem pa je imela pomembno vlogo tudi RKC, ki je bila tesno povezana s političnim režimom. Tutsiji so ne samo izgubili privilegije, ampak so pristali v izrazito podrejenem položaju (čeprav so bili še vedno zaposleni v izobraževanju, Cerkvi in tudi državni upravi) ter popolnoma izključeni iz politične oblasti. Hutujska oblast je izkoristila belgijsko kategorizacijo Tutsijev kot neavtohtone rase in na tem gradila argumente za njihovo politično nelegitimnost. Argument je bil namreč ta, da bi v primeru etničnih skupin lahko govorili o manjšini in večini, v primeru različnih ras pa to ni mogoče. Konflikti, oboroženi spopadi in poboji so se nadaljevali, politična situacija v Ruandi pa je bila v veliki meri

prepletena s politično situacijo v Burundiju.⁹⁹ Kayibanda in njegov »zmerni« režim sta postala tarča vse pogostejših kritik bolj radikalnih Hutujcev že v šestdesetih letih 20. stoletja (Prunier, 1995, str. 54–60).

Leta 1973 je Juvenal Habyarimana z vojaškim udarom prevzel oblast in vzpostavil »drugo republiko«. Pomembna razlika v odnosu do Tutsijev v nasprotju s »prvo republiko« je bila ta, da druga republika Tutsijev ni več dojemala kot drugo raso temveč kot drugo etnično skupino – kar pomeni, da so bili tudi Tutsiji avtohtona skupina na ozemlju Ruande in tako spet dobili pravico do udejstvovanja v politični sferi (vendar v omejenem obsegu, glede na to, da so bili v manjšini). Ko jih je država priznala kot (sicer zgodovinsko privilegirano) manjšino, je s tem uvedla tudi nadzor nad njihovim udejstvovanjem v javni in politični sferi (šolstvu, Cerkvi, državnem aparatu in vojski), da bi tako popravili krivice, ki so se dogajale Hutujcem (Mamdani, 2001, str. 138–140).

Stanje v Ruandi je spet postajalo vse bolj nestabilno zaradi napetosti znotraj režima in kritike do elite. V Ruandi je bila izrazito protitutsijska propaganda, prežeta s sovražnim govorom, ki je (predvsem po radiu) pozivala k uničenju vseh Tutsijev, vedno glasnejša. Vedno glasnejše pa so postale tudi kritike enostrankarskega sistema (oblasti ene stranke – v angl. *National Revolutionary Movement for Development*) in vedno močnejše težnje po uvedbi večstrankarskega sistema. Habyarimana je leta 1990 podprl ustanovitev večstrankarskega sistema (Prunier, 1995, str. 74; Mamdani, 2001, str. 141–142).

Za deljeno politično oblast – predvsem pa za vrnitev v Ruando – so se zavzemali ruandski begunci (Tutsiji) v diaspori, še posebej v Ugandi,¹⁰⁰ kjer so v osemdesetih letih 20. stoletja ustanovili politično begunsko organizacijo, ki se je pozneje razvila v militarizirano Ruandsko patriotsko fronto – v angl. *Rwanda Patriotic Front* (RPF). Številni od predstavnikov RPF, s Paulom Kagamejem na čelu, so bili v Ugandi vojaško izurjeni in v osemdesetih letih 20. stoletja vključeni v Musevenijevo gibanje narodnega upora (v angl. *National Resistance Movement*). Situacija oz. politična kriza v Ugandi (in tudi odnos Ugande do ruandskih beguncev – odvzem

⁹⁹ Npr. pokol okrog 200.000 mladih Hutujev, ki ga je izvedla večinsko tutsijska vojska, kar je zaostrilo napetosti in agitacije proti Tutsijem najprej na univerzi v Ruandi, nato pa tudi na delovnih mestih (Mamdani, 2001, str. 137).

¹⁰⁰ V Ugandi so živele tri skupine Tutsijev iz Ruande – državljani, migranti in begunci. Državljeni so bili na območju Ugande že v času, ko so kolonialne sile risale meje držav/kolonij; migranti (večinoma Hutuji) so se iz Ruande v Ugando preselili v času kolonializma v iskanju boljšega zaslužka in življenja; begunci (Tutsiji) pa so iz Ruande zbežali v treh obdobjih: 1959–61, 1963–64 in 1973. Vsi so sestavljali ruandsko kulturno diasporo (Banyarwanda), toda samo begunci (Tutsiji) so sestavljali politično diasporo (Mamdani, 2001, str. 161–162).

državljanstev in zemlje)¹⁰¹ je imela pomemben in velik vpliv na ravnanja vojaško in politično dobro organiziranih Tutsijev (Mamdani, 2001, str. 154–170).

Leta 1990 je RPF vdrla v Ruando,¹⁰² kar so mnogi v Ruandi razumeli kot poskus vnovičnega prevzema oblasti tutsijske elite in kar je močno povečalo napetosti in poslabšalo odnose med skupinama. Okrepilo se je radikalno gibanje Hutu Power, ki je nasprotovalo diskurzu režima Habyarimane, da so Tutsiji etnična manjšina v Ruandi in kot taki tudi Ruandci, prav tako pa je nasprotovalo idejam o spravi med Hutujci in Tutsiji. Začela so se organizirana pobijanja Tutsijev na lokalni ravni, in sicer so lokalni voditelji poboje samo organizirali, izvrševali pa so jih lokalni prebivalci kot del *umugande* – obveznega skupnostnega dela (Mamdani, 2001, str. 189–194). Hutujci, ki niso sodelovali, so tvegali, da jih obtožijo podpiranja Tutsijev – in ubijejo njih same. Ubijanje je postalo delo.

Vzporedno z vojno med RPF in ruandsko nacionalno vojsko so potekala tudi pogajanja med obema stranema za vzpostavitev deljene demokratične večstrankarske oblasti v Ruandi, katerih rezultat je bil podpis mirovnega sporazuma leta 1993 v Aruši. Ta sporazum je omogočil vrnitev ruandskih (tutsijskih) beguncev in njihovih potomcev, ki jim vse do takrat ni bilo dovoljeno, da se vrnejo v Ruando. Protitutsijska propaganda je bila vse glasnejša in agresivnejša in je jasno nakazovala, da se pripravlja nekaj groznega (Prunier, 1995, str. 80; Mamdani, 2001, str. 190). Večinsko hutujsko prebivalstvo je razumelo sporočilo te propagande, kot da imajo samo dve možnosti: ali ubijejo Tutsije ali pa se pustijo ubiti Tutsijem (Mamdani, 2001, str. 192, 212).¹⁰³ Dodatno je stanje v Ruandi leta 1993 poslabšala še vojna v Burundiju, ki je v Ruando pregnala burundijske (hutujske) begunce – mnogi izmed njih pa so nato sodelovali v genocidu v Ruandi (Mamdani, 2001, str. 205–215; Pottier, 2002). Združeni narodi so sicer ustanovili misijo *United Nations Assistance Mission to Rwanda* (UNAMIR), ki pa ni imela potrebne podpore Varnostnega sveta in držav članic UN. Tako je bila neučinkovita in ni preprečila tragedije, ki je sledila, kljub vsem opozorilom vodje misije (Dallaire, 2005).

¹⁰¹ V bistvu so bili ruandski begunci nezaželeni tudi v Tanzaniji, prav tako pa jih ni želela sprejeti nazaj Ruanda. V osemdesetih letih 20. stoletja je večkrat prišlo do napadov na ruandske begunce, ki so bežali oz. begali med Ugando, Tanzanijo in Ruando, ne da bi vedeli, kaj se bo z njimi zgodilo (Mamdani, 2001, str. 1968–1969). Več o tem v šestem poglavju knjige *When Victims Become Killers*.

¹⁰² K temu naj bi pripomogli dve politični odločitvi v Ugandi, in sicer, da ruandski begunci nimajo pravice do lastništva zemlje in ne do zaposlitve v državnih službah, kar je torej pomenilo, da Ruandci v Ugandi nimajo obetov za prihodnost (Mamdani, 2001, str. 182–183).

¹⁰³ Mamdani (2001) v sedmem poglavju knjige *When Victims Become Killers* podrobno analizira tri vidike genocida in množične mobilizacije prebivalstva – ekonomski (pomanjkanje obdelovalne zemlje, revščina, lakota), kulturni (strah, neizobraženost in poslušnost do oblasti) in politični (glede na množično udeležbo ljudi v genocidu lahko govorimo samo o političnem nasilju).

5.2.2 *Položaj žensk v Ruandi pred genocidom*

Vloga žensk v družbi je bila že v predkolonialnem obdobju podobna kot v drugih tradicionalnih patriarhalnih družbah. Pa vendar so imele nekatere žene poglavarjev, kraljice matere in princeze pomembno vlogo v ruandski zgodovini. Tudi sama struktura moči je temeljila na paru – kralju in kraljici materi (v angl. *king-and-queen mother*), podobno kot v drugih kraljestvih v regiji. Buscaglia in Randell (2012, str. 76) v članku *Legacy of Colonialism in the Empowerment of Women in Rwanda* opišeta nekaj konkretnih primerov žensk, ki so imele v predkolonialni Ruandi izjemno neposredno ali vsaj posredno politično moč.

Vloga žensk v družbi se v kolonialnem obdobju ni izboljšala oziroma se je celo poslabšala. Ženskam je bila odvzeta politična moč in izrinjene so bile iz javne sfere. To ni nič nenavadnega, saj so bile družbe v evropskih kolonialnih silah izrazito patriarhalne in so svoje ideologije in prakse prenesle tudi v vse svoje kolonije. Ženske so imele izredno nizek družbeni status, bile so omejene na zasebno sfero, odvisne so bile od svojih soprogov ali moških sorodnikov, dodeljena jim je bila vloga matere in žene (Human Rights Watch, 1996).

Belgijski kolonizatorji so v Kongo in Ruanda-Urundi uvedli pojem »promocija žensk«, ki naj bi predstavljal družbene in politične ukrepe, namenjene izboljšanju položaja žensk v družbi. Spodbujali naj bi »bolj razvito« konceptijo ženskosti (Buscaglia in Randell, 2012, str. 69). Začetki promocije žensk segajo v štirideseta in petdeseta leta 20. stoletja, ko je morala belgijska uprava Ligi narodov in nato Združenim narodom redno poročati o stanju v koloniji. Ženske so v teh poročilih predstavljene kot koristnice izobraževalnega programa socialnega varstva, ki ga je sponzorirala kolonialna vlada in se je izvajal v obliki t. i. socialnih domov (v fran. *foyers sociaux*). Prvi socialni domovi so bili ustanovljeni v krajih, v katerih so živeli t. i. *evolués*, torej »razviti« domorodni moški, ki so se šolali v kolonialnih šolah, prebivali v mestih in sestavljali domačo elito. Ideja je bila namreč ta, da ti moški potrebujejo »dobre« žene, to pa so lahko samo tiste, ki so se izobraževale v socialnih domovih in se tam naučile kuhati, pospravljati, prati perilo, oblačiti in doma pričakati moža, ko se ta vrne z dela (prav tam, str. 69–74). Morda se na prvi pogled to ne zdi nič posebnega, pa vendar je to eden najučinkovitejših načinov spreminjanja družbe in ustvarjanja razlik med prebivalstvom (ustvarjanja elite). Promocija žensk je pravzaprav pomenila družbeni nadzor. Združeno delovanje misijonarjev, socialnih pomočnikov in kolonialnih oblasti naj bi preprečilo potencialne ideje o uporabi in družbo

organiziralo v skladu z natančnimi vlogami spolov: moški so imeli produktivno vlogo v službi kolonialne oblasti in so s svojim delom vzdrževali družine, ženske pa so imele reproduktivno vlogo in nalogo, da ohranjajo delovno silo in vzgajajo svoje otroke. Promocija žensk je torej pomenila vsiljevanje evropske krščanske družinske strukture (nuklearne družine)¹⁰⁴ in jasno razdeljene vloge obeh spolov (prav tam). Je torej kolonizacija emancipirala afriške ženske? Je imela ta nova elita žensk res več moči od tiste iz predkolonialnih časov?

Kolonialni koncept promocije žensk se je prenesel v izobraževalne in socialne programe za ženske tudi po neodvisnosti Ruande. Šola *Karubanda Social School*, ki je nastala leta 1956, je dober primer tega. V njej so se izobraževale (tiste redke) ženske v politiki v času predsednika Habyarimane: Pauline Nyiramasuhuko, ministrica za dobrobit družin in promocijo žensk (v angl. *Minister for Family Welfare and the Advancement of Women*), ki je imela aktivno vlogo v genocidu in bila leta 2011 na Mednarodnem kazenskem sodišču za Ruando (v angl. *International Criminal Tribunal for Rwanda – ICTR*) obsojena na dosmrtni zapor; Agathe Kanziga, žena predsednika Habyarimane in prijateljica Pauline Nyiramasuhuko; Immaculée Nyirabizeyimana, političarka; Agathe Uwilingiyimana, prva ženska (opozicijska) premierka, ki je bila ubita v prvih urah genocida (prav tam, str. 79).

V obdobju pred genocidom so ženske predstavljale dobro polovico prebivalstva, soočale pa so se z revščino, omejenim dostopom do izobraževanja, slabim zdravstvenim stanjem in težkim delom, pretežno na majhnih družinskih kmetijah. V osemdesetih letih 20. stoletja je bilo v osnovni šoli razmerje med deklicami in dečki 45 % : 55 %, v srednjih šolah že 1 : 9, na študiju pa celo 1 : 15. Dekleta so imele veliko manj možnosti za izobraževanje, saj so starši pogosto zahtevali, da jim pomagajo doma pri delu ali skrbi za ostale brate in sestre. Posledično je bila pri ženskah ne samo nizka stopnja izobraženosti, ampak tudi visoka stopnja nepismenosti. Na področju zdravja pa je bilo najslabše poskrbljeno za spolno in reproduktivno zdravje žensk. Rodnost je bila visoka (6,2 otroka na žensko), zaradi slabe medicinske opreme in rojevanja doma pa je bila visoka tudi smrtnost. Še posebej konec osemdesetih let 20. stoletja, ko se je gospodarska situacija v Ruandi zelo poslabšala, je bila zaradi revščine in pomanjkanja hrane velika težava podhranjenost, ki je povzročala številne bolezni in tudi smrt. Nič boljše se ženskam ni godilo na področju dela. Predstavljale so sicer polovico delovne sile, vendar so bile zaradi diskriminacijskega sistema njihove možnosti za formalno zaposlitev izredno omejene.

¹⁰⁴ V kolonialnem obdobju je bila v urbanih okoljih prepovedana poligamija in uveden je bil poseben davek za poligamne zveze – moški je moral plačati določen davek na vsako ženo, razen prve (Buscaglia in Randell, 2012, str. 74).

Večina žensk je delala na majhnih družinskih kmetijah, za kar ni prejela nobenega plačila, poleg tega pa skrbela še za prinašanje vode, hišna opravila in otroke. Samo z dovoljenjem moža se je lahko ženska zaposlila v privatnem sektorju na plačanem delovnem mestu, in tako so ženske konec osemdesetih let 20. stoletja predstavljale samo 12–18 % zaposlenih v privatnem sektorju. Precej več žensk je bilo zaposlenih v javnem sektorju (skoraj 40 % vseh zaposlenih), vendar predvsem na nižjih in slabše plačanih delovnih mestih, npr. v zdravstvu (medicinske sestre) ali izobraževanju (učiteljice v osnovnih šolah) (Human Rights Watch, 1996). Pred genocidom so imele ženske zelo omejen dostop tudi do svojih lastnih prihodkov in bančnih računov. Sicer so bile one odgovorne za gospodinjstvo in nabavo hrane ter drugih potrebščin, vendar so lahko možje povsem prosto razpolagali z denarjem – svojim in tudi ženinim. Prav tako so lahko brez njenega vedenja dvigovali denar z njenega računa in (glede na to, da je bila poligamija pogosta) njen denar celo porabili za novo ženo. Za ženske iz premožnejših družin je bilo drugače samo to, da so manj delale same in so nadzorovale najete delavce (vključno s hišnimi pomočnicami). Diskriminatorna zakonodaja je v bistvu samo moškim omogočala pravico do lastništva zemlje in dedovanja (tudi vdove niso mogle prodati zemlje svojih pokojnih partnerjev, lahko so jo samo naprej obdelovale, v najslabšem primeru pa so jim jo vzeli moževi sorodniki). V primeru ločitve so ženske torej ostale brez vsega, najpogosteje pa se tudi k svojim staršem niso mogle vrniti, niti v primeru, če so bili njihovi možje nasilni. Očetje so se namreč pogosto bali, da bo mož zahteval nazaj doto. Ne glede na to, ali so bile ženske poročene, ločene, ovdovele ali samske, so bile vedno v podrejenem položaju in odvisne od svojih moških sorodnikov (Jefremovas, 2002, str. 79–141).

Vsaj formalno se je situacija na področju pravic žensk v desetletjih pred genocidom nekoliko izboljšala. Leta 1965 je bilo ustanovljeno Ministrstvo za ženske. Leta 1975 se je začelo desetletje žensk in svetovne konference na ravni UN o ženskah. Tretja konferenca o ženskah v Nairobiju leta 1985 je spodbudila ženske, da so ustanovile prvo žensko nevladno organizacijo v Ruandi – *Réseau des Femmes*. Nato so sledile še druge ženske skupine, ki so se osredotočale na pravice žensk na področju zakonodaje, dela, zdravja itd. Civilna družba oziroma ženske organizacije so promovirale idejo, da mora promocija žensk vključevati tudi opolnomočenje in vključevanje žensk v politiko in javno sfero nasploh (Buscaglia in Randell, 2012, str. 79). Vladajoča vladna stranka je leta 1988 ustanovila Zvezo ruandskih žensk za razvoj (v fran. *Union des femmes rwandaises pour le progrès*), ki si je prizadevala za sodelovanje žensk v zadrugah (kooperativah) in profitnih podjetjih (Goldfaden, 2010). Politična participacija žensk je bila sicer zagotovljena z ustavo iz leta 1991, ampak v praksi je v politiko vstopalo izredno

malo žensk: v parlamentu je bilo pred genocidom največ 17 % žensk; v izvršilni veji oblasti do leta 1990 ni bilo nobene ženske, potem pa samo 5,26 %; po letu 1991 so ministrske položaje zasedle samo tri ženske; na ravni lokalne politike ni bilo nobene županje, samo 3,2 % žensk je bilo na nižjih političnih funkcijah. Tako je ostal boj za pravice žensk še naprej zelo omejen, kljub ustanovitvi Ministrstva za družino in promocijo žensk leta 1992 (Human Rights Watch, 1996; Bauer in Britton, 2006, str. 143–144).

5.2.3 *Genocid in položaj žensk v tem obdobju*

Podobno kot Mamdani tudi Vlasta Jalušič zapiše, da se je ruandski genocid »artikuliral kot pokol zatiranih domorodcev nad domnevnimi naseljenci. Prišlo je do paradoksalne realizacije kolonialne grožnje nasilja domorodcev, o kateri v Uporu prekletih skoraj preroško piše Franz Fanon« (Jalušič, 2009b, str. 120).¹⁰⁵ Mednarodna skupnost se ni odzvala na opozorila (in dokaze) vodje misije Romea Dallaira, da se pripravlja nekaj groznega, in tudi ne na pozive po nujnem povečanju pooblastil ter števila vojakov. Tako so člani misije od šestega aprila 1994, ko se je začel genocid, bolj kot ne samo opazovali nepredstavljljive razsežnosti nasilja, mučenja in drugih grozot, ki jih niso izvajali samo člani milice *Interahamwe*,¹⁰⁶ temveč številni prebivalci Ruande (Hutujci), ki jih je režim mobiliziral. Sodelovanje državljanov v pobijanju se je dojemalo kot državljanska dolžnost in »delo«, kot sem pojasnila v poglavju 5.2.1. Nekateri genocidniki so pobijali svoje sosede in celo svoje partnerje in otroke. V približno sto dnevih je bilo ubitih do milijon ljudi (Gourevitch, 1998; Diop, 2006; Mamdani, 2001; Pottier, 2002; Dallaire, 2005; Jalušič, 2009b; Dedić, 2008).

V prvih urah genocida je bila ubita prva ruandska premierka, Agathe Uwilingiyimana, ki je bila svetla izjema ženske v politiki v režimu pred genocidom, ko so imele ženske izjemno slabe in omejene možnosti izobraževanja, zaposlovanja, dostopa do zdravstvene oskrbe in nenazadnje

¹⁰⁵ »Genocid v Ruandi ruši nekatere ustaljene predstave o tem, da gre za fenomen »črne Afrike«, ki v evropskem in »našem«, regionalnem kontekstu ni pomemben, češ da je »daleč« oziroma tako nezaslišano krut, da je sploh brez primere. Specifična kombinacija postkolonialne oblasti, rasizma in tribalizma v regiji Velikih jezer – in njen potencial za kolektivno mobilizacijo, ki lahko na koncu kristalizirajo to, da ena skupina postane odvečna, in jo poskušajo izničiti – je namreč izrazito povezana z evropsko in globalno situacijo. Ima številne evropske korenine in vzporednice v novjših evropskih dogodkih, evropska in preostale »zahodne« politike so bile v njej udeležene, njena dinamika in posledice pa se vpišejo v sodobno globalno strukturo oblasti« (Jalušič, 2009b, str. 120).

¹⁰⁶ *Interahamwe*, kar v prevodu pomeni »tisti, ki delajo /se borijo skupaj«, je sprva bil podmladek Hutu vladajoče stranke takratnega ruandskega predsednika Juvénala Habyarimana. V času genocida (oziroma že prej) pa se je ta skupina spremenila iz »mladinske sekcije« stranke v skupino morilcev, genocidnikov. Po genocidu so številni člani te skupine pobegnili v DRC in Ugando, v kateri, označeni kot afriška paravojaška in teroristična skupina, še vedno delujejo.

tudi politične participacije, omejevanje ter kršenje njihovih pravic pa je imelo podlago v zakonodaji. Leta 1992 je vlada vzpostavila Ministrstvo za družino in promocijo žensk (v angl. *Ministry of Family and the Promotion of Women*), vendar tudi to ni bistveno spremenilo položaja žensk v družbi. Na višjih funkcijah na lokalni politični ravni ni bilo praktično nobenih žensk, redke (3,2 %) so bile kvečjemu na nižjih funkcijah (Human Rights Watch, 1996). Premierka Uwilingiyimana je bila Hutujka, vendar je jasno nasprotovala genocidu in se zavzemala za spravo med Hutujci in Tutsiji (zato je bila kot tudi drugi »zmerni« Hutujci ubita), prav tako pa se je strastno borila za enakopravnost žensk v družbi in bila vzornica mnogim ženskam. Genocid je porušil tudi tiste družbene norme, ki so prej veljale za svete – npr. glavna naloga ženske, ki je bila materinstvo, in spoštovanje mater (Mamdani, 2001, str. 227; Dallaire, 2005; Human Rights Watch, 1996). Ekstremistična propaganda je pozivala hutujske državljane k posiljevanju in ubijanju vseh Tutsijk (ki so jih opisovali kot preračunljive zapeljivke hutujskih moških),¹⁰⁷ da se prepreči nadaljnje širjenje tutsijske etnične skupine. Prav tako so bile tarče posilstev tudi Hutujke, za katere so sumili, da simpatizirajo s Tutsiji ali pa so bile poročene z njimi. Tutsiji so bili popolnoma dehumanizirani, imenovali so jih ščurki (v kiny. *inyenzi*). Večina žrtev genocida je bila sicer moških, vendar so bile tudi ženske množično žrtve brutalnega fizičnega, psihičnega in spolnega nasilja. Po drugi strani pa so ženske v genocidu tudi sodelovale – sicer predvsem pri ropanju Tutsijev, toda nekatere tudi drugače (npr. Pauline Nyiramasuhuko, ministrica za spol, ki je bila na ICTR v Aruši obsojena na dosmrtno ječo, je med drugim nagovarjala k posilstvom tutsijskih žensk). Mnoga dekleta in ženske, ki so genocid preživele, so se morale soočiti in živeti s posledicami (Gourevitch, 1998; Diop, 2006; Dallaire, 2005; Mamdani, 2001).¹⁰⁸

Genocid se je končal julija 1994, ko so sile RPF zasedle glavno mesto Kigali. Približno milijon ljudi je bilo ubitih, okrog dva milijona ljudi, ki so se bali maščevanja RPF, pa je zbežalo v sosednje države, od koder so se občasni izbruhi nasilja in poboji nadaljevali še kar nekaj let (oziroma vse do danes). Ruandska družba je bila po genocidu popolnoma uničena in demografsko zelo spremenjena – zaradi ogromnega števila pobitih in pobeglih moških so 70 % prebivalstva predstavljale ženske, položaj katerih je genocid zaznamoval tako v negativnem kot

¹⁰⁷ Sovražna hutujska propaganda je pozivala k neposrednemu nasilju nad tutsijskimi ženskami, promovirala je deset hutujskih zapovedi – *The Hutu Ten Commandments*.

¹⁰⁸ Tudi ženske so bile na strani storilcev genocida, vključene so bile tako v načrtovanje, usklajevanje in pomoč kot tudi v samo ubijanje (Mamdani, 2001, str. 225) – vendar v bistveno manjšem številu kot moški.

(če se je mogoče tako izraziti) pozneje tudi v pozitivnem smislu emancipacije oz. izboljšanja položaja žensk v družbi (Human Rights Watch, 1996).

5.2.4 Stanje v Ruandi in položaj žensk po genocidu

Ženske so po genocidu morale prevzeti nove vloge v zasebnem in javnem življenju. To je bila pogosto samo strategija preživetja, saj se s pokojnimi, ranjenimi, pobeglimi ali zaprtimi možmi niso mogle več zanašati na tradicionalne oblike zaščite. Pogosto jim moževi sorodniki niti niso dovolili, da bi se vrnile v hišo, v kateri so prej živele, ali na zemljo, ki so jo prej obdelovale. Posledice genocida so bile težke – revščina, izguba družine, neželene nosečnosti kot posledica posilstev (in nevarni načini opravljanja splava, ki je bil sicer prepovedan), okužbe s HIV, svojci pobegli ali v zaporih, bivanje v begunskih taboriščih, izredno slaba zdravstvena oskrba, podhranjenost, višja umrljivost mater in novorojenčkov, prekinitve izobraževanja, globoke stigme, nezmožnosti dedovanja itd. Kljub temu – ali ravno zaradi tega – se je družbena in gospodarska vloga žensk v Ruandi spremenila. V smislu emancipacije v marsičem na bolje, toda seveda ne za vse ženske – še posebej ne za sirote, vdove ali zapuščene ženske, ki so se znašle na dnu družbene lestvice. Po genocidu so bile demografske spremembe drastične – ženske so predstavljale okrog 70 % celotnega prebivalstva. Veliko moških je bilo v času genocida ubitih, prav tako pa jih je veliko zbežalo ali pristalo v zaporu.¹⁰⁹ Ženske (pogosto tudi deklice) so morale tako po genocidu prevzeti tudi vloge in naloge, ki so bile prej (v tradicionalni patriarhalni družbi) izrazito ali izključno moške (Human Rights Watch, 1996; Powley, 2004, str. 6; Mutamba and Izabiliza, 2005, str. 15).

Sodelovanje žensk na določenih področjih je bilo nujno, na drugih pa veliko lažje kot prej, ker je bilo žensk v državi bistveno več kot moških. Večino gospodinjstev so po letu 1994 vodile ženske, ki so še vedno močno ohranile svojo materinsko in skrbstveno vlogo in so v svoje domove poleg preživelih sorodnikov sprejele tudi na tisoče osirotelih otrok.¹¹⁰ Začeli so se razbijati zakoreninjeni stereotipi o ženskah kot šibkejših in odvisnih od moških. Ženske so ustanovljale ženske organizacije, zagovarjale participacijo na vseh področjih in tudi na vodilnih položajih. Ruandska vlada se je začela zavedati potencialne vloge žensk v gospodarskem

¹⁰⁹ Moški v zaporu so za ženske v že tako težkih okoliščinah predstavljali še dodatno breme, saj so jim morale nositi hrano in obleke, za kar v zaporih ni bilo poskrbljeno.

¹¹⁰ Pogoste so sicer bile obtožbe, da so ti osiroteli otroci morali delati kot *house-girls* ali *house-boys* v zameno za hrano in prenočišče.

razvoju države in pri doseganju sprave ter začela podpirati nove politike na področju enakosti spolov. To pa je bila tudi posledica razumevanja sprožilcev genocida (uspoljena ideologija, rasizem) in sklepov ICTR. Ženske so bile tako končno znova vključene v javni prostor in politiko, kar je imelo velik vpliv na njihovo opolnomočenje oziroma emancipacijo in odmik od kolonialnega koncepta promocije žensk (Buscaglia in Randell, 2012, str. 80). Ansoms in Rostagno (2012, str. 440–441) se po eni strani strinjata, da so te nove vloge ženskam praktično čez noč omogočile, da prevzamejo aktivnejše vloge v družbi nasploh, vendar po drugi strani poudarjata, da so interpretacije teh družbenih sprememb po genocidu pogosto preveč rožnate in se spregleda ranljivost žensk, ki morajo kar naenkrat zagotoviti svoje in preživetje svojih družin. Vključevanje žensk v strukture lokalne uprave še poveča obseg dela že tako zelo obremenjenih žensk.

Leta 1994 je Paul Kagame, vodja RPF, vzpostavil tranzicijsko vlado narodne enotnosti in na presenečenje mnogih za predsednika države »postavil« Hutujca. Ta je bil potem leta 2000 obtožen korupcije in odstavljen, predsednikovanje pa je prevzel Kagame. Pozneje je Kagame tudi kandidiral za predsednika in bil na volitvah leta 2003, 2010 in nazadnje 2017¹¹¹ z veliko večino – nazadnje s skoraj 99 % glasov – tudi izvoljen. Ruanda je pod vodstvom Kagameja in RPF dosegla zavidljivo gospodarsko rast in napredek na številnih področjih, sprejeti so bili številni razvojni programi, strategije za zmanjševanje revščine ter ukrepi za enakost spolov. Z izkušnjo genocida in mednarodne skupnosti, ki je Ruando pustila na cedilu, so zaznamovane tudi njene razvojne strategije. Globalni Zahod je pozneje verjetno ravno zaradi slabe vesti veliko več pozornosti in mednarodne razvojne pomoči namenjal Ruandi kot drugim državam v regiji (Ansoms, 2008), posledično pa ima Zahod tudi velik vpliv na ruandske razvojne politike, razvojni diskurz v državi in nenazadnje tudi na miselnost družbe, ki pogosto razvoj razume (skozi neoliberalno prizmo) kot gospodarsko rast.¹¹²

Leta 1996 je ruandska vlada uvedla politiko (prisilnega) preseljevanja, in sicer so se ljudje, ki so živeli razpršeno po vsej državi, morali preseliti v četrtne skupnosti imenovane *umudugudu* (v ednini) oziroma *imidugudu* (v množini). V teh skupnostih so po številu prevladovalе ženske in posledično so imele tudi vidnejšo vlogo v lokalnem upravljanju (Human Rights Watch, 2001,

¹¹¹ Leta 2015 je bila spremenjena ustava, ki je sicer omejevala predsedniško funkcijo na dva mandata po sedem let, da je Kagame lahko še tretjič kandidiral.

¹¹² Ravno to – vpeljevanje idej neoliberalizma, poudarjanje liberalnih prostih trgov, krepitev privatnega sektorja in boljših pogojev za tuja vlaganja, odvzemanje zemlje lokalnim skupnostim – postkolonialni avtorji kritizirajo kot nadaljevanje kolonialnih odnosov moči tudi skozi mednarodno razvojno pomoč in razvojno sodelovanje, od česar ima koristi v prvi vrsti spet globalni Zahod.

str. 1). Šlo naj bi za ukrep reševanja stanovanjskega problema, vendar verjetno tudi (ali pa predvsem) za vnovično vzpostavitev piramidalne strukture oblasti (ilustrirane s sliko 5.1) po tanzanijskem modelu (Mamdani, 2001) ter posledično lažji in boljši nadzor nad vsemi prebivalci v državi.¹¹³

V tem poglavju sem opisala zgodovinsko ozadje, ki je pripomoglo k temu, da je v pogenocidni Ruandi prišlo do vstopa žensk v družbene sfere, v katerih ženske prej niso bile prisotne oziroma vsaj ne v tolikšni meri (npr. politično delovanje) in ki jih ocenjujejo tudi trije kazalci, ki jih posebej analiziram.

¹¹³ Kakšne (negativne) posledice ima ta politika preseljevanja, ki je še vedno aktualna, in v kakšne stiske spravlja predvsem revnejše ženske (in tudi moške), analizirata Debusscher in Ansoms (2013, str. 12) v članku *Gender Equality Policies in Rwanda: Public Relations or Real Transformations?*

6 RUANDA PO GENOCIDU: RAZVOJ IN ENAKOST SPOLOV

Genocid je Ruando povsem uničil, nastale so strašljive posledice v političnem, družbenem in gospodarskem smislu. Da bi si država opomogla, je nujno potrebovala mednarodno razvojno pomoč in tuje vlagatelje. Donatorji in vlagatelji pa, kot pogosto poudarja predsednik države, verjetno res ne bi imeli zaupanja v Ruando, če ne bi bilo najprej politične stabilnosti in varnosti. Zato, preden preidem na razvojne strategije in v nadaljevanju še na vprašanja enakosti spolov, najprej obravnavam ravno politični kontekst.

6.1 Razvoj

Vse intervjuvance_ke sem med drugim vprašala tudi po tem, kako razumejo razvoj ali kaj za njih pomeni beseda razvoj. Izkazalo se je, da so razvoj hišne pomočnice in predstavniki lokalnih oblasti razumeli precej različno, ter da so si bližje pogledi hišnih pomočnic in predstavnic lokalnih oblasti kot pa predstavnic in predstavnikov lokalnih oblasti. Hišne pomočnice in lokalne voditeljice so razvoj razumele kot osebni razvoj, ki jim bo izboljšal življenje, lokalne voditeljice so poleg gospodarskega razvoja izpostavile še predvsem izobraževanje in odpravljanje revščine, lokalni voditelji pa so razvoj razumeli predvsem v smislu infrastrukture, gospodarskega razvoja in ekonomske rasti.

Predstavniki lokalnih oblasti, Abdul (osebni intervju, februar 2014), razvoj razume predvsem v smislu infrastrukture: »Če primerjamo 20 let nazaj in danes, je popolnoma drugače. Povsod je elektrika, vsi imamo vodo, ni problemov. Razvoj se dogaja zelo hitro. Samo 2 % ljudi v državi nima vode.¹¹⁴ Celo na podeželju imajo vodo, elektriko, komunikacije, uporabljajo telefone ... To je razvoj. Nekoč smo hodili pet ali deset kilometrov v šolo, zdaj so šole povsod. Prej nismo imeli velikih zgradb, pogledjte, kakšne imamo zdaj.« Povsem drugače je razmišljala hišna pomočnica, Goedance (osebni intervju, junij 2015): »Zame, ko rečete razvoj, pomeni, da imajo ljudje pravice, da so svobodni, da nimajo problemov, da hodijo v šolo, da imajo potem službe. To je razvoj. Pravi razvoj je v veščinah, v miselnosti. Če imaš to, potem lahko tudi zgradiš tiste

¹¹⁴ To ne pomeni, da samo 2 % prebivalcev doma nima tekoče vode, temveč pomeni, da naj bi vseh preostalih 98 % prebivalcev imelo na neki način dostop do vode, torej ali doma, na dvorišču, ulici, nekje v lokalni skupnosti oz. v sorazmerni bližini prebivališča.

zgradbe.« Nekje vmes, med enim in drugim mnenjem, pa bi lahko umestila predstavo o razvoju predstavnice lokalnih oblasti, Glorie (osebni intervju, februar 2014):

Jaz mislim, da je razvoj, da si vsi ljudje lahko privoščijo plačati hrano in izobrazbo. To dvoje je pomembno. Veliko ljudi vidi razvoj kot biznis. Ne pomislijo na izobraževanje ali na lačne ljudi. Če vidijo, da gre gospodarstvu dobro in da imajo denar, rečejo, da smo razviti. Ali če vidijo lepe hiše, velike zgradbe, tudi rečejo, da je to razvoj. /.../ Recimo, v naši državi lahko rečemo, da imamo razvoj, ker se je veliko spremenilo ... Na podeželju imajo zdaj elektriko, imamo veliko velikih zgradb in mesto je lepo ... Tako da lahko rečemo, da imamo razvoj infrastrukture. Če pa greste v vas, so še vedno tisti, ki so zelo revni, in ljudje imajo zelo nizko življenjsko raven. Nimajo niti 1000 RWF [1,2 EUR] na dan, ničesar nimajo ... Na tej ravni torej ne morete reči, da obstaja razvoj.

6.1.1 *Politični kontekst*

Ruanda uspešno ohranja politično stabilnost, odkar je na oblasti Paul Kagame, torej od leta 2000. Absolutne prioritete pogenocidne politike so »sprava in poenotenje« (v angl. *reconciliation and unification*) ter krepitev patriotizma, zavesti prebivalstva, da so vsi Ruandci, in ne skupek različnih etničnih skupin. Označevanje etničnih skupin je prepovedano, ravno tako je strogo regulirana politika spominjanja in govora o genocidu.

Decembra 2015 je bila z referendumom spremenjena ustava, tako da je predsednik Kagame lahko še tretjič kandidiral – in na volitvah avgusta 2017 tudi bil izvoljen za tretji sedemletni mandat (s skoraj 99-odstotno večino). Na oblasti bo tako 21 let oziroma 24 let, ker je predsedniško vlogo prevzel že leta 2000, preden je bil prvič izvoljen na volitvah 2003 (pred tem pa je bil podpredsednik, ki je po številnih mnenjih vodil ruandsko politiko od konca genocida, torej od 1994 dalje). Kagame ima ogromno podpore tako v Ruandi kot tudi v mednarodni skupnosti in med razvojnimi donatorji (npr. WB). Pogosti so njegovi javni nastopi, na katerih kot priljubljen motivacijski govorec žanje bučne aplavze.¹¹⁵ Od podpornikov se slišijo predvsem pohvale o skoraj nepredstavljljivih napredkih in dosežkih v razvoju (predvsem gospodarske rasti) in enakosti spolov, za kar naj bi bili nedvomno potrebni Kagamejeva disciplina in red ter tehnokratsko vodenje države (Crisafulli in Redmond, 2012).

Po drugi strani pa se oglašajo številni kritiki, ki Kagameju očitajo predvsem avtoritaran (diktatorski) režim, zatiranje politične svobode in kakršne koli opozicije, sistematično kršenje

¹¹⁵ Ob odprtju nove arene v Kigaliju 9. 8. 2019 je rekel: »Afrika ima velikane in sami se moramo nositi kot velikani. Velikani so izjemni. To pomeni, da se mora odražati v naših dejanjih. Ko so vaša dejanja izjemna, to postanete tudi vi. Ne gre za velikost ali videz, temeljiti mora na dejanjih. Ruanda je in bo izjemna, temeljiti mora na naših dejanjih« (video objavljen na Facebook profilu Paul Kagame).

človekovih (političnih in civilnih) pravic, vsiljeno spravo, nepremišljeno vodenje države in prebivalcev v neoliberalno kapitalistično past, kjer je gospodarska rast pomembnejša od potreb in zmožnosti prebivalstva ter njihove kakovosti življenja. Vizije in razvojne strategije so nerealne za velik del (revnega) prebivalstva, bogastvo pa se kopiči v rokah maloštevilne elite (Ansoms, 2008; Reyntjens, 2004). Tudi Freedom House (b. d.) je eden takšnih kritikov, saj Ruando glede na globalno oceno svobode ocenjuje kot »nesvobodno« in ji dodeljuje samo 22 od 100 možnih točk (od tega ji dodeli osem točk za politične pravice in 14 točk za državljanske svoboščine).¹¹⁶

Po zadnjih parlamentarnih volitvah (volilna udeležba je bila 93 %)¹¹⁷ septembra 2018 so 61 % sedežev zasedle ženske (pred tem je bilo žensk v parlamentu celo 64 %). Stranka RPF je ohranila absolutno večino, prvič pa sta se v parlament uvrstili tudi dve novi opozicijski stranki – Ruandska demokratična zelena stranka (v angl. *Democratic Green Party of Rwanda*) in Socialna stranka *Imberakuri* (v angl. *Social Party Imberakuri*), vsaka je dobila po dva sedeža.¹¹⁸ Na tem mestu se pojavi vprašanje, ali gre res za opozicijo, kot je namignil tudi Frank (osebni intervju, januar 2014), ki je bil nekoč tudi sam aktiven v lokalni politiki:

Imajo koalicijo. Mislim, da druge stranke niso sposobne reči »ne« RPF. Razlog je v tem, da je večina ljudi v Ruandi v RPF. Tudi tisti, ki so v drugih strankah, mislijo, da so v RPF. Prav tako sledijo temu, kar pravi RPF. Če mislite, da vas nekdo lahko ustavi, vas izbriše, seveda vedno rečete »da«. In tukaj po genocidu ljudje nočejo ničesar, kar bi jih razdvajalo. Ljudje so radi na isti strani in z enakim stališčem. Mogoče glede razvoja, morda kakšna cesta, ki bi jo bilo treba narediti, ljudje lahko govorijo o tem, kje začetni delati, kaj je najprej potrebno ... Toda za druge stvari, na primer za sprejemanje novih zakonov, ljudje ne želijo biti v opoziciji. Pogosto ljudje pravijo: »Moram dobro razumeti.« Če rečem »dobro razumeti«, kaj je to za vas? Tukaj, ko ljudje pravijo, da je treba dobro razumeti, s tem mislijo, da ne nasprotujete, ne kritizirate.

Številne kritike je slišati tudi na račun tega, kako so med sabo ločene različne veje oblasti – da so vsi del istega sistema, delajo skupaj in ni opozicije (Purdekova, 2011). Frank (osebni intervju, januar 2014) je rekel:

¹¹⁶ Freedom House ocenjuje 210 držav glede na svobodo v svetu in 65 držav glede na svobodo v spletu. Svoboda v svetu (v angl. *Freedom in the World*) je letno globalno poročilo o političnih pravicah in državljanskih svoboščinah, sestavljeno iz številčnih ocen in opisnih besedil za vsako državo in izbrano skupino ozemelj. Zadnja izdaja v letu 2020 ocenjuje stanje v 195 državah in na 15 ozemljih, in sicer gleda podatke za leto 2019. Za več informacij o metodologiji in točkovanju glej Freedom House (b. d.).

¹¹⁷ Volilna udeležba je v Ruandi vedno izjemno visoka, in to zaradi piramidalne (zelo nadzorovane) strukture lokalnega upravljanja. Voditelji *umudugudujev* vedo za vse prebivalce, ali grejo volit ali ne. Informanti so opisovali, kako pred volitvami voditelji *umudugudujev* obiščejo vsa gospodinjstva, da jih »spomnijo«, da so volitve in jim »pokažejo«, kako se voli (predvsem nepismenim pokažejo, kako oziroma kam se da prstni odtis).

¹¹⁸ Spodnji dom ima 53 predstavnikov, ki se volijo na volitvah. Rezultati volitev 2018: vladajoča koalicija ima 40 sedežev: *Rwandan Patriotic Front* (36), *Centrist Democratic Party* (1), *Democratic Union of the Rwandan People* (1), *Ideal Democratic Party* (1), *Party for Progress and Concord* (1); opozicija ima 13 sedežev: *Social Democratic Party* (5), *Liberal Party* (4), *Democratic Green Party of Rwanda* (2), *Social Party Imberakuri* (2).

Parlament ne more izzvati predsednika. Poslanci v parlamentu so iz stranke RPF in predsednik je šef te stranke. Če me kdo vpraša o teh stvareh, kot je demokracija, da ljudje tukaj nimajo pravice tega in tega, da ne morejo kritizirati vlade, ne morejo protestirati ... Jaz mislim, da tega [niti] ne želimo. V prihodnosti nočem biti politik. Ker mislim, da kot politik začneš tukaj [pokaže nizko], zlasti v Afriki greš visoko, do ministra ... Če pa pade, greš tudi ti dol ... To ni tisto, kar si želim. Jaz mislim, da tako, kot imamo zdaj, je najboljša. Ker ljudje ... Na primer, če greš v Ugando, je še vedno tako, da te lahko ubijejo in pobegnejo in se ne bo zgodilo nič. Toda v Ruandi, če samo nekemu rečem, da hočem storiti nekaj slabega, in gre ta na policijo, me bodo prišli aretirati, nato pa bom šel na sodišče. Kar je dobro. Mislim, da je to dobro.

6.1.2 Gospodarski kontekst

Ruandsko gospodarstvo je potrebovalo kar nekaj let, da si je opomoglo od vojne in genocida. Veliko Ruandcev (še posebej tistih, ki so v genocidu sodelovali ali pa so se bali maščevanja RPF) je živelo zunaj države, mnogi od tistih, ki so ostali v državi, pa zaradi različnih razlogov niso mogli delati.¹¹⁹ Tudi pogosto premikanje/selitev (znotraj države in iz države) prebivalstva je močno vplivalo na gospodarstvo. Bruto domači proizvod (BDP) na prebivalca se je po genocidu drastično zmanjšal, npr. leta 1993 je bil 313 USD, leta 1994 pa samo 146 USD; v zadnjih letih se je povečal, npr. leta 2000 je bil 227 USD, leta 2018 pa že 820 USD, gospodarstvo pa ni doseglo ravni pred letom 1990 vse do leta 2001 (IMF, 2018; Vizija 2020, str. 8).

Prioriteta predsednika Kagameja je (poleg sprave in poenotenja) že od leta 2000 hitra gospodarska rast. V prvem strateškem dolgoročnem razvojnem dokumentu Vizija 2020 (v angl. *Rwanda Vision 2020*) si je Ruanda zadala cilj do leta 2020 postati država s srednjim dohodkom¹²⁰ in v strateškem razvojnem dokumentu, ki sledi, Vizija 2050 (v angl. *Vision 2050*), do 2050 postati država z visokimi dohodki. Zadane cilje naj bi Ruanda dosegla s pomočjo sedemletnih Nacionalnih strategij preoblikovanja (v angl. *National Strategies for Transformation* – NST) (prva je NST 1), ki so podkrepljene s podrobnimi sektorskimi strategijami, usmerjenimi v doseganje SDGs. Pred strategijo za transformacijo NST 1 sta bili izvedeni že dve petletni strategiji za gospodarski razvoj in zmanjševanje revščine: *Economic Development and Poverty Reduction Strategies* – EDPRS (2008–12) in EDPRS-2 (2013–18). Poudarja se predvsem, da Ruanda ustvarja poslovanju prijazno okolje, predvsem za privatni

¹¹⁹ Bili so žrtve genocida, ranjeni, hendikepirani, travmatizirani, izgubili so domove in vso lastnino, skrbeti so morali za sirote, sorodnike, storilci so bili zaprti itd.

¹²⁰ Natančneje, v Viziji 2020 je cilj, da do leta 2020 postane država z nižjimi srednjimi dohodki (v angl. *low middle income country*), v Viziji 2050 pa je cilj, da do leta 2035 postane država z višjimi srednjimi dohodki (v angl. *upper middle income country*).

sektor in tuja vlaganja. Glede na kazalec poslovanja WB – v angl. *World Bank Doing Business Index* (b. d.) je bila Ruanda leta 2019 na 29. mestu na lestvici držav, v katerih je najlažje poslovati (med 30 najvišje uvrščenimi državami je to edina država z nizkimi prihodki). Glede na kazalec percepcije korupcije (v angl. *Corruption Perception Index*) je bila Ruanda v letu 2019 četrta najmanj korumpirana država v Afriki (Transparency International, b. d.), kar naj bi tudi zelo prispevalo k privabljanju tujih vlagateljev.

Na prelomu tisočletja so mednarodne finančne in razvojne institucije program strukturnih sprememb zamenjale s programom strategij za zmanjševanje revščine, ki je postal vsesplošen okvir za razvojne strategije in hkrati tudi vstopnica za mednarodno razvojno pomoč (Ansoms, 2008, str. 2). Od leta 2000 je Ruanda dosegala izjemno gospodarsko rast – v povprečju okrog 7 % letno. Vendar nekateri kritiki trdijo, da je hitra gospodarska rast predvsem posledica velikih vložkov mednarodne razvojne pomoči, ki izjemno presega povprečje razvojne pomoči, ki jo prejemajo druge podsaharske države ali sosednje države, npr. Burundi in DRC. In kot se sprašuje tudi Ansoms (prav tam, str. 4), je ključno vprašanje, v kolikšni meri se ta gospodarska rast odraža v zmanjševanju revščine.¹²¹

Ansoms (prav tam) opozarja na »nevarnosti strategije za zmanjšanje revščine, ki jo vodi gospodarska rast« in se sprašuje, ali ni naivno domnevati, da je gospodarska rast sama po sebi v korist revnim. Rast v kmetijskem sektorju ima vsekakor večji vpliv na zmanjšanje revščine kot rast v drugih sektorjih, kmetijska rast pa se prelija na druge dejavnosti podeželskega gospodarstva. Vendar je vpliv kmetijske rasti na zmanjšanje revščine odvisen od tega, v kolikšni meri so v to rast vključeni revni (prav tam, str. 8). Kmetijstvo izpostavljamo, saj je (še vedno) primarna panoga, v kateri dela velika večina prebivalstva, in je vključeno v vse razvojne strategije. Večina kmetovalcev je majhnih, neprofesionalnih, na zelo majhnih parcelah. Načrti za profesionalizacijo in preobrazbo tega sektorja pa sploh ne upoštevajo zmožnosti in sposobnosti teh malih kmetovalcev (prav tam) in potreb za prehransko samozadostnost (poudarek je namreč na pridelavi za izvoz in vpeljevanju novih za izvoz zanimivih pridelkov,

¹²¹ Ansoms in Rostagno (2012, str. 427–8) trdita, da je strategija »največja rast za vsako ceno« kontraproduktivna cilju čim večjega zmanjšanja revščine. Močna gospodarska rast je skoncentrirana v rokah majhne elite, kar posledično pomeni zelo skopo razvojno pot. Zdi se, da večina majhnih kmetov ne ustreza vladni viziji »moderne Ruande«. Možno alternativo vidita v široko zasnovanem vključujočem modelu rasti, ki temelji na obstoječih prednostih in krepitvi zmogljivosti ruralnega prebivalstva (majhnih kmetov). Prizadevanje za bolj vključujoč koncept rasti se zdi ključno ne samo za uspešno zmanjšanje revščine, ampak tudi za spodbujanje dolgoročne stabilnosti in miru v Ruandi.

ki niso tradicionalni). Gre za napačne ideje politikov iz Kigalija, ki nimajo izkušenj s kmetijstvom?

Ansoms (2008) meni, da ima ruandska elita zelo malo vezi z majhnimi kmetovalci oziroma s podeželskim življenjem nasploh, saj številni prihajajo iz sosednjih držav, v katerih so živeli bodisi v urbanih območjih bodisi v različnih podeželskih okoljih, vendar se niso ukvarjali s kmetijstvom. To je privedlo do paternalističnega odnosa urbane politične elite, ki dvomi o sposobnostih majhnih kmetov, da izkoristijo sodobne kmetijske priložnosti. Celotni uradni dokumenti govorijo o nevednosti kmetov in njihovem odporu do novih ukrepov za povečanje storilnosti, ki presegajo tradicionalno logiko kmetovanja. Takšen odnos politike problem ruralne revščine pravzaprav omeji na problem slabe (kmečke) miselnosti. Dodatna kritika, ki jo izpostavi Ansoms (prav tam, str. 27), pa je, da imajo urbane politične elite malo osebnega interesa za izboljšanje življenjskih razmer podeželskih množic.

Ruandski primer nam kaže, da tudi dobro tehnokratsko upravljanje ni samodejno zagotovilo, da se gospodarska rast prelevi v razvoj, ki koristi revnim (Marysse in drugi, 2006, str. 30). Nekateri trdijo celo obratno, da je gospodarska rast še povečala neenakosti med revnimi in bogatimi, med ruralnimi in urbanih območji, in dejansko ima Ruanda višjo stopnjo neenakosti kot njene vzhodnoafriške sosedice (Uwizeyimana, 2019, str. 27).

Ruanda je (v sodelovanju s turškim zasebnim podjetjem) zgradila in devetega avgusta 2019 odprla novo ogromno arenno (10.000 sedežev), v kateri pričakujejo velike regijske in svetovne športne dogodke. Gre za enega največjih zaprtih stadionov na afriški celini, ki bi naj leta 2020 gostil afriško ligo NBA in leta 2021 *FIBA Africa Basketball Championship* (vendar so zaradi pandemije Covid-19 vse večje športne prireditve do nadaljnjega odpovedane). Kagame je na odprtju rekel: »Ta arena ni samo dekoracija, ki jo obiščete na božič ali za novo leto. Zgradili smo jo, da gosti najboljše košarkarje iz Ruande in Afrike, da tukaj trenirajo, igrajo in zmagojejo.« Poleg tega vlada pričakuje, da bo objekt gostil številne konference, koncerte, razstave in druge dogodke (Omondi, 2019). Vendar se lahko vprašamo, ali ni to še eden izmed velikopoteznih projektov, s katerimi se vlada hvali doma in v tujini, v resnici pa si bo lahko vstop v ta objekt privoščila le peščica premožnih Ruandcev.¹²² Prav tako se lahko vprašamo, ali ta in takšni objekti ne poglobljajo razlik med prebivalci in še povečujejo neenakosti.

¹²² Podobno sem opazila, ko je bila odprta prva javna knjižnica v Kigaliju. V samo zgradbo, ki je videti zelo lepa, je bilo očitno vloženih veliko sredstev. Zdi pa se, da je potem zmanjkalo sredstev za nakup knjig, zaposlitev in usposabljanje strokovnega osebja. Večina knjig, ki so na voljo v knjižnici, je bila podarjena, nekatere so bile v

6.1.3 Socialni/družbeni kontekst

Hitro gospodarsko rast naj bi spremljalo tudi občutno izboljšanje življenjskih pogojev/standardov. Glede na podatke NISR (2018b), zbrane v integrirani anketi o življenjskih pogojih v gospodinjstvih 2016/2017 (v angl. *Integrated Household Living Conditions Survey 2016/2017*), je močno upadla stopnja umrljivosti otrok, vpis otrok v osnovno šolo (OŠ) je bil 98,84 % (vendar v zadnjih letih odstotek rahlo pada), nižali naj bi se tudi stopnja revščine in stopnja neenakosti. Vendar je stopnja neenakosti še vedno visoka, 39 % ljudi namreč še vedno živi pod pragom revščine in 16 % v ekstremni revščini,¹²³ precejšnja je tudi stopnja brezposelnosti (15 %), in to še posebej med mladimi (19 %). Ogromno ljudi še vedno dela v neformalnem sektorju (brez pogodb, delavskih pravic, zagotovljenega plačila itd.) in večina ljudi (predvsem veliko žensk) še vedno dela v kmetijstvu (prav tam). Vlada je spremenila polni delovnik s 40 na 45 ur na teden, kar še posebej obremenjuje zaposlene starše oziroma matere, kajti skrb za otroke še vedno spada predvsem v žensko domeno (Bauer in Burnet, 2013, str. 17), kar vsekakor ne prispeva k višji kakovosti življenja oz. k boljšim življenjskim pogojem, temveč samo k večjim dobičkom lastnikov podjetij (večinoma so to tujci) in morda k hitrejši gospodarski rasti v državi. Po drugi strani še vedno ni govora o uzakonitvi minimalne plače ali delavskih pravicah. Regulacija izjemno razširjenega neformalnega sektorja, v katerem delajo tri četrtine prebivalcev in kar 80 % vseh žensk, pa bo v največji meri negativno vplivala ravno na ženske, ki večinoma delajo na področju kmetijstva in skrbstvenih del (Shukla, 2017).

Poudarja se, da je že dosežen cilj stototni vpis otrok v OŠ in da deklice pri tem nič ne zaostajajo za dečki. Vendar se sprašujem, kaj nam ta podatek pove. Zgovornejši se mi zdijo naslednji podatki: neto stopnja udeležbe (v angl. *net attendance rate*) v OŠ je 87,6 % (ni večjih razlik med deklicami in dečki), v srednjih šolah (SŠ) pa drastično pade na 23,2 % (odstotek je pri deklicah nekoliko višji kot pri dečkih in v urbanih okoljih enkrat višji kot v ruralnih); velik

slabem stanju, brez sistematične razporeditve na policah, poseben kotiček je bil namenjen ZDA, ki so (kot kaže) podarile veliko knjig. Osebe ni obvladalo sistema iskanja in tudi ni dobro vedelo, kje se kaj nahaja. In najpomembneje, članarina v knjižnici je bila za veliko večino Ruandcev predraga in tako kakšnega večjega obiska (vsaj v času moje prisotnosti) ni bilo opaziti. Za večino revnega prebivalstva je bila to preveč »nobel« zgradba, da bi si sploh upali vstopiti.

¹²³ Te podatke je treba podrobno analizirati, saj so lahko zavajajoči. Ruanda je namreč prag revščine opredelila nižje kot 1 USD/dan. Glede na podatke NISR (2018c, str. iii) je v raziskavi za obdobje 2016/17 meja revščine postavljena na 0,50 EUR na dan, in meja ekstremne revščine na 0,32 EUR na dan. Države si različno določijo prag revščine, in zato je vprašljivo, v kolikšni meri s podatki manipulirajo, da izgleda, da se stopnja revščine znižuje. Podatke države tako prilagajajo svojim političnim ciljem. Menim, da to počne tudi ruandska oblast, saj sta prag revščine in prag ekstremne revščine glede na cene osnovnih življenjskih potrebščin vsekakor postavljena prenizko.

delež ruandske populacije ni hodil v šolo, ni končal OŠ ali pa je končal samo OŠ (npr. 84 % vseh žensk); stopnja pismenosti sicer narašča, vendar je še vedno nepismenih 26,8 % vseh prebivalcev, starejših od 15 let (nepismenih je 30,6 % žensk), računalniško nepismenih pa je 91,1 % prebivalstva oziroma 92,8 % vseh žensk (NISR, 2018b). Iz tega lahko sklepamo, da Ruande ne bo preprosto pretvoriti v gospodarstvo, ki temelji na znanju v tako kratkem času, kot si je to zadala ruandska vlada.

6.1.4 Razvojni izzivi

Ruandska vlada v Viziji 2020 izpostavi lastne razvojne prednosti: veliko prebivalstva – veliko poceni delovne sile, večjezičnost, majhna država – preprosteje je zgraditi dobro infrastrukturo, lažje zadostiti domačim potrebam in ustvarjati presežke za izvoz, strateška pozicija v sredini Afrike, politična stabilnost, varnost, nizka stopnja korupcije.

Vendar Ruandi ostajajo številni razvojni izzivi (Vizija 2020, str. 8–10): Glavni izvoz Ruande še vedno predstavljata kava in čaj, cene pa so povsem odvisne od nihanja na mednarodnih trgih. Ruanda potrebuje širši spekter izvoznih produktov/virov, vendar razen plina pod jezerom Kivu večjih zalog rudnin/mineralov nima. Zato se usmerja predvsem v storitve, saj ima veliko delovne sile – okrog 12 milijonov prebivalstva. Kmetijstvo postaja bolj profesionalizirano in regulirano. Tradicionalno prevladujejo majhne družinske »kmetije« z izjemno malo zemlje (88 % gospodinjstev ima manj kot en hektar zemlje, 60 % gospodinjstev ima manj kot 0,3 hektarja zemlje (NISR, 2018b), kar je premalo, da bi se s pridelkom lahko preživljali, je pa po drugi strani zemlja njihov edini vir preživetja. Posledično so prekomerno izčrpavali zemljo, kar ima dolgoročne posledice (nerodovitnost, krčenje gozdov). Razlog za takšno razpršenost parcel je bil tudi v visoki rodnosti (6,5 otroka na žensko) in hitri rasti števila prebivalstva (Vizija 2020, str. 9). Vendar je transformacija kmetijskega sektorja dvorezen meč in najslabše jo bodo odnesle ženske, ki so v največji meri vključene v kmetijstvo.

Ruanda nima dostopa do morja, kar zelo poveča stroške transporta za izvoz/uvoz. Ni razvitih železniških povezav (v to se zdaj vlaga), cestna omrežja pa so v regiji še vedno precej slaba. Vse to so ovire za gospodarstvo in razvoj Ruande nasploh (prav tam).

Glavni razvojni izziv ostaja odpravljanje revščine (kljub temu da se je stopnja revščine v zadnjih 20 letih občutno znižala). Leta 2019 je Ruanda beležila 39 % prebivalstva pod pragom revščine

in 16 % prebivalstva živi v ekstremni revščini (vendar številčno več ljudi živi v revščini kot prej); 3,8 % gospodinjstev nima nikakršnih sanitarij (NISR, 2018b). Bolj revna naj bi bila gospodinjstva, ki jih vodijo ženske, ampak tukaj je potrebno opozoriti na problematično interpretiranje podatkov. Po podatkih NISR (2018b) namreč okrog 25 % gospodinjstev vodijo ženske – in v teh primerih je 94 % teh žensk vdov, ločenih oz. samskih; po drugi strani okrog 75 % gospodinjstev vodijo moški – v teh primerih je samo 11,6 % moških ovdovelih, ločenih oziroma samskih; ostalih 88,4 % moških pa ima poleg sebe v gospodinjstvu tudi ženo/partnerko. Torej je logično, da so gospodinjstva, ki jih vodijo samo ženske, revnejša od tistih, ki jih vodijo moški.

Večina gospodinjstev še vedno nima čiste pitne vode (samo 9,4 % gospodinjstev ima doma vodovod), elektrike¹²⁴ (samo 27 % gospodinjstev ima elektriko; največ gospodinjstev – 43,4 % kot vir svetlobe uporablja svetilko na mobilnem telefonu), interneta (17,2 % gospodinjstev ima internet), tehnologije (radio ima 45 % gospodinjstev, televizijo 10 %, računalnik 3,3 % gospodinjstev, mobilne telefone pa po drugi strani imajo v 67 % gospodinjstev). Samo okrog 30 % ljudi v Ruandi ima bančne račune (38 % moških in 22,4 % žensk) in velika večina teh ljudi (60 %) ima račune pri hranilniških in kreditnih zadrugah, in ne pri komercialnih bankah. Zdravstveno zavarovanje ima 74 % ljudi, od tega jih ima 94 % najosnovnejšo obliko zavarovanja (v fran. *mutuelle*, v angl. *mutual insurance*) in samo 0,2 % ljudem zdravstveno zavarovanje krije delodajalec (NISR, 2018b).

Velik razvojni izziv je tudi zagotavljanje delovnih mest za večino prebivalstva, ki jo sestavljajo mladi (53 % prebivalstva je mlajšega od 19 let in delež mladih še narašča). Vsako leto bi bilo treba zagotoviti 200.000 novih delovnih mest. Izzivi pa so tudi slabo izobražena ali nekvalificirana delovna sila, nizka delovna storilnost, majhen privatni sektor in pomanjkanje primerne infrastrukture (Nimusima, Karuhanga in Mukarutesi, 2018, str. 17).

Izziv je vsekakor tudi zelo razširjen neformalni sektor, v katerem dela velik del prebivalstva, še posebej veliko žensk. Podobno kot v kmetijstvu se ruandska vlada loteva formalizacije in regulacije tudi drugih delov neformalnega sektorja: »Razvoj zasebnega sektorja se ne bo omejeval le na formalni sektor. Razvijal se bo tudi neformalni sektor na področju trgovine na drobno, servisnih delavnic in garaž [avtomehaniki], rokodelskih izdelkov in kovin« (Vizija 2020, str. 17). Kaj to pomeni za (predvsem revne) ljudi, ki delajo v neformalnem sektorju?

¹²⁴ Tega npr. intervjuvani lokalni vodje niso vedeli oziroma so govorili, da so imeli elektriko že leta 2014 skoraj vsi.

Regulacija zanje verjetno pomeni bodisi dodatne stroške, ki si jih ob že sicer mizernih plačilih ne bodo mogli privoščiti, ali pa nadaljevanje neformalnega dela ob tveganju, da bodo za to kaznovani ali celo zaprti. Policija že nekaj let preganja neformalne prodajalce (npr. ženske, ki v košarah nosijo in prodajajo sadje in zelenjavo), še posebej v urbanih središčih. Osebo poznam primere, ko so ženske ali bile kaznovane ali pa celo priprte/zaprte.¹²⁵

Kot izziv bi lahko izpostavili tudi izjemno regulirano piramidno strukturo upravljanja države (in družbe), ki sicer na prvi pogled deluje razpršeno, vendar pa je izjemno centralno nadzorovana in veliko časa, sredstev in energije pobere horizontalna (med sektorji) in vertikalna koordinacija (Nimusima, Karuhanga in Mukarutesi, 2018, str. 17). Po drugi strani pa, kot sem pokazala v petem poglavju, ravno ta struktura upravljanja omogoča oblasti popoln nadzor nad prebivalstvom.

Ruanda je še vedno v veliki meri odvisna od razvojne pomoči. Ansoms in Rostagno (2012, str. 429) izpostavita različne dejavnike, ki vplivajo na status ljubljenske donatorjev. Na eni strani slaba vest oziroma občutek krivde donatorjev in na drugi strani manipuliranje ruandske vlade oziroma igranje na karto krivde za genocid (to naj bi pojasnilo, zakaj je Ruandi uspelo zagotoviti stalno podporo donatorjev kljub neposredni vpletenosti v regionalne spopade in v DRC).¹²⁶ Eden izmed argumentov je, da ruandska vlada očitno obvlada »donatorski jezik«, po drugi strani pa si donatorji želijo afriških zgodb o uspehu. Še en pomemben dejavnik pa naj bi bila podpora vladajoči stranki RPF, ki jo zagotavljata VB in ZDA, ki sta poleg WB in Evropske komisije glavni donatorici razvojne pomoči Ruandi. Nekateri drugi donatorji (npr. Francija in Španija) so bili bolj kritični do ruandske vlade, ki se po navadi na take kritike odziva precej agresivno. Nekatero kritiko so se nanašale na sporno ravnanje z begunci, prisilne preselitve, vprašanje človekovih pravic in pravičnosti, sporne volitve, vmešavanje Ruande oziroma podpiranje upornikov v DRC. Zaradi slednjega so leta 2012 nekateri donatorji (ZDA, VB, Nemčija in Nizozemska) zadržali ali umaknili (del) svojega proračuna za pomoč Ruandi (prav tam, str. 429).

¹²⁵ Aminati, ki je v bližini pisarn prodajala kuhano hrano, so policisti zagrozili, da bo šla v zapor, če jo še kdaj dobijo. Drug primer je bila družina iz Nyamiramba: ko sem otroke, ki so cel dan postopali na ulici, vprašala, kje so njihovi starši, so rekli, da so v zaporu, ker so nezakonito prodajali zelenjavo na ulici (doma je ostalo sedem otrok in najstarejša med njimi, stara 12 let, je skrbela za vse preostale).

¹²⁶ Območje Velikih jezer v Afriki je dober primer politike »ljubljenk v nasprotju s sirotami« uradne razvojne pomoči. Po načelu selektivnosti se obsežna pomoč dodeli samo tistim državam, ki izpolnjujejo kriterij »dobrega upravljanja«. To je pripeljalo Ruando do statusa ljubljenske donatorjev (v angl. *aid darling*) in na drugi strani DRC in Burundi do statusa sirote (v angl. *aid orphan*) (Marysse, Ansoms in Cassimon, 2006, str. 4).

Vlada naj bi si že v Viziji 2020¹²⁷ in nato tudi v Viziji 2050 prizadevala zmanjšati oziroma povsem odpraviti odvisnost od zunanje razvojne pomoči, ampak po drugi strani je še okrepila partnerstvo z WB. Študija in dokument o Viziji 2050 – Prihodnja gonila rasti v Ruandi (v angl. *Future Drivers of Growth in Rwanda*) sta namreč v letih 2016–2018 nastala v sodelovanju med Skupino Svetovne banke (v angl. *World Bank Group* – WBG)¹²⁸ in ruandske vlade (v angl. *The Government of Rwanda* – GoR) (WBG in GoR, 2019).

Frank (osebni intervju, januar 2014) je izpostavil nekatere pozitivne spremembe, pa tudi nekatere razvojne izzive, ki ostajajo:

Infrastruktura, zgradbe, ceste, vizija, ki jo imajo, prihaja več zgradb, kar je dobro. Tudi za ta mednarodna srečanja, poteka več mednarodnih srečanj, velike konference, več ljudi prihaja iz različnih držav ... In še ena stvar za razvoj – življenje ljudi se je izboljšalo. V moji skupnosti ali tudi v moji družini, vem, kako smo bili nekoč, v preteklosti. Zdaj je življenje boljše. Tudi drugi ljudje iz soseščine se prav tako razvijajo, kar je nekaj dobrega. Pa tudi za izobraževanje. Ko sem bil v osnovni šoli, sem hodil v zelo slabo šolo. Ni bilo dobrih šol. Ampak zdaj moje nečakinje hodijo v boljšo šolo. Včasih mi celo rečejo: »O, stric, tam si se učil?« /.../ Zato mislim, da je razvoj na vseh področjih v Ruandi, da gre dobro. In razvoj seveda ni ... Ljudje govorijo o revščini, denarju, da ni delovnih mest ... Seveda, ko pride razvoj, se bodo pojavile pozitivne in negativne strani. Ljudje na podeželju imajo to, ne vem, kako se imenuje, da dajo svoje kmetije skupaj, da bi lahko imeli enake pridelke – če je krompir, je krompir. In ves tisti krompir, kakovosten, gre v Evropo, v druge države ... Seveda bodo ljudje dobili denar, toda ne bodo jedli. Spominjam se tega sladkega krompirja, nekoč je bil poceni in bili so letni časi, ko si jih imel veliko. Zdaj, kjer je bil nekdanji sladek krompir, je namesto tega v močvirjih sladkorni trs. V bistvu je to tudi problem. Na eni strani prinaša denar, na drugi strani ljudje ne dobijo tistega, kar so prej dobili.

Frank je s tem izpostavil še en pomemben razvojni izziv, ki že vpliva na veliko ljudi v Ruandi in po svetu. Kmetje, ki so bili nekoč povsem ali vsaj delno samooskrbni, morajo zdaj pridelovati tisto, kar lahko prodajo, in ne, kar potrebujejo zase. Pridelek sicer res lahko prodajo (vprašanje sicer, po kakšni ceni), vendar da bi jedli uravnoteženo, morajo hrano kupovati od drugih. Na koncu so finančno na slabšem, kot so bili prej.

¹²⁷ »Kljub temu da se ne bomo izogibali lastnih odgovornosti in da je bistveno zmanjšanje odvisnosti od zunanje razvojne pomoči ključni del Vizije 2020, je po drugi strani jasno, da bo za uspešno doseganje ciljev iz tega dokumenta še vedno potrebna podpora donatorjev« (Vizija 2020, str. 4).

¹²⁸ WBG je skupina petih mednarodnih finančnih ustanov, ki državam na periferiji dajejo posojila: Mednarodna banka za obnovo in razvoj, Mednarodna zveza za razvoj, Mednarodna finančna korporacija, Mednarodna agencija za zavarovanje investicij in Mednarodni center za reševanje investicijskih sporov.

6.2 Razvojne strategije po letu 2000

Po genocidu je vlada pripravila sklop razvojnih programov in strategij, ki »poudarjajo enotnost, ki upravičuje vse gospodarske, družbene, politične in tehnološke preobrazbe« (Nimusima, Karuhanga in Mukarutesi, 2018, str. 4). Razvojnih programov in strategij je veliko, vsi pa sledijo ciljem glavnega strateškega razvojnega dokumenta (ki je bil sprejet leta 2000 in revidiran leta 2012) – Viziji 2020 in zdaj tudi Viziji 2050, ki je nov strateški razvojni dokument. Zato v disertaciji podrobneje analiziram ta dva ključna dokumenta, preostalih programov in strategij pa (predvsem zaradi prevelikega obsega in tudi zato, ker vsi sledijo ciljem ključnih dokumentov) ne.

6.2.1 Vizija 2020

Tako kolonialni kot postkolonialni režimi so Ruandi vladali na podlagi favoriziranja enih in diskriminiranja drugih skupin. Posledično je Ruanda ena najrevnejših držav na svetu in njeni prebivalci so bili do nedavnega močno razdvojeni. Zato si Vizija 2020 zadaja cilj na pravičen način doseči dohodek na prebivalca na ravni države s srednjim dohodkom in postati sodoben, močen in združen narod brez diskriminacije med ljudmi.

Vizija 2020 (str. 2) je »okvir za razvoj Ruande, ki predstavlja ključne prednostne naloge in Ruandcem zagotavlja smernice za prihodnost. Podpira jasno ruandsko identiteto, obenem pa kaže ambicioznost in domišljijo pri premagovanju revščine in razdvajanja«. Glavni cilji so: spodbujanje makroekonomske stabilnosti in ustvarjanje bogastva za zmanjšanje odvisnosti od razvojne pomoči (kratkoročno); preoblikovanje iz agrarnega v gospodarstvo, ki temelji na znanju (srednjeročno); ustvarjanje produktivnega srednjega razreda in spodbujanje podjetništva (dolgoročno). »V središču našega razvojnega procesa bo tisto, kar predstavlja glavno premoženje Ruande: njeni ljudje« (prav tam, str. 4).

Stebri, na katerih temelji Vizija 2020, so: dobro upravljanje in sposobna država; razvoj človeških virov in gospodarstvo, ki temelji na znanju; razvoj, ki ga vodi zasebni sektor; razvoj infrastrukture, ki vključuje izboljšane prometne povezave, oskrbo z elektriko in vodo ter IKT omrežja; učinkovito in tržno usmerjeno kmetijstvo; spodbujanje regionalnega in mednarodnega (gospodarskega) povezovanja in sodelovanja. Presečne teme pa so: enakost spolov; naravni viri

in okolje; znanost, tehnologija in IKT. Ruandska vlada se je pri pripravi Vizije 2020 (str. 27) zgledovala po azijskih državah s hitro gospodarsko rastjo:

Vizija 2020 predstavlja ambiciozen načrt, kako prebivalce Ruande rešiti iz revščine in državo spremeniti v gospodarstvo s srednjimi dohodki. Nekateri bodo rekli, da je to preveč ambiciozno in da nismo realni, ko si zastavimo tak cilj. Drugi pravijo, da so to sanje. Toda kakšno izbiro ima Ruanda? Ostati v trenutnih razmerah je za prebivalce Ruande preprosto nesprejemljivo. Zato je treba sprejeti in izvajati politike ter zagotoviti sredstva za potrebno preobrazbo, da bomo dosegli cilje vizije. To je realno, saj temelji na dejstvu, da so države s podobnimi neugodnimi začetnimi pogoji uspele. Razvojne izkušnje vzhodnoazijskih »tigrov« dokazujejo, da bi bile te sanje lahko resničnost.

Na koncu dokumenta je podrobno razdelan, toda zelo kompleksen načrt (v angl. *roadmap*), kako vlada namerava doseči cilje Vizije 2020: dolgoročna prizadevanja vizije se opredelijo v srednjeročnih strategijah za gospodarski razvoj in zmanjševanje revščine – v angl. *Poverty Reduction Strategy Paper* (PRSP),¹²⁹ *Economic Development and Poverty Reduction Strategy I*¹³⁰, *Economic Development and Poverty Reduction Strategy II*¹³¹ in *The National Strategy for Transformation*¹³². Te se operacionalizirajo s srednjeročnimi sektorskimi strategijami, ki bodo povezane s pokrajinskimi in okrožnimi razvojnimi načrti (v angl. *Sector Strategic Plans & District Development Strategies*). Potem so tu še kratkoročne »pogodbe« med predsednikom države in vodjami okrožij – v angl. *Imihigo performance contracts*. Imihigo je v bistvu predkolonialna tradicionalna praksa, ki se je znova začela uporabljati leta 2006 in naj bi pomenila decentralizacijo oblasti in odgovornosti ter spodbudila kulturo stremjenja k rezultatom in izvedbi zadanih načrtov (WBG, 2019).¹³³ Zagotovljen je srednjeročni okvir izdatkov (v angl.

¹²⁹ PRSP (2002–06) je bila prva sistematična ocena ruandske vlade, ki je ugotovila, da so potrebni ukrepi za zmanjšanje revščine in ustvarjanje gospodarske rasti, ki koristi revnim (angl. *pro-poor economic growth*). Izdelana je bila v pokonfliktnem času, ko je bil glavni poudarek na tranziciji od nujne pomoči k rehabilitaciji in obnovi. V tem času je opazen pomemben napredek zlasti na področju zdravja in izobraževanja (Nimusima, Karuhanga in Mukarutesi, 2018, str. 4–8).

¹³⁰ Cilj EDPRS I (2008–12) je bil utrditi in razširiti dosežke na področju človekovega razvoja skozi tri vodilne programe: i) trajnostna rast za delovna mesta in izvoz; ii) *Umurenge* (program za razvoj podeželja za odpravo skrajne revščine in spodbudo proizvodne zmogljivosti revnih) in iii) dobro upravljanje. Glavni dosežki so bili gospodarska rast, zmanjšanje revščine in zmanjšanje neenakosti (Nimusima, Karuhanga in Mukarutesi, 2018, str. 4–8).

¹³¹ Splošni cilj EDPRS II je bil »pospešiti napredek do statusa države s srednjim dohodkom in boljšo kakovostjo življenja za vse Ruandce s trajno povprečno rastjo BDP v višini 11,5 % in pospešenim zmanjšanjem revščine na manj kot 30 % prebivalstva«. Strategija EDPRS II je prav tako kot EDPRS I sledila ciljem Vizije 2020 (Nimusima, Karuhanga in Mukarutesi, 2018, str. 8).

¹³² *National Strategy for Transformation* (NST 1) bo nadaljevala tam, kjer je EDPRS II končala. NST 1 zagotavlja temelje in orodje za doseg Vizije 2050 z glavnim ciljem doseči visoke življenjske standarde za vse Ruandce. Specifične prioritete so združene v tri skupine – gospodarska transformacija, družbena transformacija in transformacija vlade (NST 1, 2017).

¹³³ Leta 2018 je evalvacijo letnih pogodb *imihigo* prevzel NISR in uvedel evalvacije, ki gledajo učinek (v angl. *impact evaluations*). Pred tem so bile evalvacije zelo tehnične in se je ocenjevalo predvsem v smislu, ali je načrtovan objekt bil zgrajen ali ne; in če je bil zgrajen, je bil tudi cilj avtomatično dosežen. Z uvedbo evalvacij, ki gledajo učinek, pa je postalo pomembno, ali se objekt (npr. šola ali zdravstveni dom), ki je bil zgrajen, uporablja in kakšen učinek ima v skupnosti (NISR, 2018a). Ena izmed kritik togega izvajanja pogodb *imihigo* od zgoraj

Medium-Term Expenditure Framework) v obliki triletnih proračunov, poleg tega pa tudi letni akcijski načrti in letni proračuni (Vizija, 2020, str. 23–24).

Vizija 2020 sprva zasleduje 47 indikatorjev, v novejši – leta 2012 revidirani verziji – pa 48 indikatorjev, ki jih razdeli na gospodarske, socialne/družbene in indikatorje upravljanja. Razen revidirane verzije Vizije 2020, ki do neke mere vrednoti stanje leta 2012, ruandska vlada ni javno objavila nobene sistematične ocene. Vse, kar sem našla, so bili (prav tako redki) akademski članki, ki so jih napisali Ruandci, in so precej nekritični, ali pa so jih napisali tuji raziskovalci in so zelo kritični. Takšen je npr. Uwizeyimana (2019) v svojem članku in evalvaciji, ki sem jo predstavila v tabeli 6.1.¹³⁴ Ena od kritik je, da se ruandska vlada že zadnjih nekaj let zaveda, da cilji Vizije 2020 ne bodo doseženi, in da bi to pometla pod preprogo, je začela že leta 2016 govoriti o Viziji 2050.

Tabela 6.1: Evalvacija Vizije 2020 glede na tip indikatorjev in stopnjo doseženosti do 2020

	Gospodarski indikatorji	Socialni/družbeni indikatorji	Indikatorji upravljanja
Že doseženi	mobilna naročnina na 100 ljudi	– pričakovana življenjska doba v letih – umrljivost zaradi malarije (v %) – vpis v osnovne šole (v %)	enakost spolov na položajih odločanja (% žensk)
Verjetno bodo doseženi do 2020	– rast domačih naložb (% BDP) – % odraslih, ki dostopajo do finančnih storitev – kmetijska proizvodnja kcal/dan/osebo (% potreb) – % zaščitene površine za zagotavljanje biotske raznovrstnosti – % cest v dobrem stanju	– stopnja rasti prebivalstva (%) – urbano prebivalstvo (%) – stopnja umrljivosti mater na 100.000 – podhranjenost otrok (akutna podhranjenost, prenizka teža, kronična podhranjenost)	
Morda bodo doseženi do 2020	– povprečna stopnja rasti BDP (%) – domače posojilo zasebnemu sektorju (% BDP) – BDP na prebivalca v USD	– dostop do izboljšanih sanitarij (% prebivalstva) – dostop do čiste vode (% prebivalstva)	– zadovoljstvo državljanov z zagotavljanjem storitev (%)

navzdol na vseh ravneh uprave je ta, da ne omogoča pretoka povratnih informacij o ustreznosti političnih ukrepov od spodaj navzgor (Ansoms in Rostagno, 2012, str. 441). Druga kritika je, da je vodjam okrožij bolj pomembno, kakšno oceno dobijo (vsako leto se ocenjujejo uspehi okrožij in se objavi lestvica od najbolj do najmanj uspešnih okrožij), kot kaj dejansko dosežejo (Ntirenganya, 2018). Tretja kritika pa v bistvu razkriva dejstvo, da je *imihigo* še ena v vrsti praks/ukrepov za nadzor od zgoraj navzdol nad prebivalci Ruande. *Imihigo* se namreč ne sklepa več samo na ravni okrožij, temveč navzdol vse do najnižje ravni in celo dalje – vsaka družina naj bi v svojem *umuduguduju* podpisala svoj *imihigo*. V primeru, da zastavljenih ciljev ne dosežejo, pa so finančno kaznovani ali priprti v *cachots* (nekašni centri za pripor). Prav tako lokalni voditelji dodatno pritiskajo na družine in posameznike, saj zahtevajo kar največjo mogočo participacijo za doseg svojih pogodb *imihigo*. Od tega so namreč odvisne njihove kariere in napredovanje po lestvici navzgor, kjer je prostor le za »najboljše« (Purdekova, 2011, str. 484–486).

¹³⁴ Metodologija podrobno razložena v članku.

	– zunanja trgovina (% BDP) – rast izvoza – gozdna površina (% ozemlja) – uporabniki interneta na 100 ljudi – Ginijev koeficient – število nekmetskih delovnih mest	– stopnja rodnosti žensk – medicinske sestre na 100.000 prebivalcev – stopnja pismenosti (%) – razmerje učenci : kvalificirani učitelji v osnovnih in srednjih šolah	– kazalec o pravni državi (%)
Verjetno ne bodo doseženi do 2020	– stopnja rasti industrijskega sektorja – stopnja rasti kmetijskega sektorja – stopnja rasti storitvenega sektorja – nacionalni prihranki (% BDP) – nacionalne naložbe (% BDP) – zunanja bilanca blaga in storitev (% BDP) – % plačilnih transakcij opravljenih v elektronski obliki – kmetijsko prebivalstvo (%) – % mehaniziranih kmetijskih dejavnosti – dostop do električne energije (% populacije) – % gospodinjstev, ki uporabljajo les kot vir energije – % populacije pod pragom revščine – ocena porabe hrane (CFSVA)¹³⁵	– stopnja umrljivosti dojenčkov na 1000 – št. zdravnikov na 100.000 prebivalcev – vpis na srednje šole vključno s tehničnimi in poklicnimi – stopnja vpisa v prvi letnik visokošolskih zavodov	– uvrstitev na svetovni lestvici glede na korupcijo

Vir: povzeto po Viziji 2020 (revidirana leta 2012) in Uwizeyimana (2019).

Uwizeyimana (2019, str. 17–38) ocenjuje, da je Ruanda leta 2017 že dosegla pet ciljev in jih bo do leta 2020 najverjetneje dosegla še devet. Morda ji bo uspelo do 2020 doseči še 17, ni pa verjetno, da bi dosegla preostalih 18 ciljev. Zdi se, da ruandska vlada ni zmogla uskladiti vseh strategij, programov in akcijskih načrtov, s pomočjo katerih naj bi dosegli cilje Vizije 2020. Težava je lahko tudi v tem, da so strategije in programi načrtovani na nacionalni ravni, izvedeni pa na različnih lokalnih ravneh v različnih časovnih okvirih. Ali pa jim ni uspelo povezati štirih ravni oziroma pokazati, kako doseženi cilji enoletnih akcijskih načrtov in pogodb *imihigo* (raven 1) vodijo k doseganju kratkoročnih sektorskih in okrožnih programov (raven 2), srednjeročnih strategij (raven 3) in nazadnje k doseganju ciljev Vizije 2020 (raven 4) (Uwizeyimana, 2019, str. 38–42). Lahko bi rekli, da ta analiza stanja še podkrepi kritike, da se ruandska vlada že nekaj let zaveda, da ciljev Vizije 2020 ne bodo dosegli, in da bi to prikrila, že od leta 2016 govori o novi in še bolj ambiciozni Viziji 2050.

¹³⁵ Celovita analiza prehranske varnosti in ranljivosti – v angl. *Comprehensive Food Security and Vulnerability Analysis* – CFSVA (World Food Programme).

6.2.2 Vizija 2050

V luči novih globalnih zavez¹³⁶ je nastala nova dolgoročna razvojna strategija Ruande – Vizija 2050. Splošni cilj je zagotoviti visoke življenjske standarde za vse Ruandce, in sicer do leta 2035 doseči BDP na prebivalca na ravni zgornje meje držav s srednjimi dohodki – okrog 4000 USD ter do leta 2050 doseči BDP na prebivalca na ravni držav z visokimi prihodki – okrog 12.000 USD (Gatete, 2016).

Operativni dokumenti za doseganje ciljev Vizije 2050 bodo podobno kot v primeru Vizije 2020 številni srednjeročni in kratkoročni razvojni programi in strategije. Ključna pri tem bo serija sedemletnih NST. Nova Vizija je razdeljena na pet glavnih področij, ki jih predstavljam v tabeli 6.2.

Tabela 6.2: Prioritetna področja Vizije 2050

1. Kakovost življenja: pričakovani standardi za vse Ruandce	– Trajna prehranska varnost in kakovostna prehrana za vsa gospodinjstva in vse starostne skupine – Splošen, trajnosten in zanesljiv dostop do vode in sanitarij – Dostopna, trajnostna, zanesljiva in sodobna energija – Univerzalni dostop do: kakovostnega zdravstvenega varstva in storitev; kakovostnega izobraževanja; finančnih storitev; dostojanstvenih in pametnih nastanitev (s hitrim internetom); pokojnin, zdravstvenega zavarovanja in varčevanja – Okolju prijazna in na podnebne spremembe odporna okolica; – Trajna nacionalna varnost
2. Sodobna infrastruktura in sredstva za preživljanje	– Moderna in pametna mesta (optimalna izraba prostora, povezana mesta, širokopasovni internet) – Zelena/okolju prijazna mesta in soseske, ki jih poganja obnovljiva energija, recikliranje itd.) – Pametna mesta in podeželska naselja – Sodobne prometne povezave in storitve (učinkovit javni prevoz, zanesljiva infrastruktura) – Učinkovite javne in zasebne storitve
3. Preobrazba za blaginjo	– Večja produktivnost in konkurenčnost ob zagotavljanju delovnih mest za Ruandce – Raznolik turizem – Visoka vrednost IT- in tehnoloških storitev/industrije: npr. elektronika – Poslovne in finančne storitve – Logistika in letalstvo: letalska družba, letališče, droni, pristanišča itd. – Agropredelava: napredna živilska industrija, tehnološko intenzivno kmetijstvo s komercialnim poudarkom – Znanstvene in tehnološke inovacije: npr. nanotehnologija in biotehnologija

¹³⁶ Addis Ababa Action Agenda (Financing for Development) – 2030, SDGs – 2030, Paris Declaration on Climate Change – 2030, EAC Vision – 2050, African Union Agenda – 2063 itd.

	– Gradbeništvo: npr. stanovanja, razvoj lokalnih materialov – Ekstraktivne industrije (rudarstvo, nafta in plin): s poudarkom na dodatni vrednosti
4. Temeljne vrednote: Kaj bo opredeljevalo Ruandce leta 2050? Kakšna pričakovanja in skupne vrednote imajo Ruandci kot družba?	– Samoodločba naroda, samozadostnost, solidarnost in dostojanstvo – Enotnost in ruandska identiteta/kultura – Integriteta – Pravičnost in enakost (vključno s spolom) – Transparentnost in odprtost – Odgovornost – Sodelovanje skupnosti in prispevanje k lokalnim inovacijam – Nacionalna stabilnost
5. Mednarodno sodelovanje in pozicioniranje	– Regionalno povezovanje – Multilateralno in bilateralno sodelovanje – Pozicioniranje v tujini (javno in zasebno) – Čim prej doseči neodvisnost od razvojne pomoči

Vir: povzeto po Gatete (2016) in IMF (2018).

Ključni dejavniki za uspeh Ruande naj bi bili: vizionarsko vodstvo države; dobro upravljanje in odgovornost; vključujoč razvojni model (enakost spolov, vključevanje revnih, enotnost in solidarnost); domače pobude in rešitve (npr. *umuganda*, *gacaca*, *agaciro*, *kwigira*, *ubudashyikirwa* itd.); odločnost za uspeh po tragični preteklosti po genocidu nad Tutsiji; naložbe v človeški kapital (krepitev kapacitet, usposabljanja); institucionalni okvir, usmerjen k rezultatom – pogodbe o uspešnosti (*imihigo*) (WBG in GoR, 2019).

Študija *The Future Drivers of Growth in Rwanda* poudarja, da so za spodbujanje rasti potrebne reforme na šestih ključnih področjih: (I) razvoj človeškega kapitala; (II) izvozna dinamičnost in regionalno povezovanje; (III) dobro vodena urbanizacija; (IV) konkurenčna domača podjetja; (V) kmetijska modernizacija; (VI) sposobne in odgovorne javne ustanove. WBG in GoR (2019) v študiji zapišeta, da bo potreben ruandski »Marshallov načrt«, usmerjen v izobraževanje, da bi dosegli svoje ambiciozne cilje rasti. Posebno pozornost bo treba nameniti izboljšanju dostopa do izobrazbe ter njene kakovosti. Ruanda je prva država v Podsaharski Afriki, ki je skupaj z WBG izvedla takšno študijo, ki bo tudi osnova za okrepitev partnerstva med WB in Ruando.¹³⁷ Razvoj človeškega kapitala je ključno prednostno področje, na katerem želi WB povečati svojo pomoč. To naj bi še okrepilo osredotočenost Ruande na poslovno okolje, kar kažejo tudi rezultati zadnje raziskave o poslovanju (*WB Doing Business*), ki Ruando uvršča na 29. mesto na svetovni lestvici. Drugo prednostno področje je (oziroma ostaja) krepitev zasebnega sektorja, ki naj bi postalo glavno gonilo gospodarske rasti (prav tam).

¹³⁷ Svetovna banka je v Ruandi že vložila 1,3 milijarde USD v kmetijstvo, izobraževanje, socialno varstvo, infrastrukturo in razvoj urbanih središč, napovedala pa je še dodatnih 150 milijonov USD vložka v osnovno izobraževanje (WBG in GoR, 2019).

Vizija ruandske vlade (kot tudi mnogih drugih vlad) je še naprej izjemno kapitalistična, neoliberalna, usmerjena v spodbujanje zasebnega sektorja in osredotočena na gospodarsko rast. Še vedno ni govora o delavskih pravicah, uvedbi minimalne plače, pogostem izkoriščanju delavcev, neurejenem zavarovanju za nezgode pri delu, neurejenih delovnih razmerjih oziroma neformalnem sektorju, ki bistveno prispeva h gospodarstvu Ruande. Intervjuvani lokalni vodja, Frank (osebni intervju, januar 2014), je glede tega rekel:

Nisem prepričan o tem [uzakonitev minimalne plače], ampak mislim, da mora vlada storiti še veliko za pravice delavcev. Ni tako kot v Južni Afriki, kjer ljudje pravijo, da bi morale ibiti plače takšne, vlada pa bi rekla »da«. Tukaj vlada v resnici ne razmišlja o tem. Ti ljudje, ki delajo na gradbiščih, ali ljudje, ki jim pomagajo, nosijo opeke ... Tja greš, če si močen, delaš ... Nimaš pogodbe, nimaš zavarovanja, če se ti kaj zgodi, te lahko odpeljejo v bolnišnico ali pa ne, ni pravil ... Vsa ta tuja podjetja, ki pridejo, seveda prinašajo dohodek državljanom, ker ko bo podjetje tam, bodo uporabili tudi ruandske delavce. Toda Ruanda [vlada] jim ne reče: »Ljudje bi morali dobiti takšno plačo.« Mislim, da bi vlada to morala storiti. Mislim, da vlada ve, kaj se dogaja, vendar se v to ne spušča.

V to pa se ne spušča zato, ker ji je pomembnejša gospodarska rast kot taka kot pa dejansko izboljšanje življenjskih pogojev prebivalcev. S tem se je na neki način strinjal tudi Frank (osebni intervju, januar 2014):

Mislim, da na neki način to [določitev minimalne plače] lahko pomaga, vendar bo vlada izgubila te tuje ljudi, ki prihajajo. Tuji vlagatelji, nekateri med njimi, ne bodo prišli. Razlog, da prihajajo sem, je, da zaslužijo več in plačajo manj. Zato mislim, da vlada vidi, kaj se dogaja. Morda bodo nekega dne rekli, da bi moralo biti tako [glede plač]. Tukaj je za ljudi, ki so dobro izobraženi in imajo dobra delovna mesta, dobro in vlado zanima ta sloj. Vendar mene zanimajo tisti, ki končajo samo osnovno ali srednjo šolo, in ljudje, ki niso izobraženi, ljudje, ki so odvisni od ... ne samo tujih vlagateljev, tudi lokalnih vlagateljev, tudi sami Ruandci izkoriščajo ljudi, tudi ljudi, ki delajo v hiši – hišne pomočnice in pomočnike.

Zdi se, da tudi »nova« vizija ruandske vlade naslavlja le en del prebivalstva. V Ruandi revnejši in manj izobraženi ljudje pogosto rečejo, da vlado zanimajo samo bogatejši (oz. vsaj srednji sloj in višje) in bolj izobraženi oziroma usposobljeni, medtem ko je najrevnejši ne zanimajo. Po eni strani vlada trdi, da ima gospodarska rast pozitivne učinke na vse prebivalce Ruande, po drugi strani pa so hišne pomočnice v intervjujih rekle, da na njihovo življenje nima vpliva, saj še vedno zaslužijo recimo 8 EUR na mesec in so kljub celodnevni delu revne.

Vizija 2050 oz. študija WBG in GoR (2019) v bistvu ne vključuje dimenzije spola, kajti na kratko omeni ženske ali enakost spolov samo na treh mestih, in še to mimogrede: i) »V Ruandi smo videli impresivne izboljšave družbenih indikatorjev vključno z enakostjo spolov« (prav tam, str. 4); ii) »Vrednote, na katerih temeljijo gospodarski in družbeni napredek, so samozavest in samoodločba, dostojanstvo, enotnost in ruandska identiteta, integriteta, pravičnost (vključno

s spolom in mladino), transparentnost in odprtost, sodelovanje v mednarodni skupnosti, dobro upravljanje in odgovornost, udeležba skupnosti, lokalne inovacije in nacionalna stabilnost« (prav tam, str. 9); iii) »Močnejši poudarek na izobraževanju deklet in opolnomočenju žensk je lahko še posebej koristen za prekinitev cikla revščine in za širitev baze človeškega kapitala v državi« (prav tam, str. 22).

Kritiki se sprašujejo, zakaj naj bi bila Ruanda uspešna pri doseganju ciljev Vizije 2050, če ta ne prinaša nič novega v primerjavi z Vizijo 2020. Država ima isto vodstvo, ki vodi na enak način kot prej (Himbara, 2018). Po drugi strani pa nekateri kritiki (npr. Thomas, 2018) tudi WB očitajo, da se ni nikoli ukvarjala s kršitvami človekovih pravic v Ruandi oziroma je vedno brezpogojno podpirala Kagamejev diktatorski režim. WB govori o Ruandi v presežkih, hvali njen neverjetni napredek, ki pa v bistvu temelji samo na ozkih ekonomskih indikatorjih. WB je tista, ki ruandsko oblast »uči« diskurza globalnega neoliberalizma. Ena izmed pogostih kritik je tudi ta, da sta politična stranka RPF in ruandska premožna elita zelo prepleteni. Večina lastnikov podjetij je tujcev, tistih nekaj, ki so Ruandci, pa je tesno povezanih s stranko RPF in predsednikom Kagamejem. Statistike, ki jih najpogosteje promovirata tako ruandska vlada (ki večinoma tudi naroča te statistike) kot tudi WB, pa ne predstavljajo celotne slike in so prirejene tako, da se lahko predstavlja ruandska »zgodba o uspehu«. Tudi WB – tako kot ruandsko vlado – ne zanimajo pravice delavcev, temveč samo gospodarska rast in liberalizacija. In kaj imajo Ruanda in druge države od tega? Liberalizacija je odprla afriške trge za blago iz tujih držav, po drugi strani pa so afriške države imele malo za prodajo v tujino. Odpiranje kapitalskih trgov ni prineslo priliva kapitala afriškim državam, saj vlagatelji zanima samo izkoriščanje bogatih naravnih virov v Afriki (Stiglitz, 2012, str. 41).¹³⁸

6.3 Enakost spolov v Ruandi

Vse intervjuvance_ke sem vprašala o tem, kako razumejo enakost spolov. Podobno kot pri vprašanju o razvoju, se je izkazalo, da so predstave hišnih pomočnic in predstavnikov lokalnih oblasti precej različne ter da so si bližje pogledi hišnih pomočnic in predstavnic lokalnih oblasti kot pa predstavnic in predstavnikov lokalnih oblasti. Vse tri skupine so bile mnenja, da ženske zdaj lahko delajo vse, kar delajo moški, in da je to dokaz, da so ženske v Ruandi enakopravne.

¹³⁸ Je pa po drugi strani pohvalna Kagamejeva odločna drža do prepovedi uvoza rabljenih oblek iz ZDA v Ruando, ki že leta uničuje oziroma onemogoča lokalno tekstilno industrijo.

Vendar so hišne pomočnice in lokalne voditeljice poleg tega izpostavile odnose in moč odločanja znotraj družine kot najpomembnejše vidike enakosti spolov. Samo ena lokalna voditeljica je izpostavila spolno in reproduktivno zdravje kot ključni pokazatelj enakosti spolov. Večina lokalni voditeljev pa je imela izrazito seksističen odnos do žensk oziroma so vzroke za neenakosti pripisali kar ženskam samim.

Predstavnik lokalnih oblasti, Ahmet (osebni intervju, februar 2014), je dejal: »Vlada je naredila, kar je morala, enakost spolov je tukaj. Mi se moramo boriti, da bodo [ženske] drugače razmišljale in razumele, da lahko delajo vse.« Predstavnica lokalnih oblasti, Fatuma (osebni intervju, februar 2014), se je na neki način s tem strinjala: »Ja, imamo enakost spolov. Če so lahko v parlamentu, pomeni, da so enakopravne.« Predstavnica lokalnih oblasti, Diana (osebni intervju, februar 2014), pa je na enakost spolov in razvoj gledala širše: »Ženske dosti prispevajo k razvoju. Otrokom dajejo dobro izobrazbo, svetujejo svoji družini, tudi to je del razvoja.« Hišne pomočnice so o enakosti spolov sicer govorile predvsem v kontekstu družinskega življenja moža in žene, vendar je Chantal (osebni intervju, junij 2015) izpostavila še en vidik: »Ženske imajo pravice, ni nasilja nad ženskami kot prej ... Tudi to je razvoj ... Če dekle v šoli zanosi in če ima dovolj denarja, da plača šolnino, se lahko vrne v šolo [po tem, ko rodi]. Tudi to je del razvoja. Prej tega niso dovolili.«

6.3.1 *Pravni, institucionalni in politični okvir*

Ruanda se pogosto omenja kot država z izjemno visoko stopnjo enakosti spolov, in sicer predvsem zaradi velikega deleža žensk v parlamentu. To je vsekakor pozitivno, vendar se moramo vprašati, ali je to zadosten indikator enakosti spolov. V tem poglavju najprej predstavim ruandski pravni, institucionalni in politični okvir, ki je ključen za enakost spolov, v nadaljevanju pa nato predstavim rezultate in uvrščanje Ruande na lestvici glede na izbrane tri globalne kazalce, ki z različnih vidikov merijo dimenzijo spola.

Močna politična volja za vključitev dimenzije spola v vladne programe temelji na pravnih, institucionalnih in političnih okvirih, ki so ključni pri odpravljanju neenakosti med spoloma (GMO, 2019):

- Vizija 2020 se zaveže, da vzpostavi pravni in politični okvir za enakost spolov ter da se enakost spolov kot presečna tema prenese tudi v vse razvojne politike in strategije (npr. EDPRS

I in II ter v NST 1); posebej izpostavi dve področji, na katerih bodo potrebni ukrepi za doseganje enakosti spolov – v izobraževanju (tako v smislu izobraževanja deklic in dečkov kot po drugi strani tudi zagotavljanja strokovnih kadrov – izobraževanja ter usposabljanja učiteljic in učiteljev oz. profesorice in profesorjev) in v zdravstvu (še posebej na področju spolnega in reproduktivnega zdravja).

- Ustava Republike Ruande iz leta 2003, revidirana leta 2015 (v angl. *The Constitution of the Republic of Rwanda of 2003 revised in 2015*) zagotavlja pozitivne ukrepe, vključevanje načela enakosti spolov in pravic žensk ter določa minimalno kvoto 30 % za ženske v vseh organih odločanja (10. člen in 75. člen).
- Nacionalna politika spolov (v angl. *National Gender Policy*), ki je bila revidirana leta 2010, stremi k temu, da v ruandski družbi ne bo nobenih oblik diskriminacije na podlagi spola in da ustvari okolje, v katerem moški in ženske enako prispevajo k nacionalnim razvojnim ciljem in enako uživajo rezultate.
- Sektorske strategije: različni sektorji (infrastruktura, kmetijstvo, izobraževanje, zaposlovanje itd.) so razvili strategije integracije načela enakosti spolov za usmerjanje svojih strateških ukrepov za spodbujanje enakosti spolov in krepitev vloge žensk.
- Politika o izobraževanju deklet 2008 (v angl. *Girls' Education Policy 2008*): splošni cilj izobraževalne politike za deklice je usmerjanje in spodbujanje trajnostnih ukrepov, katerih cilj je odpravljanje razlik med spoloma v izobraževanju in na vodstvenih položajih.
- Nacionalna politika proti nasilju na podlagi spola (v angl. *National Policy against Gender Based Violence 2011*): splošni cilj politike je odpravljanje nasilja na podlagi spola z razvojem preventivnega, zaščitnega, podpornega in transformativnega okolja.
- Nacionalna politika decentralizacije (v angl. *National Decentralization Policy 2012*) poudarja enakost spolov in socialno vključenost kot temeljni načeli.
- Politika zdravstvenega sektorja (v angl. *The Health Sector Policy 2015*) poudarja blaginjo posameznikov in skupnosti, s posebno pozornostjo do žensk in otrok.
- Strateški načrt za preoblikovanje kmetijstva (v angl. *Strategic Plan for Agriculture Transformation 2018–2024*) določa, da bosta okrepitev in komercializacija kmetijskega sektorja bistvena za zmanjšanje revščine in spodbujanje gospodarske rasti, začrta pa tudi strategije za naslavljanje dimenzije spola v kmetijskem sektorju.

- Zakon o državnem financiranju (v angl. *Organic Law N° 12/2013/OL of 12/09/2013 on State Finances and Property*): da bi lahko uresničila zaveze glede enakosti spolov, je ruandska vlada sprejela program načrtovanja financiranja z vidika spola.
- Zakon o lastništvu zemlje (v angl. *Law N° 43/2013 OF 16/06/2013 Governing Land in Rwanda*): podobno kot reforma dedovanja je tudi zemljiška reforma v Ruandi uvedla enake pravice za ženske in moške. Po uvedbi tega zakona so lahko tudi ženske lastnice zemlje/parcel, kar jim omogoča tudi dostop do posojil in lažje opravljanje dejavnosti, ki ustvarjajo dohodek.
- Zakon o zakonski zvezi, donacijah in nasledstvih, sprejet leta 1999, revidiran leta 2016 (v angl. *Law N°27/2016 of 08/07/2016 Governing Matrimonial Regimes, Donations and Successions*) določa, da imajo moški in ženske enake pravice do dedovanja od svojih staršev.
- Ministrstvo za spol in pomoč družine (v angl. *Ministry of Gender and Family Promotion – MIGEPROF*) zagotavlja, da se vidik spola upošteva in vključi v vse razvojne politike; po eni strani že sam obstoj ministrstva dokazuje, da res obstaja politična volja za enakost spolov na najvišji politični ravni (Debusscher in Ansoms, 2013, str. 8), vendar po drugi strani pogosto vzpostavljene strukture ne dobijo zadostnih sredstev za svoje delovanje.¹³⁹
- Nacionalni ženski svet (v angl. *National Women's Council*) »je socialni forum, na katerem dekleta in ženske združujejo svoje ideje, da bi rešile lastne težave in sodelovale pri razvoju države« (MIGEPROF, 2019). Ženski sveti so organizirani od nacionalne navzdol do osnovne lokalne ravni. Zamišljeni so bili kot posvetovalni organi za spodbujanje ženskih interesov in so bili v veliko pomoč pri zagotovitvi 30 % sedežev žensk v parlamentu (Debusscher in Ansoms, 2013, str. 8). Pomen ženskih svetov spodbuja dejstvo, da so vsi položaji, razen tistih na najvišji nacionalni ravni, prostovoljni. MIGEPROF nima proračuna za materialno ali finančno pomoč ženskim svetom, zato predstavnice delajo kot neplačane prostovoljke, od katerih pa se pričakuje, da v delovanje svetov vložijo veliko časa in včasih tudi lastnih sredstev. Kritiki zaradi tega dvomijo o iskreni zavezanosti ruandske vlade k enakosti spolov, kajti vlada, ki je zares predana enakosti spolov, mora ključnim institucijam tudi zagotoviti zadostna sredstva (Debusscher in Ansoms, 2013, str. 16).
- Urad za spremljanje spolov (v angl. *Gender Monitoring Office – GMO*): vlada je ustanovila Urad za spremljanje spolov z ustavo iz leta 2003, revidirano leta 2015, z mandatom za

¹³⁹ Debusscher in Ansoms (2013, str. 15) v svoji raziskavi leta 2011 ugotovita, da je imel MIGEPROF 30 zaposlenih, od katerih so bili samo štirje odgovorni za vprašanja spola (in od tega dveh ni plačevala vlada, ampak neposredno Združeni narodi), preostalih 26 pa se je osredotočalo na otrokove pravice in družinsko politiko.

spremljanje spoštovanja načela enakosti spolov in za boj proti nasilju na podlagi spola in s tem povezanimi krivicami. Urad je začel delovati leta 2009. Misija je »učinkovito spremljanje integracije načela enakosti spolov in boja proti nasilju in nepravilnostim v javnih, zasebnih, civilnih in verskih institucijah z namenom doseganja enakosti spolov v Ruandi« (GMO, 2019).

- Ruandski ženski parlamentarni forum (v fran. *Forum des Femmes Rwandaises Parlamentaires* – FFRP): poslanke so leta 1996 vzpostavile večetnični in nestrankarski forum za promocijo in podporo ženskim vprašanjem ter sprva za krepitev kapacitet parlamentark, v zadnjem času pa se osredotoča na odpravo spolne pristranskosti v zakonih, preučuje predlagano zakonodajo z vidika spola, organizira tematske sestanke ženskih skupin za promocijo in ozaveščanje o pravicah žensk itd. (Burnet, 2008). V FFRP so včlanjene vse poslanke, ki pa se jim (tako kot njihovim moškim kolegom) očita, da nimajo (več) stika s stvarnostjo večine ruandskih (revnih) žensk. Temu sem bila priča tudi osebno leta 2014, ko je ena izmed poslank, članic FFRP, ki je bila hkrati tudi predsednica RAUW, v Nyamirambu prepričevala revne neizobražene ženske (ki so večinoma prodajale sadje in zelenjavo na tržnici in zaslužile okrog 15–20 EUR na mesec), naj se včlanijo v RAUW in plačajo članarino v višini okrog 16 EUR, da bodo lahko spremljale, kaj vse se izvaja na področju pravic žensk in enakosti spolov.

Močna politična volja se odraža tudi v ratifikaciji in implementaciji številnih mednarodnih in regionalnih dokumentov,¹⁴⁰ najbolj izpostavljen in hvaljen dosežek Ruande pa je visoka vključenost žensk v politiko, kar je zagotovo posledica (tudi ali predvsem) leta 2003 uvedenih kvot (Hogg, 2009). Izkušnje tudi drugih držav kažejo na to, da je vključenost žensk v politiko izjemno nizka, dokler niso uvedene kvote. Torej so kvote ne samo smiselne, ampak tudi nujne. Vendar nekateri kritiki (npr. Bauer in Burnet, 2013; Burnet, 2008) pravijo, da se ob podrobni analizi politične situacije in volilnega sistema v Ruandi pojavljajo dvomi o dejanskih razlogih za uvedbo kvot in specifičnega volilnega sistema.¹⁴¹ Ena izmed teorij je, da je oboje namenjeno zagotavljanju večine v parlamentu in vseh organih odločanja stranki RPF ter da je ta sistem

¹⁴⁰ *Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women* – CEDAW (1979), *Beijing Platform for Action* (1995), *Maputo Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa* (2003), *Solemn Declaration on Gender Equality in Africa* (2004) itd. Poleg tega je Ruanda potrdila tudi *East Africa gender policy*, *COMESA gender policy*, *AU Gender Policy*, *Agenda 2030 for Sustainable Development Goals (SDGs) in African Union Agenda 2063*.

¹⁴¹ Ruandski parlament sestavljata zgornji (v angl. *Upper Chamber – Senate*) in spodnji dom (v angl. *Lower Chamber – Chamber of Deputies*). Zgornji dom ima 26 sedežev in predstavnice_ke posredno volijo različni nacionalni odbori ali jih imenuje predsednik države. Spodnji dom pa ima 80 sedežev. Od tega se 53 poslank_cev voli neposredno na volitvah, 27 mest pa posredno izvolijo nacionalni odbori. Od teh 27 je 24 mest rezerviranih za ženske, dve mesti za predstavnici_ka mladih in eno mesto za predstavnico_ka hendikepiranih (Ustava, 2015, 75. člen in 80. člen). Zaradi tega kritika, da si na tak način RPF že vnaprej zagotovi večino v parlamentu, saj so v nacionalnih odborih, ki posredno izvolijo teh 26 senatork_jev in 27 predstavnic_kov, predvsem člani_ce RPF.

zlorabljen tudi za onemogočanje oziroma preprečevanje politične opozicije. Burnet (2008) trdi celo, da se je po eni strani povečala participacija žensk v politiki, po drugi strani pa zmanjšala njihova moč in vpliv. Številne avtorice in avtorji, ki pišejo o Ruandi, postavljajo vprašanje, kakšno vlogo oziroma moč imajo ženske v politiki. Odgovor je: takšno kot vsi ostali (v polavtoritarnem ali avtoritarnem režimu). Če strnem, imamo na eni strani visoko vključenost žensk v politiko in prizadevanja za enakost spolov skozi zakonodajo in politike, na drugi strani pa onemogočanje kakršnega koli političnega nestrinjanja z oblastjo (ki sicer enako omejuje moške in ženske), ki se ga pogosto utiša z zastraševanjem, pripori, aretacijami, izginotji itd. (Human Rights Watch, 2018). Vzporedno potekajo torej politike vključevanja in izključevanja.

Debusscher in Ansoms (2013, str. 6–7) menita, da je vključevanje žensk v ruandsko civilno družbo utrlo pot večji enakosti spolov na političnem prizorišču na več načinov. Prvič, pomembna vloga, ki so jo ženske prevzele po genocidu, je ustvarila pozitivno podobo žensk in pomagala poudariti legitimnost politične udeležbe žensk. Po genocidu so ženske organizacije dobile več maneverskega prostora v primerjavi z drugimi organizacijami civilne družbe, npr. organizacijami, ki se ukvarjajo s človekovimi pravicami. Drugič, izkušnje, ki so jih ženske pridobile v sektorju civilne družbe, so jim koristile pri vstopu v politiko in državno upravo. Tretjič, zavezanost vladajoče stranke RPF za krepitev vloge žensk je prispevala k večji pozornosti do enakosti spolov. Predsednik in drugi vidnejši člani RPF so dolgo živeli v izgnanstvu v Ugandi in bili izpostavljeni ugandskim politikam, vključno s politikami o pravicah žensk. Kagame in tudi nekateri njegovi sodelavci so bili častniki v Musevenijevem nacionalnem odporiškem gibanju (v angl. *National Resistance Movement* – NRM) in po vzoru NRM so tudi v RPF sprejeli podobne taktike in politike, npr. vključevanje žensk v svoje politične in vojaške (oborožene) strukture (Mamdani, 2001; Mutume, 2004). Poleg voditeljev RPF se je v Ruando iz Ugande, DRC, Tanzanije in Burundija vrnilo veliko beguncev, ki zdaj zasedajo različne položaje v državni upravi, na ministrstvih, v mednarodnih organizacijah ali organizacijah civilne družbe. Na njihovo delo vsekakor vplivajo tudi izkušnje in stališča, ki so jim bili izpostavljeni v sosednjih državah (Debusscher in Ansoms, 2013, str. 7).

Vloga žensk v RPF (in prej v RPA) in osvobodilnem gibanju je bistvena za naklonjenost vprašanju enakosti spolov oz. sprejemanje politik za enakost spolov in vključevanje žensk v politiko. V Ruandi je bila povezava med gospodarskim razvojem in mirom zelo močna in vloga žensk v tem procesu je bila jasna. Čeprav se je žensko gibanje v Ruandi razvijalo že pred genocidom, je v obdobju 1994–2003 močno naraslo in postalo eden najbolj dejavnih delov

civilne družbe.¹⁴² To ponazarja zagovorniška vloga ženskega gibanja, ki ga je vodila krovna organizacija Profemmes, okoli zakona o dedovanju iz leta 1999, ratifikacije nove ustave leta 2003, zemljiške politike iz leta 2004 in predloga zakona o preprečevanju nasilja na podlagi spola (Debusscher in Ansoms, 2013, str. 6). V zadnjem desetletju, odkar sem Ruando obiskala devetkrat, pa je opazno krčenje prostora za delovanje NVO oziroma ima vlada močen nadzor nad NVO in vpliv na njihove programe (podlaga za to pa je v zakonu o NVO, sprejetem leta 2001). NVO morajo slediti vladnim programom in izvajati dejavnosti, ki se skladajo z vladnimi prioritetami.

6.3.2 Kritični premislek področja enakosti spolov

Treba je izpostaviti tudi nekatere druge podatke in dejstva, ki najpogosteje ostanejo spregledani ali namerno izpuščeni. V izobraževalnem sektorju so še vedno zelo očitne razlike med spoloma: na ravni osnovnih šol je 45,1 % učiteljev in 54,9 % učiteljic; na ravni srednjih šol je 71,9 % učiteljev in 28,1 % učiteljic; na tehničnih in poklicnih šolah je 79,1 % učiteljev in 20,1 % učiteljic; na terciarni ravni pa je 81,4 % profesorjev in samo 18,6 % profesorice (GMO, 2019, str. 38–40). Največ žensk je torej na najslabše plačanih delovnih mestih in najmanj na najbolje plačanih. To seveda ni nobena posebnost Ruande ali Afrike, podatki so popolnoma primerljivi z globalnim povprečjem in celo z evropskim.

Tudi v politiki je slika na lokalni ravni precej drugačna kot na nacionalni, saj je med župani (v angl. *districts mayors*) 73,3 % moških in 26,7 % žensk (GMO, 2019, str. 57). Prav tako delež žensk na vodstvenih pozicijah v državni upravi ni tako velik, kot bi pričakovali: na ministrskih položajih je 47,6 % moških in 52,3 % žensk; na položajih državnih ministrov (v angl. *state ministers*) 72,7 % moških in 27,7 % žensk; na sekretarskih položajih (v angl. *permanent secretaries in ministries*) 70 % moških in 30 % žensk; na direktorskih položajih javnih institucij (v angl. *heads of public institutions*) 80 % moških in 20 % žensk; na direktorskih položajih oddelkov (v angl. *heads of departments & equivalent*) 73,9 % moških in 26,1 % žensk; na položajih generalnih direktorjev na ministrstvih (v angl. *director generals in ministries*) 65,6 % moških in 34,4 % žensk; na položajih, enakovrednih generalnim direktorjem na ministrstvih (v angl. *equivalent to DG's in ministries*), 74,4 % moških in 25,6 % žensk; na direktorskih

¹⁴² Leta 1995, samo eno leto po genocidu, se je skupina ruandskih žensk udeležila svetovne konference o ženskah v Pekingu in prinesla domov pomembne politične sklepe – med njimi tudi 30 % kvote za udeležbo žensk v politiki, kar je bilo pozneje vključeno v novo ruandsko ustavo (Pearson, 2008, str. 20).

položajih enot (v angl. *directors of units*) 75,5 % moških in 24,5 % žensk (GMO, 2019, str. 58–59).

Kljub priznanim pravicam žensk v zakonodaji, v praksi težave pogosto povzročajo neformalne tradicionalne ureditve ali običaji. Zakon o dedovanju na primer ne upošteva pravic pomembne in zelo ranljive skupine žensk – žensk v neformalnih in poligamnih zvezah. Okrog 33 % gospodinjstev predstavljajo neformalne zveze,¹⁴³ okrog 3,5 % pa poligamne zveze (v urbanih okoljih je poligamnih zvez okrog 2,5 %, v ruralnih okrog 3,8 %, največ poligamnih zvez – 5,5 % je v zahodni provinci). Zakon, ki priznava ženskam pravice do lastništva zemljišč, prav tako ne upošteva druge (in vse naslednje) žene v poligamnih zvezah (NISR, 2018b). Še en problem, ki ima izrazit spolni predznak, je najstniška nosečnost in materinstvo ter porast števila neporočenih mater (GMO, 2019, str. 67). Ko ženske ali deklice zanosijo zunaj zakonske zveze, očetje pogosto ne priznajo očetovstva in ne sprejmejo svojih odgovornosti (Ansoms in Rostagno, 2012, str. 440–441). Posledično morajo ženske in deklice pogosto zaradi tega prekiniti svoje izobraževanje in začeti preživljati sebe in otroke. V primerih ruralnih žensk in deklet to pogosto pomeni, da pustijo svoje otroke v skrb nekomu drugemu, same pa se preselijo v glavno mesto in se zaposlijo kot hišne pomočnice. Izmed 11 intervjuvanih hišnih pomočnic so tri povedale točno takšno zgodbo.

Izvajajo se številni programi, ki naslavljajo na eni strani dimenzijo spola in na drugi strani revne prebivalce, kot je *girinka* (Nimusima, Karuhanga in Mukarutesi, 2018, str. 15). Vlada je leta 2006 začela program »ena krava na revno družino« (v angl. *one cow per poor family* oziroma v kiny. *girinka*),¹⁴⁴ ki naj bi močno prispeval k zmanjšanju revščine, boju proti podhranjenosti, povečanju storilnosti in dohodkov gospodinjstev s prodajo presežka mleka in k promociji sprave ter družbene usklajenosti med ruandsko skupnostjo prek podaritve darila – telička – naprej drugi revni družini (v angl. *pass on the gift* oziroma v kiny. *kwitura*). Do leta 2017 je bilo razdeljenih 296.230 krav revnim gospodinjstvom (GMO, 2019). Na prvi pogled se zdi program zelo premišljen in dobro zastavljen, še posebej pa bi moral pozitivno vplivati na revne ruralne ženske. Vendar če *girinko* analiziramo podrobneje, se izkaže, da vendarle ni bila tako

¹⁴³ Pogosto je razlog za neformalne zveze revščina oziroma nezmožnost kritja stroškov razkošne poroke, ki so izjemno pomemben statusni simbol. Obstaja posebna »praksa« *gutwerera*, ki je v bistvu proces zbiranja denarja od sorodnikov, prijateljev, sodelavcev, sosedov in širše skupnosti za plačilo poroke (Purdekova, 2011, str. 482). Najrevnejši prebivalci pa običajno nimajo socialne mreže, ki bi jim lahko zagotovila zadosti sredstev, zato sklepajo neformalne zveze.

¹⁴⁴ Ruandska vlada in USAID so leta 2001 skupaj začeli tudi projekt »Krave miru« (v angl. *Cows for Peace*). Namen je bil podpreti ranljive skupine prebivalstva (vdove, žene zapornikov, nekdanje vojake), da s pomočjo krav povečajo svoje prihodke in izboljšajo življenje. Krave miru pa naj bi prinesle tudi spravo (Mutamba in Izabiliza, 2005, str. 26–28).

dobro premišljena, da je bila sama izvedba programa zelo problematična ter nenazadnje, da je kar nekaj ženskam povzročila hude stiske. V svoji terenski raziskavi Abanyuze (2012) ugotavlja, da so bili nekateri prejemniki tako revni, da kravam niso mogli zagotoviti hrane in so od lakote pomrle. Nekateri prejemniki si niso mogli privoščiti stroškov gradnje hleva oziroma kakega drugega zavetišča za kravo. Številni niso bili usposobljeni za živinorejo, niso znali prepoznati bolezni in niso vedeli, kaj storiti s kravo v primeru bolezni. Zaradi tradicionalne kulturne norme ženske v Ruandi niso smele molsti krav in so v primerih, če niso imele moža ali sinov, morale prositi sosede ali druge moške za pomoč pri molzenju. Ženske so pričale, da so se pri tem pogosto dogajale zlorabe, posilstva oziroma da so morale ženske tem moškim plačevati usluge s spolnostjo (Abanyuze, 2012). Dodaten problematičen vidik, ki ga Abanyuze ne izpostavi, je okoljski – te krave so bile namreč uvožene »evropske« krave, ki dajejo veliko več mleka kot tradicionalne ruandske krave, vendar tudi izjemno onesnažujejo okolje in so ekološko sporne. Mary (osebni intervju, februar 2014), ena izmed lokalnih voditeljic, pa je izpostavila še eno kritiko: »Vsi vedo za to, vendar so to delali lokalni voditelji. Najti bi morali ljudi, ki to [krave] resnično potrebujejo. Včasih to počnejo na pravilen način, včasih pa iščejo bližnjice ... Dajo [krave] svoji družini ali prijateljem, ki potrebujejo ... Ne bi smelo biti tako.«

Dve področji, na katerih so ženske bistveno bolj prisotne kot moški, sta kmetijstvo (tradicionalno poljedelstvo) in skrbstvena dela. Ruandska vlada se ne ukvarja z neenakomerno razdelitvijo skrbstvenega dela v družbi, prav tako skrbstveno delo ni posebej cenjeno. Čeprav neplačane in neformalne skrbstvene delavke prispevajo h gospodarstvu, je ta njihov prispevek izključen iz opredelitve dela in tudi iz razprav o neenakostih. V Ruandi ima skrbstveno delo tudi izrazito razredno dimenzijo (Debusscher in Ansoms, 2013, str. 13–14). Mnoge družine (predvsem iz zgornjega in srednjega razreda, pa tudi nekatere revnejše) imajo za opravljanje gospodinjskih opravil eno ali več hišnih pomočnic ali pomočnikov (v angl. *house girls* in *house boys*), ki so najpogosteje mladi in neizobraženi, delajo brez pogodbe za zelo nizko plačo in pogosto v slabih delovnih pogojih ter brez urnika, kar pomeni, da morajo biti na voljo cel dan in pogosto tudi ponoči. Večina intervjuvanih lokalnih vodij (tako moških kot žensk) ni bila kritična do tega sistema oziroma so ga tudi sami koristili. Le eden izmed 11 (Frank) je eksplicitno govoril o izkoriščanju in zlorabljanju hišnih pomočnic ter menil, da bi jih morala vlada nekako zaščititi.

Ignoriranje teh vprašanj ne samo legitimira neenakomerno delitev dela med moškimi in ženskami, ampak takšno delo tudi razvrednoti in spregleda njegovo povezanost z razvojem na splošno. Debusscher in Ansoms (2013, str. 14–15) trdita, da samooskrbno kmetijstvo in

skrbstvena dela niso del urbanega življenja politikov, kar naj bi pojasnilo, zakaj se ne zmenijo za te »nevidne delavce«. Sama pa menim, da ne gre za to. Politiki in preostala ruandska elita (pa ne samo elita, tudi vsi drugi, ki bi jih lahko uvrstili v srednji in višji razred) želi ohraniti svoje privilegije in udobje – tudi čim cenejšo delovno silo, ki namesto njih opravlja skrbstvena dela (sistem izkoriščanja hišnih pomočnic in pomočnikov), in čim cenejšo hrano, ki jo pridelajo večinoma ženske v ruralnih okoljih. Ravno ta primer žensk v skrbstvenem delu in kmetijstvu jasno prikazuje intersekcijo razrednih razlik in neenakosti med spoloma. Vizija ruandske elite je usmerjena v sodobno družbo, ki temelji na znanju. Njihova stvarnost je daleč od stvarnosti večine prebivalstva Ruande – še posebej žensk, ki se ukvarjajo s samostojnim kmetijstvom in skrbstvenim delom (prav tam, str. 14–15).

Oblast zanima predvsem, koliko lahko ženske prispevajo k razvoju (oziroma gospodarski rasti), ne zanimajo je neenakosti same po sebi. Leta 2009 je bil sprejet zakon, ki je ženskam, zaposlenim v formalnem zasebnem sektorju, znižal porodniški dopust z 12 tednov na samo šest tednov. Razlog je bil v tem, da privabijo še več tujih podjetij in znižajo stroške zanje. Tak zakon pa je bil sprejet kljub velikemu številu žensk v parlamentu. Torej se spet pojavi vprašanje, kakšno moč odločanja imajo ženske v politiki oziroma kakšne zakone in politike te ženske sosprejemajo. Enakost spolov se spodbuja, če sovpada z glavnimi vladnimi cilji, ki se osredotočajo na gospodarsko rast, ali jih potiska naprej (prav tam, str. 11). Čeprav močna politična volja in ciljno usmerjene politike ponujajo priložnosti za spodbujanje enakosti spolov, Debusscher in Ansoms menita, da resnični potencial ogrožajo gospodarske prioritete, zanemarjanje »nevidnega dela« žensk, formalistično izvajanje politik, osredotočanje na kvantitativne rezultate, omejene možnosti vpliva civilne družbe na politiko in pomanjkanje sodelovanja na osnovni (v angl. *grassroots*) ravni. Poleg tega, da gre večinoma za oblikovanje in izvajanje politik od zgoraj navzdol, so ti vzpostavljeni komunikacijski kanali prav tako namenjeni predvsem informiranju in uredbam (in ne obojestranskemu izmenjevanju informacij) od zgoraj navzdol.

Kljub sprejetim zakonom, politikam, razvojnim strategijam in vzpostavljenim institucijam, ostajajo številni izzivi. Kot je povedal eden izmed intervjuvancev: »[Z]akoni so tukaj, ampak ljudje jih ne razumejo ali ne upoštevajo vedno.« Na podlagi izkušenj *girinke* in drugih že prej izpostavljenih problemov se lahko vprašamo, ali sta povečana politična udeležba žensk in v enakost spolov usmerjena politika dovolj za premagovanje globoko zakoreninjenih družbenih spolnih norm, struktur in praks (prav tam, str. 9).

Da so družbene norme in spolne vloge globoko zakoreninjene, izhaja tudi iz intervjujev, ki sem jih opravila s hišnimi pomočnicami in lokalnimi vodjami. Na vprašanje, kako razume enakost spolov, je Goedance (osebni intervju, junij 2015) odgovorila: »Zame enakost spolov pomeni, da v družini, ki ima fanta in dekle, lahko oba delata vse, da ne rečejo: ›To je za dekleta in to je za fante.« /.../ Zdaj so ženske samozavestne, vedo, da lahko delajo kar koli, ne čakajo moža, da jim kupi blago, da jim kupi losjon za telo ... Same si lahko kupijo.« Podobno sta rekli tudi Ama (osebni intervju, junij 2015): »Enakost spolov je dobra, zdaj ni ničesar, česar ženske ne bi mogle delati. Lahko si same pomagajo, lahko delajo, kar hočejo. Imajo pravice kot moški.« in Joyce (osebni intervju, junij 2015): »Enakost spolov je dobra stvar, ker prej ženske nekaterih del niso smele delati, ta so bila samo za moške. Zdaj imamo ravnotežje [v angl. *balance*] in lahko delamo vse, kar delajo moški.« Tudi Rusi (osebni intervju, junij 2015) je govorila predvsem o tem, da so ženske zdaj neodvisne: »Pred leti je bilo drugače, ženske niso smele govoriti, niso smele jesti kozjega mesa ali molsti krave. Zdaj pa lahko. Niso več odvisne od moških. /.../ Včasih so ženske še vedno odvisne od moških. Na primer, če prodajaš te stvari na glavi [sadje in zelenjavo v košari, ki jo nosi na glavi in prodaja na ulici], se bojiš policije, včasih te lahko odpeljejo in zaprejo. Tvoj mož je potem tisti, ki plača, da te izpustijo ven. Zato si včasih odvisna od moža.« Samo ena od hišnih pomočnic, Keza (osebni intervju, junij 2015) je enakost spolov razumela tudi v smislu reproduktivnih pravic: »Enakost spolov pomeni, da imaš manj otrok, toliko, kot si jih sposobna preživljati.« Vendar je ravno Keza v intervjuju večkrat izrekla tudi: »Fantje so inteligentnejši kot dekleta.«

Podobno je razmišljala tudi Fatuma (osebni intervju, februar 2014), ena izmed lokalnih voditeljic: »Če bi v parlamentu imeli več moških, bi bil razvoj boljši. Mislim, da so moški sposobnejši kot ženske. Moški so zelo močni.« Ravno takšno razmišljanje pa je kritizirala Amina (osebni intervju, februar 2014), druga lokalna voditeljica: »Mislim, da je še vedno težava v miselnosti, nevednosti. Mislimo, da so moški inteligentnejši, moški se šolajo, ženske in dekleta pa postanejo prostitutke. Moški imajo boljše možnosti v življenju.« Amina je edina izmed vseh lokalnih vodij (moških in žensk) menila, da moški in ženske v Ruandi nimajo enakih možnosti. Vsi drugi so bili namreč soglasni, da imajo moški in ženske enake možnosti, kar so najpogosteje enacili s tem, da lahko zdaj vsi opravljajo vse poklice ali hodijo v šolo. Podobno je razmišljala tudi Mary (osebni intervju, februar 2014): »Otroci so doma zdaj vsi enaki, vsi grejo v šolo, imajo enake možnosti in pravice. Zdaj mož in žena skupaj sedita in se pogovarjata, prej bi se moški sam odločil za celo družino in žena bi samo sedela tam in bila tiho. Ampak zdaj je v redu, ženske so izobražene, lahko rečejo: ›Ne, jaz pa mislim, da bi morali tako

narediti.« Ali ko gremo na sestanke – nekoč bi ženske bile tiho, zdaj pa vsi lahko govorimo.« Gloria (osebni intervju, februar 2014) je k temu dodala: »V Ruandi zdaj imamo enakost spolov, zdaj imajo ženske enake možnosti, lahko grejo v šolo, lahko podedujejo zemljo od staršev, lahko sodelujejo v politiki.«

Ravno sodelovanje žensk v politiki je najpogosteje izpostavljena, ko je govora o enakosti spolov v Ruandi. Točno to so poudarjali tudi vsi moški lokalni voditelji, ki sem jih intervjuvala. Ahmet (osebni intervju, februar 2014) je dejal: »Če bi nekoč ženskam rekli, naj se postavijo pred ljudi, da bodo glasovali zanje, bi jih bilo strah, nerodno bi jim bilo, ne bi bile ponosne. Ampak zdaj imamo v mojem *umuduguduju* od 30 voditeljev celo 17 žensk. In med njimi so samo štiri ženske stare, vse druge so mlade.« Vendar ko sem izpostavila dejstvo, da je na lokalni ravni veliko žensk kvečjemu na najnižjih, neplačanih položajih, medtem ko so na višjih, plačanih večinoma moški, je Ahmet dodal:

Še vedno je problem v razumevanju, ker za ta položaj [vodstveni položaji v lokalni upravi] moraš opravljati test. Ko objavijo, da iščejo nove ljudi in potrebujejo deset oseb, se morda prijavi 20 ljudi in od tega samo tri ženske. Torej niso oni krivi [da je malo žensk na teh položajih], ženske so [krive]. One bi morale biti bolj ponosne nase in tekmovati z moškimi. Včasih je pa tudi težko to delo, ki ga mi delamo ... V časih moraš delati celo noč, govoriti z veliko ljudmi, hoditi naokrog zaradi varnostnih vprašanj ... Ni lahko. Gre tudi za miselnost ... Ženske bi morale nehati tako razmišljati, še vedno si izbirajo službe tako: »Tega ne bi, tega ne bi, tega bi ...« Vlada je naredila, kar je morala, enakost spolov je tukaj. Mi se moramo boriti, da bodo [ženske] drugače razmišljale in razumele, da lahko delajo vse.«

Tudi Frank (osebni intervju, januar 2014) se je strinjal, da vlada kaže močno politično voljo in veliko naporov vlaga v doseganje enakosti spolov. Hkrati pa je bil Frank edini lokalni vodja, ki je sam od sebe kritično razmišljal o zakoreninjenih družbenih normah in stereotipih:

Moje mnenje ... To je proces. Enakost spolov ni nekaj, kar se lahko hitro zgodi. Ker smo v naši kulturi, morda pred genocidom, mislili, da ženske ne morejo imeti zaposlitve, ženske bi morale ostati doma, kuhati. Npr. lahko imaš dva otroke, fanta in deklico, če nimaš dovolj denarja, gre fant v šolo. Sin bo šel v šolo, hči pa bo ostala doma. Toda to, kar dela vlada, je, da poskuša spremeniti to miselnost. In spremeniti tisto, kar so ljudje mislili sto let ... Ni kot formatiranje računalnika. To traja. In vlada to zelo zanima in v to vloži toliko truda, da bi lahko prišlo do uspeha, v parlamentu pa je več žensk in v vladi dajejo delovna mesta ženskam ... In še nekaj, kar vlada počne: več žensk spodbujajo k študiju, šolanju. In še nekaj, kar vlada počne: imajo različne sklade za podporo ženskam, ženskim podjetjem ... Če imate podjetje in ste ženska, nekatere banke dajejo posojila ženskam brez varovalk. Kar je dobro, da je več žensk spodbudilo k poslovanju, da bi se same razvijale, izboljšale svoje življenje, kar je dobro.

6.4 Rezultati in umestitev Ruande glede na izbrane kazalce

Podatke/rezultate in uvrščanje Ruande glede na GGGI, SIGI in GII pogledam za obdobje 2009–2020 (glej tabelo 6.3), saj sem v tem obdobju potovala v Ruando, izvajala terensko raziskavo in pisala disertacijo. Podatki oziroma ocene Ruande niso na voljo za vsako od teh let, saj je GGGI vključil Ruando v ocenjevanje šele leta 2014,¹⁴⁵ SIGI je bil objavljen samo v letih 2009, 2012, 2014 in 2019, GII pa je bil uveden leta 2010, vendar podatkov za leto 2016 ni na voljo in prav tako še ne za leto 2019 ali 2020.¹⁴⁶ GII in SIGI uvrščata Ruando približno v sredino vseh ocenjenih držav, GGGI pa jo uvršča med deset najboljše ocenjenih držav na svetu.

Tabela 6.3: Uvrstitve Ruande v obdobju 2009–2020 glede na kazalce GGGI, SIGI in GII

	GGGI	SIGI	GII
	Ruanda/št. vseh držav	Ruanda/št. vseh držav	Ruanda/št. vseh držav
2020	9/153	/	/
2019	/	65/120 držav; v skupini držav z nizko stopnjo diskriminacije	/
2018	6/149	/	95/162
2017	4/144	/	85/160
2016	5/144	/	/
2015	6/145	/	84/159
2014	7/142	44/108 držav; v skupini držav s srednjo stopnjo diskriminacije	80/155
2013	/	/	79/152
2012	/	28/86 držav	76/148
2011	/	/	82/145
2010	/	/	83/138
2009	/	66/102 držav	/

Vir: povzeto po WEF (GGGR 2014–2020), OECD (SIGI 2009, 2012, 2014, 2019) in UNDP (HDR 2010–2019).

6.4.1 Globalni kazalec razlik med spoloma – GGGI

GGGI je Ruando prvič vključil v ocenjevanje leta 2014 in jo že takrat uvrstil izjemno visoko: na sedmo mesto na lestvici 142 držav. Tudi v vseh naslednjih poročilih GGGR je Ruanda uvrščena visoko, in čeprav se zdi paradoksalno, se je znašla na samem vrhu desetih najboljše

¹⁴⁵ WEF je sicer objavil zadnje poročilo konec leta 2019, vendar se imenuje GGGR 2020 in tudi kazalec je poimenovan GGGI 2020, čeprav podatki predstavljajo stanje v letu 2019.

¹⁴⁶ Pri tem je treba pojasniti, da GGGR 2020 pravzaprav predstavlja podatke za leto 2019 in bi bilo torej bolj smiselno, da bi se GGGI 2020 v bistvu imenoval GGGI 2019. Ker pa je WEF poročilo poimenoval GGGR 2020 in kazalec GGGI 2020, se tega v besedilu držim tudi sama.

ocenjenih držav, tako je predvsem v družbi severnoevropskih držav. Ruanda se je uvrstila tako visoko zlasti zaradi dobrih ocen indikatorjev, ki merijo udeležbo žensk v delovni sili in število žensk v parlamentu ter na ministrskih položajih (WEF, 2014; 2015; 2016; 2017; 2018; 2019). Za podrobnejše podatke glej tabelo 6.4.

Odkar se Ruanda ocenjuje po GGGI, je sprva vsako leto zasedala višje mesto, v zadnjih dveh letih pa je zdrsnila po lestvici, in to zaradi občutno večjih razlik med spoloma na podkazalcu *gospodarska udeležba in priložnosti* (npr. v letu 2018 je Ruanda zasedala 30. mesto med 149 državami, v letu 2019 pa 79. mesto med 153 državami). Ta zdrs je povzročil predvsem padec ocenjenega dohodka žensk, povečan razkorak med ženskami in moškimi na strokovnih in tehničnih pozicijah ter še posebej povečane razlike med ženskami in moškimi na zakonodajalskih, višjih uradniških in menedžerskih položajih (glede na slednje je Ruanda s 44. mesta zdrsnila na 135. mesto). Tudi glede na podkazalec *izobraževanje* je Ruanda v letu 2019 ocenjena slabše kot prej, še posebej glede na razlike med ženskami in moškimi, ki se vpišejo na terciarno stopnjo izobraževanja. Ocene na podkazalcu *zdravje in preživetje* se niso bistveno spremenile, vendar ima Ruanda še vedno precej kratko pričakovano življenjsko dobo (tako moških kot žensk) in je glede na ta podkazalec uvrščena na 90. mesto. Še vedno pa ohranja močen nastop in četrto mesto med 153 državami na področju političnega opolnomočenja, saj je država z najvišjim deležem parlamentark (61,3 %) in ministric (51,9 %) na svetu (WEF, 2018; 2019).

Tabela 6.4: Podatki za Ruando in svetovno povprečje glede na kazalec GGGI 2020

	Mesto/ 153	Ocena za Ruando	Povprečje vseh držav
Gospodarska participacija in priložnosti	79	0,672	0,582
Participacija v delovni sili	1	1,000	0,661
Enako plačilo žensk in moških za enako delo (anketa)	13	0,763	0,613
Ocenjen prihodek	80	0,611	0,499
Zakonodajalski, višji uradniški in menedžerski položaji	135	0,164	0,356
Strokovne in tehnične službe	115	0,632	0,756
Izobraževanje	114	0,957	0,954
Stopnja pismenosti	111	0,895	0,899
Vpis v osnovno šolo	1	1,000	0,757
Vpis v srednjo šolo	1	1,000	0,954
Vpis na terciarno stopnjo izobraževanja	118	0,807	0,931
Zdravje in preživetje	90	0,973	0,958
Razmerje med spoloma ob rojstvu	1	0,944	0,925
Pričakovana življenjska doba žensk in moških	102	1,037	1,034
Politično opolnomočenje	4	0,563	0,239

Ženske v parlamentu	1	1,000	0,298
Ženske na ministrskih položajih	1	1,000	0,255
Ženske na položaju vodje države v zadnjih 50 letih	58	0,015	0,190

Vir: povzeto po WEF (2019, str. 299–300).

Če podrobneje pogledamo ocene in uvrščanje Ruande glede na štiri dimenzije/podkazalce, je v letu 2018 in 2019 najboljše ocene prejela za politično dimenzijo, in sicer zaradi 61,3 % žensk v parlamentu in približno polovico žensk na ministrskih položajih, kar je daleč nad povprečjem vseh držav, ki jih GGGI ocenjuje. Prav tako je prejela visoke ocene zaradi visoke udeležbe žensk v delovni sili ter vpisa v osnovne in srednje šole. Po drugi strani pa je pod povprečjem vseh ocenjenih držav glede na indikatorje, ki merijo pismenost, vpis na terciarno stopnjo izobraževanja, razmerje žensk in moških v strokovnih in tehničnih službah ter na zakonodajalskih, uradniških in menedžerskih položajih, in indikator, ki meri leta z žensko na položaju vodje države (WEF, 2018; 2019). V tabeli 6.5 prikažemo podrobnejše ocene in uvrstitev Ruande na lestvici vseh vključenih držav glede na podatke za obdobje 2014–2020, in sicer tako glede na GGGI v celoti kot tudi glede na posamezne štiri podkazalce.

Če pogledamo še izbrane kontekstualne podatke, ki naj bi jih dodatno preučil GGGI, vidimo, da v bistvu niso bili na voljo oziroma upoštevani podatki za neformalni sektor, v katerem je zaposlena velika večina (80 %) žensk, in podatki o neplačanem (skrbstvenem) delu, ki ga opravlja bistveno več žensk kot moških. Iz podatkov o porodniškem in starševskem dopustu ni razvidno, da zadevajo samo formalni sektor in da torej te pravice za vse tiste, ki delajo v neformalnem sektorju, ne veljajo. Večina žensk v Ruandi namreč nima teh pravic. Podatki tudi predvidevajo, da zakonodaja omogoča splav, da se ohrani fizično zdravje ženske (WEF, 2018, str. 236; 2019, str. 300), kar v teoriji sicer drži, vendar pa je v praksi tudi v takšnih primerih zaradi samega postopka to skoraj nemogoče izvesti.

Tabela 6.5: Uvrstitve in ocene Ruande glede na GGGI podatke za obdobje 2014–2020

	GGGI		Gospodarska participacija in priložnosti		Izobraževanje		Zdravje in preživetje		Politično opolnomočenje	
	mesto	ocena	mesto	ocena	mesto	ocena	mesto	ocena	mesto	ocena
2020	9/153	0,791	79/153	0,672	114/153	0,957	90/153	0,973	4/153	0,563
2019										
2018	6/149	0,804	30/149	0,743	109/149	0,961	90/149	0,973	4/149	0,539
2017	4/144	0,822	7/144	0,820	113/144	0,951	1 ¹⁴⁷ /144	0,980	3/144	0,539

¹⁴⁷ Skleпам, da je prvo mesto napaka, saj ni mogoče, da bi bila v primerjavi z ostalimi leti Ruanda dejansko tako dobro ocenjena, da bi zasedla prvo mesto med vsemi merjenimi državami.

2016	5/144	0,800	8/144	0,817	110/144	0,958	89/144	0,972	8/144	0,452
2015	6/145	0,794	14/145	0,808	112/145	0,944	91/145	0,972	7/145	0,452
2014	7/142	0,785	25/142	0,770	114/142	0,929	118/142	0,967	6/142	0,476

Vir: povzeto po WEF (GGGR 2014–2020).

Glede na podatke v tabeli 6.5 vidimo, da je Ruanda v zadnjih letih zdrsnila za nekaj mest po lestvici navzdol (zlasti če gledamo podkazalec *gospodarska participacija in priložnosti*). Če gledamo podkazalca *zdravje in preživetje* ter *izobraževanje* se Ruanda uvršča med slabše ocenjeno polovico zajetih držav, edino glede na podkazalec *politično opolnomočenje*, ki gleda število žensk v parlamentu, na ministrskih položajih in položaju vodje države, še vedno ostaja na svetovnem vrhu. Pa še na tem mestu je v zadnjih letih zdrsnila za eno mesto, kar bi morda lahko pripisala dejstvu, da v nasprotju z vedno več afriškimi državami Ruanda še nikoli ni imela ženske predsednice.

6.4.2 Kazalec družbenih institucij in spola – SIGI

Glede na SIGI meritve in rezultate v letu 2019 Ruanda zaseda 65. mesto od 120 držav¹⁴⁸ in se s svojo skupno oceno 28 % uvršča v skupino »nizka«, torej v skupino držav z oceno v razponu (20 % < SIGI ≤ 30 %), v katerih je diskriminacija po spolu v družbenih institucijah nizka (OECD, 2019b).¹⁴⁹ V tabeli 6.6 je prikaz ocen po posameznih podkazalcih in znotraj njih po indikatorjih glede na SIGI 2019 (nižji odstotek pomeni boljšo oceno).

Tabela 6.6: Ocene Ruande glede na SIGI 2019

Dimenzija/podkazalec	Indikatorji
Diskriminacija v družini 38 %	Pravni okvir o otroških porokah – 25 % Odstotek poročenih deklet, mlajših od 18 let – 4 % Pravni okvir o odgovornostih v gospodinjstvu – 25 % Delež prebivalstva, ki meni, da otroci trpijo, če matere delajo zunaj doma za plačo – 40 % Razmerje (v angl. <i>female to male ratio</i>) časa, porabljenega za neplačano skrbstveno delo – 2,6 Pravni okvir o dedovanju – 25 % Pravni okvir za ločitev – 75 %
Omejena telesna celovitost	Pravni okvir o nasilju nad ženskami – 50 % Delež ženskega prebivalstva, ki opravičuje nasilje v družini – 41 % Razširjenost nasilja nad ženskami v družini (vseživljenjsko) – 34 %

¹⁴⁸ Leta 2009 je zasedala 66. mesto od 102 držav, leta 2012 je zasedala 28. mesto na lestvici 86 držav in leta 2014 je zasedala 44. mesto na lestvici 108 držav (OECD, 2012; OECD, 2014).

¹⁴⁹ SIGI razvršča države v pet skupin glede na stopnjo diskriminacije žensk: od zelo nizke do zelo visoke.

21 %	Razmerje spolov ob rojstvu (naravno = 105) – 105 Pravni okvir o reproduktivnih pravicah – 50 % Žensko prebivalstvo, katerega potrebe za načrtovanje družine niso zadovoljene – 19 %
Omejen dostop do produktivnih in finančnih virov 26 %	Pravni okvir o delovnih pravicah – 25 % Delež prebivalstva, ki meni, da ni sprejemljivo, da bi ženska v njihovi družini delala zunaj doma za plačo – 5 % Delež menedžerjev (moški) – 86 % Pravni okvir o dostopu do nezemeljskih sredstev (v angl. <i>non-land assets</i>) – 25 % Delež lastnikov hiš (moški) – 74 % Pravni okvir o dostopu do zemljiškega premoženja – 25 % Delež imetnikov kmetijskih zemljišč (moški) – ni podatka Pravni okvir o dostopu do finančnih storitev – 25 % Delež imetnikov računa (moški) – 54 %
Omejene državljanske svoboščine 24 %	Pravni okvir o državljanskih pravicah – 0 % Pravni okvir o prostem gibanju – 0 % Odstotek žensk v skupnem številu oseb, ki se ne počutijo varne hoditi same ponoči – 77 % Pravni okvir o politični udeležbi – 25 % Delež prebivalstva, ki verjame, da so moški boljši politični vodje kot ženske – 46 % Odstotek moških poslancev – 39 % Pravni okvir o dostopu do pravice (v angl. <i>access to justice</i>) – 75 % Delež žensk, ki ne zaupajo v pravosodni sistem – 49 %
Skupna ocena 28 %	Nizka stopnja diskriminacije po spolu v družbenih institucijah

Vir: povzeto po OECD (2019b).

Zakonsko zvezo in družinsko pravo v Ruandi ureja ustava (2003) in leta 2016 revidiran zakon, ki ureja osebe in družino (v angl. *Law Governing Persons and Family*). Zakonsko priznane so samo monogamne civilno sklenjene zakonske zveze. Poleg civilnih obredov so sicer dovoljeni tudi verski in tradicionalni obredi, ki so v praksi še vedno zelo pogosti. Prav tako pa so še vedno pogoste neformalne ter tudi poligamne zveze, ki jih zakonodaja ne prepozna in posledično torej osebe v takšnih zvezah nimajo nobenih zakonskih pravic (še posebej se to pozna na točki pravice do dedovanja in lastništva). Zakonodaja se torej na eni strani ne zmeni za oziroma izloči določeno skupino prebivalcev, na drugi strani pa tudi neposredno diskriminira ženske, kajti ločene ali ovdovele ženske se lahko znova poročijo šele po 300 dneh, medtem ko zakonodaja takšnega pogoja za moške ne predvideva (*Law Governing Persons and Family*, 215. člen). Zakon, ki ureja osebe in družino, določa minimalno starost za sklenitev zakonske zveze, in sicer 21 let. Zakonske zveze, ki jih sklenejo osebe, mlajše od 21 let (mladoletne osebe), naj bi bile samodejno razveljavljene, vendar ni podatkov o tem, kako pogosto se v praksi to izvaja. Po zakonodaji odrasli, ki živijo v partnerski skupnosti z mladoletnimi osebami, izvajajo kaznivo

dejanje in jim grozi zaporna kazen (od šest mesecev v primerih, ko so mladoletne osebe starejše od 18 let, do dosmrtna kazni v primerih, ko so mladoletne osebe mlajše od 18 let). Vendar pa imamo podatek, da je 4 % deklet, mlajših od 18 let, poročenih (OECD, 2019b, str. 1–2), torej je jasno, da takšni primeri so in da so takšne zveze še posebej pogoste v ruralnih delih. Ni pa podatkov o tem, koliko je primerov, ko je eden izmed partnerjev bil kaznovan zaradi poroke z mladoletno osebo. Zakon, ki ureja osebe in družino, predvideva enake pravice in dolžnosti moških in žensk v gospodinjstvu ter jim dodeljuje tudi enake starševske pravice, vendar so v praksi še vedno prisotni stereotipi in razdeljene spolne vloge, večino neplačanega gospodinjanskega in skrbstvenega dela pa še vedno opravijo ženske.

Ruanda je ratificirala protokol Maputo in sprejela tudi nacionalno zakonodajo za boj proti nasilju na podlagi spola. Po sprejetem zakonodajnem okviru so bili vzpostavljeni tudi mehanizmi za preprečevanje in odzivanje na primere nasilja na podlagi spola ter za podporo žrtvam. Takšen primer so npr. *one-stop* centri, v katerih naj bi žrtve na enem mestu dobile zdravstveno, pravno, psihološko in socialno pomoč. Kljub vsem prizadevanjem ostaja nasilje na podlagi spola še vedno precej razširjeno, saj družba na splošno sprejema uveljavljene tradicionalne patriarhalne norme. Čeprav se je število poročenih/prijavljenih primerov povečalo, kar je rezultat vseh prizadevanj za preprečevanje in zaščito, pa še vedno zaradi strahu pred stigmo, maščevanjem in zaradi finančne odvisnosti žensk od storilca niso prijavljeni niti približno vsi primeri (OECD, 2019b, str. 4–5). Poleg tega pa je v praksi zelo pogosto, da so v reševanje primerov nasilja na podlagi spola ali družinskega nasilja ali posilstva ali spolnega nadlegovanja vpleteni lokalni vodje na ravni *umudugudu*, ki pa ne samo, da za to področje sploh niso izobraženi/usposobljeni, temveč so to pogosto moški, ki imajo tudi sami seksističen odnos do žensk. Sicer je res, da se pohabljanje (v angl. *mutilation*) ženskih spolnih organov tradicionalno ne izvaja (OECD, 2019b, str. 6), se pa tradicionalno izvaja spreminjanje (v angl. *modification*) ženskih spolnih organov, kar kazalec ne upošteva.¹⁵⁰ Po kazenskem zakoniku (v angl. *Organic Law instituting the Penal Code*) (2012, 162.–165. člen) – je splav nezakonit, razen v primerih, ko je ogroženo žensko fizično zdravje ali življenje, v primeru posilstva ali incesta ali kadar nadaljevanje nosečnosti ogroža zdravje otroka. Vsaki ženski, ki opravi splav brez oprostitev kazenske odgovornosti, ki jo izda sodišče, grozi kazen od enega do treh let zapor in globa od 50.000 do 200.000 RWF (od 55 do 222 EUR). V praksi pa je to oprostitev kazenske odgovornosti, ki jo izda sodišče, skoraj nemogoče dobiti. Za začetek mora namreč ženska (tudi žrtev posilstva) sama pridobiti dve različni zdravniški mnenji, da je splav

¹⁵⁰ Podrobneje o tem pišem v poglavju 7.1.2.4.

priporočen – in po navadi se zatakne že na tej točki. Nato pa mora pridobiti še dovoljenje/privolitev sodišča. Predpisan postopek je ne samo izjemno zahteven in neprijeten za ženske, temveč je po mojem mnenju tudi sam postopek kršitev/vdor v telesno celovitost ženske.

Kljub zakonskim okvirom, ki ženskam zagotavljajo enake pravice kot moškim glede dostopa do lastništva zemlje, nepremičnin ali drugega, se v praksi ženske srečujejo s številnimi ovirami. Na eni strani te ovire postavlja tradicionalna patriarhalna družba, na drugi strani pa zakoni pravice zagotavljajo samo tistim ženskam, ki so formalno poročene. Vse tiste ženske, ki so poročene zgolj neformalno, tradicionalno, versko ali živijo v neformalnih ali poligamnih zvezah, pa pravic nimajo, saj jih zakonodaja ignorira. Ženske imajo sicer enako kot moški možnost odpreti bančne račune (OECD, 2019b, str. 6–7), vendar je v praksi za večino žensk, še posebej revnih žensk iz ruralnih okolij, to težko in pogosto tudi nesmiselno, saj bi bili že samo stroški vodenja računa glede na njihove prihodke previsoki. Pravico do porodniškega dopusta imajo npr. samo formalno zaposlene ženske, vseh 80 % tistih, ki delajo v neformalnem sektorju (Shukla, 2017), pa seveda te pravice nima.

Zakonodaja zagotavlja ženskam in moškim enake pravice do državljanstva, prenosa državljanstva na otroke in registriranja otrok po rojstvu, prav tako do osebnih dokumentov in urejanja osebnih dokumentov mladoletnim otrokom. Moški in ženske imajo enake pravice, kar se tiče dostopa do sodstva oziroma sodnih postopkov in pravne pomoči, enake volilne pravice in pravice do kandidiranja na volitvah, medtem ko ustava zagotavlja 30 % kvote za ženske v vseh organih odločanja na nacionalni in podnacionalni ravni. Ženske kvote dodatno zagotavlja zakon o političnih organizacijah in politikih, ki od političnih strank zahteva, da upoštevajo enakost spolov že pri rekrutiranju in mobilizaciji svojih članov ter tudi pri volitvah svojih vodilnih predstavnikov. Poleg tega naj bi vlada prek nacionalnega mehanizma za enakost spolov (še posebej prek mreže nacionalnih ženskih svetov in GMO) zagotavljala podporo in usposabljanja političarkam ali ženskam, ki jih zanima vstop v politiko (OECD, 2019b, str. 8–9). Glede politične participacije žensk se Ruanda pogosto omenja kot primer dobre prakse, saj ima največji odstotek žensk v parlamentu na svetu, poleg tega pa tudi bistveno presega določene kvote. Po drugi strani pa je situacija na lokalni politični ravni zelo drugačna, saj kvote niso obvezne in posledično je tudi zastopanost žensk veliko slabša (razen na najnižjih, neplačanih položajih).

6.4.3 Kazalec neenakosti po spolu – GII

Glede na kazalec neenakosti po spolu GII (vrednosti, bližje 0, pomenijo manjše neenakosti in torej večji uspeh države) je Ruanda sorazmerno dobro ocenjena. Ima namreč velik delež žensk v parlamentu in visoko udeležbo žensk v delovni sili, po drugi strani pa razmeroma nizko stopnjo umrljivosti mater in rodnosti med mladostnicami (čeprav po drugih podatkih ta stopnja v zadnjih letih narašča) ter visok odstotek nosečnic, ki imajo vsaj en pregled v nosečnosti in sorazmerno veliko rojstev v prisotnosti usposobljenega zdravstvenega osebja (UNDP, 2018; 2019b). V tabeli 6.7 sem povzela podatke za obdobje 2010–2018 (novejši podatki še niso na voljo).

Tabela 6.7: Podatki za Ruando glede na GII za obdobje 2010–2018

	GII		Stopnja umrljivosti mater	Stopnja rodnosti mladostnih deklet	Delež sedežev v parlamentu	Prebivalstvo, staro 25 let in več z vsaj nekaj srednje šole		Stopnja participacije v delovni sili starih 15 let in več	
	ocena	mesto	smrti na 100.000 živih rojstev	rojstva na 1000 žensk, starih 15–19 let	% žensk	ženske	moški	ženske	moški
2018	0,412	95/162	290	39,1	55,7	12,9	17,9	84,2	83,6
2017	0,381	85/160	290	25,7	55,7	12,6	17,0	86,0	86,3
2016	/	/	/	/	/	/	/	/	/
2015	0,383	84/159	290	26,3	57,5	10,5	16,4	86,4	83,2
2014	0,400	80/155	320	33,6	57,5	8,0	8,8	86,4	85,3
2013	0,410	79/152	340	33,6	51,9	7,4	8,0	86,5	85,5
2012	0,414	76/148	340	35,5	51,9	7,4	8,0	86,4	85,4
2011	0,453	82/145	540	38,7	50,9	7,4	8,0	86,7	85,1
2010	0,638	83/138	1300	36,7	50,9	7,4	8,0	87,9	85,9

Vir: povzeto po UNDP (HDR 2010–2019).

Kot je razvidno iz tabele 6.7, glede na GII v letu 2018 Ruanda zaseda 95. mesto med 162 vključenimi državami, vendar je z oceno 0,412 v bistvu boljša od svetovnega povprečja, ki je 0,439. Prav tako je ocenjena boljše od povprečja podsaharskih držav (0,573), povprečja DVR (0,466) in povprečja najmanj razvitih držav (0,561) (UNDP, 2019b). Vendar nam samo to, da je boljša od naštetih povprečij, ne pove kaj dosti o razmerah na področjih, ki jih GII meri. Stopnja umrljivosti mater je izjemno padla od leta 2010, vendar pa od leta 2015 ni izboljšave, saj Ruanda še vedno beleži 290 smrti na 100.000 živih rojstev. Stopnja rodnosti mladostnih deklet pa ne samo da se ni izboljšala, temveč je bila leta 2018 slabša kot leta 2010. Delež žensk v parlamentu je sicer še vedno izjemno visok (sploh glede na svetovno povprečje), vendar je

bil pred nekaj leti še višji. Stopnja dosežene izobrazbe je še vedno zelo nizka, pri čemer ženske še bistveno zaostajajo za moškimi. Samo 38 % tistih, ki naj bi bili glede na starost v srednji šoli, je dejansko vpisanih v srednje šole in samo 8 % tistih, ki naj bi glede na starost študirali, je vpisanih na terciarno stopnjo izobraževanja. Še vedno je skoraj 30 % odraslih nepismenih in več žensk kot moških.

Stopnja participacije v delovni sili je visoka tako pri ženskah kot pri moških, vendar pa nam to ne pove nič o socialno-ekonomskem položaju teh ljudi, kakovosti življenja, zaslužkih, delovnih pogojih, revščini. Glede na HDI je Ruanda na 157. mestu od 189 držav (še vedno je torej v skupini držav z nizko stopnjo človekovega razvoja), glede na kazalec večdimenzionalne revščine (v angl. *Multidimensional Poverty Index* – MPI) pa 55,4 % ljudi živi v revščini oziroma 55,5 % ljudi živi z manj kot 1,90 USD na dan, kar UNDP definira kot mejo revščine. Prag revščine sicer Ruanda (tudi druge države) definira nižje kot UNDP, saj podatki kažejo, da pod nacionalno mejo revščine (ki pa v HDR 2019 nikjer ni definirana) v Ruandi živi samo 38,2 % ljudi (UNDP, 2019b). Kar 74,5 % ljudi spada med revne zaposlene (v angl. *working poor*), saj zaslužijo manj kot 3,10 USD na dan, in kar 19 % otrok, starih med 5 in 17 let, dela. Po drugi strani pa kar 30,8 % mladih, starih med 15 in 24 let, ni niti v šoli niti zaposlenih, kar je še posebej zaskrbljujoče glede na to, da je povprečna starost v Ruandi 20 let in mladi predstavljajo največji delež populacije. Pričakovana življenjska doba za moške je 66,5 leta, za ženske pa 70,8 leta.¹⁵¹ Med ženskami, ki delajo, jih kar 64 % dela v kmetijstvu, kjer so slabo plačane. Med vsemi zaposlenimi pa je kar 83 % nekvalificiranih delavcev (UNDP, b. d.).

6.5 Sklep

Ruanda lahko pokaže resnično impresiven gospodarski razvoj, razvoj infrastrukture, visoko gospodarsko rast in oblast nenehno poudarja, da v svojih razvojnih strategijah »ne pušča nikogar zadaj«. Vendar situacija ni tako enoznačna, kot jo prikazujejo tisti na vodilnih položajih, predvsem navzven in tujim vlagateljem in donatorjem. V državi je še vedno ogromno revnih prebivalcev, ki si večine nove infrastrukture sploh ne morejo privoščiti. S tem ne mislim samo najemnin za novo zgrajena stanovanja in hiše, tudi sicer se življenjski stroški izjemno višajo, še posebej v urbanih okoljih. In kljub temu da je Ruanda sprejela številne ukrepe za spodbujanje enakosti spolov, opazam, da so predvsem revne ženske tiste, ki jih zapostavlja.

¹⁵¹ Različni viri navajajo različne podatke.

Težave, s katerimi se dnevno spopadajo, jih doletijo zato, ker so revne, in hkrati zato, ker so ženske. Revna dekleta pogosto že zelo zgodaj (v najstniških letih) začnejo delati kot hišne pomočnice v mestih, saj druge možnosti zase ne vidijo (ali je ne vidijo njihovi starši). Nekatere med njimi nimajo slabih izkušenj z »delodajalci« oziroma družinami, za katere delajo in pri katerih živijo, za druge pa je lahko to dodatni skupek težav in tudi zlorab, ki njihove že tako težke življenjske okoliščine samo še poslabšajo. Podrobneje o tem pišem v naslednjem poglavju.

7 KRITIČNA ANALIZA KAZALCEV S STALIŠČA SUBALTERNA V RUANDI

Študija primera je bila najbolj logična izbira za mojo raziskavo in je tudi ključna za iskanje odgovora na sicer širše raziskovalno vprašanje. Glede na to, da je v njegovem jedru subaltern, ki v različnih kontekstih in državah predstavlja različne skupine ljudi, moram na osnovi študije primera preveriti, ali izbrani trije kazalci predstavljajo celotno sliko na področju enakosti spolov in razvoja v Ruandi, kjer dobro poznam lokalni kontekst in lokalne posebnosti. Šele ko to naredim na primeru Ruande, lahko svojo oceno/opažanja posplošim tudi na širši kontekst. V nadaljevanju zato predstavljam neposredne rezultate izvedbe raziskave na terenu, ki zadeva položaj hišnih pomočnic, ki sem jih opredelila kot tiste, ki so v položaju subalternov.

7.1 Subaltern v Ruandi – hišne pomočnice

Skoraj vsi, ki jih poznam v Kigaliju (in ne samo premožnejši), imajo v svojih gospodinjstvih hišne pomočnice ali pomočnike. Praviloma imajo samske ženske v gospodinjstvu hišne pomočnice, samski moški pa pomočnike, saj družbeno ni sprejemljivo, da bi imeli v hiši mlada dekleta. Obstajala bi domneva, da imajo z njimi intimne odnose, kar je družbeno nesprejemljivo, če par ni poročen. Družine imajo lahko pomočnico ali pomočnika ali pa oba. Tudi fantje, hišni pomočniki, so pogosto v podobno slabem položaju kot pomočnice, kljub temu pa so dekleta še bolj marginalizirana, ker so pogosto tudi spolno zlorabljeni (s strani svojih šefov, včasih pa tudi hišnih pomočnikov), če zanosijo, pa jih najpogosteje spodijo od hiše. Kot so v intervjujih povedale hišne pomočnice same, v takih primerih nimajo druge možnosti, kot da rodijo, in za otroke nato praviloma skrbijo same oziroma jih pustijo v oskrbi pri nekom drugem, medtem ko same v mestu naprej delajo kot hišne pomočnice. V Ruandi se zanje uporabljajo različna poimenovanja, in sicer v angleščini poleg *house girls* tudi *house workers*, *housemaids*, *domestic workers*, pogovorno pa se pogosto uporablja tudi samo *domestic* ali *girl*. V tej disertaciji uporabljam v slovenščini izraz hišne pomočnice.

O položaju hišnih pomočnic so se z mano popolnoma odkrito pogovarjali samo tisti, s katerimi sem razvila dober prijateljski odnos. Sprva sem med obiski pri prijateljih in znancih samo opazovala odnose in dinamike med njimi kot »delodajalci« in hišnimi pomočnicami. Hitro sem zaznala vzorce ali podobnosti v njihovem položaju, npr. da so bile na voljo bolj ali manj ves čas, da niso imele delovnega časa/urnika, da so delale vse – od čiščenja, kuhanja, čuvanja otrok,

spremljanja otrok do šole in domov do nakupovanja itd. Ni bilo videti, da bi imele kaj prostega časa. Glede na to, da hišne pomočnice tam, kjer delajo, tudi živijo, so svojim »delodajalcem« ves čas dobesedno na dosegu roke.¹⁵² Vedno so ob strani, molčeče in pri vsem pridejo na vrsto zadnje, četudi se zdi, da so članice družine. Kadar ne delajo, pozorno spremljajo dogajanje in pogosto samo na namig opravijo potrebno delo. V različnih člankih sem brala o izkoriščanju hišnih pomočnic, neplačevanju, nasilju, spolnih zlorabah in celo suženjskih odnosih, v katerih so se znašle nekatere. Na podlagi lastnih opažanj mi je bilo jasno, da nimajo vse hišne pomočnice slabih izkušenj, saj so jih nekateri moji prijatelji obravnavali kot članice družine. Pa vendar sem na splošno opažala, da se glasu hišnih pomočnic v družbi ne sliši oziroma se jim sploh ne da priložnosti, da bi govorile. Ko sem različne ljudi (tudi prijatelje) spraševala o njihovih hišnih pomočnicah in izrazila zanimanje, da bi jih želela intervjuvati, so mi največkrat rekli, da mi ne bodo znale ničesar povedati, saj so neizobražene.

Res je, da hišne pomočnice, ki sem jih intervjuvala, bodisi niso nikoli hodile v šolo, so šolanje prekinile v osnovni šoli ali pa na začetku srednje šole, ampak to nikakor ni pomenilo, da »ne znajo ničesar povedati«. Nekatere so govorile manj, druge pa bi lahko govorile ure in ure. Mojo tezo, da so hišne pomočnice v Ruandi subaltern, lahko najboljše prikažem z navedki iz intervjujev. Chantal (osebni intervju, junij 2015) je o delu hišnih pomočnic povedala:

Hišne pomočnice pri nekaterih družinah nimajo niti ene ure na dan prostega časa. /.../ Danes, v tem času, lahko hišne pomočnice govorijo tudi o tem, kar se dogaja v hiši, v družini. Ampak prej niso mogle nikomur nič povedati. Zdaj, če jim ne plačajo, lahko grejo k lokalnim vodjem, da jim pomagajo rešiti težave, ki jih imajo v hiši. /.../ Prej so bile plačane 3000 RWF [3,5 EUR] na mesec, ampak zdaj dobijo recimo 10.000 RWF [11 EUR] ali več. Nekatere dobijo celo 15.000 ali 20.000 RWF [17–22 EUR]. Tam [kjer delajo] spijo, jejo, lahko uporabljajo njihovo milo za umivanje. Nekateri jim plačajo *mutuelle* [zdravstveno zavarovanje], nekateri pa pravijo, da si naj to same plačajo.

Ama (osebni intervju, junij 2015), ki v času intervjuja ni več delala kot hišna pomočnica in je imela v preteklosti veliko slabih izkušenj z »delodajalci«, je rekla: »Ne dobiš prostega dneva. Tudi če zbolíš ali če si utrujena, moraš delati. Če kaj razbiješ, ti plačaš.« Tudi Rusi (osebni intervju, junij 2015) je očitno imela slabe izkušnje: »Moraš biti prijazna in spoštljiva do šefa, da ... da obdržiš službo.« Ta izjava bi sicer lahko pomenila različne stvari, tudi to, da bi morala šefu zagotavljati tudi spolne usluge, če bi jih ta želel. Vendar je zaradi občutljivosti teme,

¹⁵² Obstajajo tudi prakse, da imajo družine ali posamezniki, čistilke, varuške, perice, vrtnarje itd., ki pridejo opraviti svoje delo in ne živijo tam. Vendar ko govorim o hišnih pomočnicah, ne mislim njih. K izrazu hišne pomočnice štejem samo tiste ženske in dekleta, ki tam, kjer delajo, tudi živijo.

prisotnosti moškega prevajalca in njene zadržanosti nisem neposredno vprašala, ali je res govorila tudi o tem.

Vse hišne pomočnice so praviloma iz revnih družin iz ruralnih delov Ruande, delajo pa v večjih mestih, predvsem v Kigaliju. Večinoma to pomeni, da nimajo nobene socialne mreže, na katero bi se lahko zanesle. Clarise (osebni intervju, junij 2015) je povedala:

Imam eno prijateljico. /.../ Če imam težavo, ne govorim z nikomer. Zadržim zase. /.../ Hišne pomočnice ne zaslužijo dosti. Nekatere zaslužijo celo 30.000 RWF [33 EUR] na mesec, ampak niti to ni dovolj, da bi lahko plačale vse stroške in rešile vse težave. Plačati morajo obleke, prispevati svoji družini, plačati zdravstveno zavarovanje in vse. /.../ Vlada bi morala videti, kaj lahko storijo za hišne pomočnice, ker veliko trpimo. Ko pridemo v Kigali iskat službo, smo dejansko v slabem položaju, ker zapustimo svoje domove, zapustimo svojo družino v kritičnih razmerah, pridemo delat in včasih tudi tu, ko dobimo službo, pa tudi ne gre tako dobro, kot je bilo pričakovano. Zato bi morala vlada poskušati videti, kaj lahko naredi za hišne pomočnice, da bi lahko našle druga delovna mesta.

Tudi Joyce (osebni intervju, junij 2015) se je strinjala, da je hišnim pomočnicam izjemno težko: »Večina ne dela rada tega dela ... Niso srečne, niso svobodne, niso neodvisne. Odvisne so od ljudi, za katere delajo. /.../ Nimam se časa družiti z drugimi, nimam prostega časa. /.../ Najtežje je hišnim pomočnicam. To delo zahteva veliko potrpljenja, včasih te šefi česa obtožijo, te žalijo, ti pa moraš ostati tiho, da ne izgubiš službe. Nič drugega ne moreš početi. Ne moreš z dvorišča brez dovoljenja ...« Podobno slabo izkušnjo, ki je v bistvu paradoks razvoja, ki ima na hišne pomočnice celo negativen vpliv, je opisala tudi Esther (osebni intervju, junij 2015):

Odvisno, kje delaš, ker pri nekaterih družinah, ti ne dovolijo iti ven, si samo na dvorišču in delaš zanje. Niti ne veš, kaj se zunaj dogaja. /.../ Ja, seveda ima [razvoj] vpliv na nas [hišne pomočnice], ker če doma [na dvorišču hiše, kjer dela] ni vode, moraš iti po vodo in hodiš recimo nekaj kilometrov, medtem spoznaš druga dekleta, druge ljudi in se pogovarjaš ... Če pa je doma vsak dan voda, potem ne moreš niti iti ven. /.../ Če bi se hotela družiti z drugimi dekleti, bi me lahko to motilo pri delu, ki ga moram narediti.

Samo ena izmed intervjuvanih hišnih pomočnic, Goedance (osebni intervju, junij 2015), je povedala, da v bistvu (še) ni imela nobene slabe izkušnje: »Nimam kaj slabega reči za to delo. Nihče me ni silil, toda nisem imela druge možnosti, edino to delo sem bila sposobna opravljati.« V intervjujih s hišnimi pomočnicami je bilo jasno, da gre po navadi za ponotranjeno prisilo. Podobno – torej v smislu, da hišne pomočnice pač drugega dela niso sposobne opravljati – so rekli tudi lokalni vodje, če sem jih neposredno vprašala o hišnih pomočnicah, sicer pa večinoma, ko smo govorili o revnih in marginaliziranih ženskah, hišnih pomočnic sploh niso omenili. Samo eden izmed lokalnih vodij, Frank (osebni intervju, januar 2014), ki v času intervjuja sicer ni več opravljal funkcije lokalnega vodje, je ne samo omenil hišne pomočnice, temveč dejansko zelo kritično razmišljal o njihovi stvarnosti:

Hišne pomočnice so zelo marginalizirana skupina, ker nihče ne misli nanje. Seveda vlada ve, kaj se dogaja. Če imam jaz doma hišno pomočnico in sem v parlamentu, seveda ne bom nič rekel. /.../ Zaslužijo okrog 10.000 do 30.000 RWF največ [11–33 EUR]. Celo ministri, ki zaslužijo dva milijona RWF [2220 EUR] ali še več na mesec, plačajo samo okrog 20.000 RWF [22 EUR] in imajo doma recimo dve hišni pomočnici. Edino enega ministra poznam, ki ni bil tak, zaradi njegove žene ... /.../ Moj prijatelj plača 8000 RWF [9 EUR] na mesec. Seveda ta [hišni pomočnik] tam spi in jé, ampak vseeno ... 8000? Meni včasih toliko plačajo na uro! Ta moj prijatelj ima dobro službo in dobro plačo, okrog 400.000 RWF [450 EUR] na mesec. Če imaš toliko denarja in imaš potem nekoga, ki dela zate in se zbuja zelo zgodaj, da ti pripravi toplo vodo in zajtrk, zlika obleke ... Celo ponoči lahko rečeš: »Zbudi se, hočem to in to ...« In plačaš samo 8000 RWF na mesec? To ni pravično. Ko sem bil lokalni vodja, sem se vedno kregal z ljudmi zaradi tega ... Če bi predsednik rekel, da mora biti tako [da bi morali hišne pomočnice in pomočnike plačati več], bi jih zagotovo vsaj 70 % že naslednji mesec dobilo toliko.«

Shula (osebni intervju, junij 2015) je tako ponotranjila svojo usodo hišne pomočnice, da je samo v teh okvirih lahko razmišljala o razvoju: »Zelo nam je pomagal [razvoj], ker zdaj zaradi elektrike lahko kuhamo tudi ponoči, ne živimo v temi, po vodo ni treba iti daleč, če hočeš oprati perilo, ga lahko kadar koli.« V preteklosti so hišne pomočnice delale »od zore do mraka«, danes pa očitno lahko tudi, ko je zunaj tema. Keza (osebni intervju, junij 2015) je komentirala razvoj čisto drugače: »Razvoj in vse te spremembe v Ruandi ne vplivajo na hišne pomočnice. Nič. Nimamo koristi od tega.« Podobno, vendar malo bolj optimistično, je razmišljala Chantal (osebni intervju, junij 2015): »Rada bi tak razvoj, da se naučim nekih veščin, da lahko potem neham delati kot hišna pomočnica.«

Že iz navedkov v tem poglavju je razbrati, zakaj hišne pomočnice v Ruandi prepoznavam kot subalternno skupino. Dodatno pa to odločitev podkrepim tudi v poglavjih, ki sledijo. Še enkrat se mi zdi pomembno izpostaviti, da intervjuji pričajo o tem, da so hišne pomočnice ponotranjile prisilo, čeprav so rekle, da jih ni nihče prisilil v delo hišnih pomočnic. Iz intervjujev je tudi razvidno, da je lahko razvoj zanje paradoksalen, se jih ne dotakne v pozitivnem smislu, temveč celo v negativnem smislu, torej so popolnoma spregledane tako v razvojnih strategijah kot vsakdanjem življenju. Izboljšanje položaja ljudi nasploh se nikakor ne odraža v položaju in človekovih, delovnih, socialnih ali zdravstvenih pravicah subalternih žensk. Njihova stalnica so še vedno (pre)nizka plačila, nič počitka, številne so brez zdravstvenega zavarovanja, navajene izkoriščanja, hkrati pa lokalni vodje tega ne nadzorujejo, kaj šele državne institucije. Podatkov o tem, koliko hišnih pomočnic je v Ruandi ali v Kigaliju, nisem našla. Tudi moji informanti, ki so imeli sicer veliko relevantnih informacij, tega podatka niso imeli. Sama lahko (iz opazovanja) ocenim, da jih je na desettisoče ali celo več. To je še en pokazatelj tega, da vlada nima namena na tem področju ničesar spremeniti, kaj šele poskrbeti za hišne pomočnice. Hkrati je to neki način razumljivo, saj imajo tudi vsi predstavniki oblasti hišne pomočnice, ki

zanje izjemno poceni opravijo vsa gospodinjska in skrbstvena dela. Zato bi lahko morebiti dejali, da razvoj in večje blagostanje nekaterih drugih delov prebivalstva poteka na plečih (skoraj zastonskega) dela subalternov.

7.2 Kritična analiza kazalcev s stališča hišnih pomočnic v Nyamirambu

Dimenzije, ki jih izbrani trije kazalci skupaj zajemajo, in vidike enakosti spolov, ki so jih kot bistvene izpostavile hišne pomočnice v intervjujih, združim v naslednje skupine, ki jih nato podrobneje analiziram:

- **politično udejstvovanje žensk,**
- **socialno-ekonomski položaj,**
- **izobraževanje,**
- **(spolno in reproduktivno) zdravje,**
- **zasebno/družinsko življenje in delitve vlog/odgovornosti**

V kritični analizi teh petih področij, o katerih sem se pogovarjala s hišnimi pomočnicami (in do neke mere tudi z lokalnimi vodjami), predvsem povzamem, kaj so hišne pomočnice izpostavile kot pomembno, pa indikatorji tega ne zajemajo – opredelim torej tisto, kar manjka, in poskušam to vrzel zapolniti z bistvenimi informacijami (če imam podatke), oziroma vsaj nakažem, kaj bi bilo pomembno dodati (če podatkov nimam).

7.2.1 Politično udejstvovanje žensk

Če gledamo indikatorje, ki merijo politično dimenzijo, ima Ruanda visoko oceno, saj ima 61 % parlamentark (v prejšnjem mandatu jih je bilo celo 64 %)¹⁵³ in približno 52 % ministric (GMO, 2019, str. 58–59). Nekateri dejavniki, ki so prispevali k takšni politični vključenosti žensk, so kvote, mobilizacija¹⁵⁴ žensk v okviru RPF, volilni sistem v Ruandi ter tudi močna politična volja in zavezanost ruandskega režima krepitvi vloge žensk. Kazalci bi morali upoštevati te dejavnike, ker pomembno vplivajo na politično udejstvovanje žensk in tudi pomagajo pojasniti

¹⁵³ *Gender related Development Index* – GDI, ki tega indikatorja ni vključeval, je Ruando uvrščal veliko nižje na lestvici: na 140. mesto izmed 157 držav (UNDP, 2007) ali na 139. mesto izmed 155 držav (UNDP, 2009).

¹⁵⁴ Mobilizacija v Ruandi v bistvu pomeni obvezna participacija (tudi na kvazi neobveznih dogodkih).

rezultate. Položaj se je po genocidu leta 1994 močno spremenil.¹⁵⁵ Za napredovanje žensk je bil sprejet nacionalni mehanizem za enakost spolov: Ministrstvo za spol (in promocijo družine), Nacionalni ženski svet, Urad za spremljanje spolov, nacionalna politika spolov je bila oblikovana kot vodilna nacionalna politika, institucionaliziran je bil pristop k razvoju z vidika spolov in sprejeti so bili pozitivni ukrepi za ženske (Kantengwa, 2010). Vendar niti nacionalni mehanizem za enakost spolov niti 61 % žensk v parlamentu samo po sebi še ne pomeni, da je enakost spolov na visoki ravni in da imajo vse ženske v Ruandi od tega korist. Prepogosto so institucije in mehanizmi »na papirju« videti popolno, vendar so v resnici šibki, podhranjeni tako v smislu strokovnega kadra kot tudi finančno. Dodelitev ustreznih/zadostnih sredstev za delovanje bi bil morda boljši pokazatelj vladne zavezanosti enakosti spolov kot mobilizacija žensk v smislu števil. Tudi zakoni, ki so sprejeti v parlamentu z večino žensk, nam povedo več kot samo število žensk. Je pa seveda nesporno dejstvo, da je pomembno oboje – formalna in vsebinska zastopanost žensk.

V vseh treh kazalcih je pomanjkanje indikatorja, ki bi zajel lokalno politično raven, velika pomanjkljivost, saj so med državno in lokalno ravni velike razlike. Intervjuvane lokalne voditeljice so trdile, da ljudje na lokalni ravni ne glasujejo za ženske tako pogosto kot na nacionalni ravni in da mnogi še vedno ne verjamejo, da so ženske lahko dobre voditeljice. Povedale so tudi, da so ženske redko na najvišjih položajih v lokalni upravi in da so v glavnem odgovorne za področja socialnih zadev, zdravja, higieno ali izobraževanje. Gloria (osebni intervju, februar 2014) je rekla: »Na lokalnem nivoju ljudje še vedno ne razumejo, da je lahko tudi ženska vodja. Ko je čas za volitve, ljudje rečejo »potrebujemo moške«, še vedno mislijo, da ženska ne more biti dobra. Mislim, da zato na lokalni ravni ni veliko žensk vodij. Ljudje še vedno mislijo, da je moški močnejši in boljši vodja.« Amina (osebni intervju, februar 2014) je bila podobnega mnenja: »Po moje je to ena tistih stvari ... Če imajo tam neki interes, postavijo tja moške, če nimajo interesa, postavijo tja ženske. /.../ Naš glavni lokalni vodja, šef, je moški in ni izobražen. Jaz sem hodila do S4 [od šestih razredov srednje šole je prišla do četrtega], jaz vem marsikaj, česar on ne ve. Ampak ljudje so izbrali njega zaradi ... Na primer, dam ti službo, ker te poznam, ne zato, ker mislim, da si sposoben. To je problem.« Ravno nasprotno pa je razmišljala Fatuma (osebni intervju, februar 2014): »Če bi bilo v parlamentu več moških, bi bil razvoj boljši. Mislim, da so moški sposobnejši kot ženske. /.../ Ampak tisti v parlamentu so

¹⁵⁵ Leta 1994 so ženske zasedale 23 % parlamentarnih sedežev, v tranzicijskem obdobju 1994–2003 so ženske imele 46 % sedežev, kar odraža politično voljo in miselnost RPF (Kantengwa, 2010). Ustava iz leta 2003 je uvedla ženske kvote in v letih 2005–2007 je bilo v parlamentu 48,8 % žensk, leta 2008 51,9 %, leta 2014 jih je bilo 64 % in od zadnjih volitev leta 2018 je v parlamentu 61 % žensk (UNDP, 2012; WEF, 2015; Republika Ruanda, 2009).

daleč ... Če bi hotela priti do njih, bi morala najprej prek lokalnih vodij.« Donatha (osebni intervju, februar 2014) je na razmerje med nacionalnim in lokalnim nivojem gledala drugače kot druge ženske, rekla je namreč: »Boljše je, da je dosti žensk v parlamentu, ker imajo te v parlamentu moč in lahko odločajo, kaj morajo delati lokalni vodje.« Dejstvo, da je več žensk v parlamentu kot v politiki na lokalnem nivoju je komentirala tudi Jeanne (osebni intervju, februar 2014): »V parlamentu je to plačana služba. Pa tam so [ženske] zaradi vladnega programa. Ampak na lokalni ravni je to neplačano delo, tako da sprejeti to vlogo, odgovornost in se cel dan premikati po lokalni skupnosti ... Pustiti otroke doma ... Ženske tega nočejo.« S tem pa se ni strinjal Frank (osebni intervju, januar 2014), eden izmed lokalnih vodij, oziroma je rekel ravno nasprotno: »V mojem odboru nas je bilo pet, tri ženske in dva moška. Za enakost spolov smo imeli posebno skupino šestih žensk. Potem smo imeli odbor RPF in so bile večinoma ženske. Za vse te prostovoljne položaje ... Večina žensk nima služb, in če jih hočeš, one pridejo.«

Večina hišnih pomočnic je v intervjujih dejala, da je z njihovega vidika vloga lokalnih voditeljev pomembnejša od vloge politikov na nacionalni ravni. Če se soočajo s težavami, so lokalni voditelji tisti, h katerim bi lahko pristopile. Večina intervjuvanih hišnih pomočnic se ni zavedala visokega odstotka žensk v parlamentu in temu tudi ni dala veliko pomena. Samo štiri hišne pomočnice so (po tem, ko sem jim povedala, koliko žensk je v Ruandi v parlamentu) izrazile mnenje, da je to pomembno. Rusi (osebni intervju, junij 2015) je rekla: »Ženske v parlamentu so pomembne ... Večina lokalnih vodij pa je moških, ne poznam nobene ženske.« Podobno je komentirala Chantal (osebni intervju, junij 2015): »Pomembno je, da je dosti žensk v politiki, ker one dobro poznajo ženske, kako ženske živijo in bodo govorile o tem. /.../ Na lokalni ravni ljudje še vedno mislijo, da so moški pomembni.«

Da bi podkrepila tezo, da indikatorji, ki merijo samo zastopanost žensk v politiki na nacionalni ravni (parlament), in ne gledajo lokalne ravni, niso zadostni, v tabeli 7.1 prikažem podatke, ki smo jih leta 2014 zbrali z anketo med širšim krogom hišnih pomočnic, ki so se v Nyamirambu udeležile naših projektnih delavnic o enakosti spolov. Podatki, ki za 39 četrtnih skupnosti (v kiny. *imidugudu*) kažejo zastopanost moških in žensk na položajih lokalnih voditeljev, morda res niso vzorčni, so pa vsaj nazorni. Podatki seveda kažejo, da je stanje na najnižji lokalni ravni precej drugačno kot na najvišjih nacionalnih ravneh. V samo šestih četrtnih skupnostih od 39 je bila glavna vodja ženska in za samo eno področje – socialne zadeve – je bila v večini četrtnih skupnosti odgovorna ženska.

Tabela 7.1: Število ženskih in moških lokalnih vodij v 39 četrtnih skupnostih v Kigaliju

	Vodja vseh vodij	Oseba, odgovorna za finance in/ali sekretar_ka	Oseba, odgovorna za varnost	Oseba, odgovorna za socialne zadeve	Oseba, odgovorna za gospodarski razvoj
Ženske	6	13	3	27	16
Moški	32	23	35	9	22
Ne vem ¹⁵⁶	1	3	1	3	1
	39	39	39	39	39

Vir: anketa med hišnimi pomočnicami izvedena v okviru projekta MI in NWC v letu 2014.

Enako sodelovanje žensk in moških v družbenem in političnem življenju pomeni, da je večja verjetnost, da bodo vladne odločitve vključevale večjo raznolikost pogledov in glasov ter s tem imele tudi večjo odgovornost do prebivalstva (OECD, 2014b, str. 12). Širša izključenost žensk iz javnega, družbenega, političnega in gospodarskega prostora z diskriminacijskim dojemanjem njihove vloge v družbi ohranja neenakosti tudi na drugih področjih, npr. na področju izobraževanja in zdravstva. Negativen odnos do žensk kot političnih voditeljic in voditeljic skupnosti ima tudi razvojne posledice, kajti omejitve udeležbe žensk v javni sferi močno vplivajo tudi na njihove socialne in ekonomske priložnosti.

7.2.2 Socialno-ekonomski položaj

Ruanda ima dober rezultat glede na indikator udeležbe žensk v delovni sili, vendar po drugi strani ženske zaslužijo 25 % manj kot moški (glede na podatke za formalni sektor; stanje v neformalnem sektorju je še slabše, saj večina žensk dela v tem), dve tretjini zakonodajalcev, menedžerjev/direktorjev in visokih uradnikov ter tudi večina tehničnih in strokovnih delavcev pa je moških (WEF, 2019). Samo indikatorji udeležbe v delovni sili in o razlikah v plačilu le v formalnem sektorju ne povedo dovolj o ekonomskem položaju žensk (ali moških) v Ruandi. SIGI na drugi strani upošteva tudi dostop do zemljišč in drugega premoženja ter finančnih storitev. Kljub zakonski možnosti in deklarativni enakosti spolov na tem področju se ženske v praksi še vedno srečujejo s težavami pri dostopu do zemljišč in druge lastnine, večina pa jih tudi ne more dobiti bančnih posojil (OECD, 2019b). Velika večina podeželskih in revnih

¹⁵⁶ Nekaj hišnih pomočnic ni vedelo, kdo so lokalni vodje v njihovi četrti skupnosti. Razlogi za to so lahko različni. Če se je katera izmed hišnih pomočnic preselila oziroma šele pred kratkim začela delati in živeti v konkretni četrti skupnosti, dopuščam možnost, da res še ne pozna lokalnih vodij oziroma ne ve njihovih imen ali spola. Če katera izmed hišnih pomočnic dela pri ljudeh, ki ji zelo omejujejo svobodo, je prav tako mogoče, da ne pozna lokalnih voditeljev, saj z njimi verjetno ni imela še nobenih stikov (čeprav se potem pojavi vprašanje, ali bi takšni delodajalci hišni pomočnici dovolili, da se udeleži naše projektne delavnice).

mestnih žensk nima niti bančnih računov – samo ena od 11 intervjuvanih hišnih pomočnic ga je imela, medtem ko so druge rekle, da ne uporabljajo nobenih finančnih storitev ali nekatere včasih *mobile money*.¹⁵⁷ Kot so rekle same, če zaslužiš 8 EUR na mesec, res ni smiselno odpreti bančnega računa.

Clarise (osebni intervju, junij 2015) je rekla: »V bistvu to ni moj denar, v bistvu delam zato, da pomagam družini. /.../ Nimam bančnega računa, tudi *mobile money* za zdaj ne uporabljam, ker ne zaslužim dovolj, da bi lahko kaj varčevala. Ko bom imela dovolj denarja, da bom varčevala, pa bom imela *Tigo cash*».¹⁵⁸ Tudi Chantal (osebni intervju, junij 2015) je omenila finančne transakcije prek mobilnega operaterja Tigo: »Ja, ljudje, ki imajo »*small jobs*«, uporabljajo *mobile money* ali *Tigo cash*. Če malo zaslužiš in bi shranil 2000 RWF [2,20 EUR] ali če tvoj otrok potrebuje majico in moraš poslati 1000 RWF [1,10 EUR], je to lažje, kot če uporabljaš bančni račun.« Tudi Rusi (osebni intervju, junij 2015) se je strinjala, da večina hišnih pomočnic nima bančnega računa: »Večina hišnih pomočnic verjetno uporablja *mobile money*, ampak nimajo pa bančnih računov. Težko je priti do denarja in varčevati. Mučiš se za ta denar, najprej rešiš svoje težave, zato jih večina ne odpre bančnih računov. /.../ Lahko rečem zase ali dekleta na mojem nivoju, nimamo pogodb. Greš in najdeš delo in s šefom narediš ustno pogodbo. Včasih delaš in ti potem ne plačajo.« Keza (osebni intervju, junij 2015) je še bolj nazorno pojasnila, zakaj hišne pomočnice nimajo bančnih računov: »Če imaš denar, lahko varčuješ. Lahko imaš *sako* [varčevalni račun na banki] ali *mobile money* ali *Tigo cash* ali majhne skupine ... Posebej mladi danes se povežejo, naredijo skupino in dajo skupaj svoj denar. /.../ Ni težko odpreti bančnega računa. Ampak če na mesec zaslužiš 6000 RWF [6,70 EUR], ko greš na banko, moraš plačati 6000 RWF za knjižico in vse ... prvi mesec je lahko samo za knjižico [za stroške odprtja računa].« Kljub temu da Keze nisem neposredno vprašala, koliko na mesec zasluži, lahko iz njenega odgovora sklepam, da zasluži 6000 RWF (približno 6,70 EUR). Precej več (vendar še vedno izjemno malo!) očitno zasluži Goedance (osebni intervju, junij 2015), saj bi lahko na podlagi njenega komentarja sklepala, da zasluži okrog 15.000 RWF na mesec (približno 17 EUR): »Nekoč so hišne pomočnice zaslužile 200 RWF [0,20 EUR] na dan, danes pa dobijo recimo 500 RWF [0,50 EUR] na dan. /.../ Če danes zaslužim 500 RWF, si rečem, dobro, porabila bom 300 RWF in prihranila 200 RWF.« Glede na to, o kakšnih zneskih zaslužkov so govorile hišne pomočnice, je jasno, da ne odpirajo bančnih računov. One še zdaleč niso edina družbena skupina v Ruandi s tako nizkimi prihodki, kar so očitno prepoznali mobilni

¹⁵⁷ Varčevanje denarja na SIM-kartici in pošiljanje denarja družini na podeželju prek mobilnega operaterja.

¹⁵⁸ Varčevanje denarja na SIM-kartici mobilnega operaterja Tigo.

operaterji v Ruandi in revnim prebivalcem ponudili alternativne finančne storitve, ki so vse bolj v uporabi.

Neformalni sektor in nevidno neplačano gospodinjsko in skrbstveno delo nista vključena v izbrane kazalce. Od leta 2014 modificiran kazalec SIGI to področje sicer prepoznavna, vendar podatki in statistike za Ruando niso bili na voljo (OECD, 2014a; 2019b), zato izmerjene vrednosti indikatorjev in tudi uvrstitvev Ruande na lestvici tega kazalca ne odražajo dejanskega stanja. Velika večina žensk dela v neformalnem sektorju, opravijo pa tudi večino gospodinjskih in skrbstvenih del. Še posebej ranljive so hišne pomočnice, ki niso samo brez pogodb in delavskih pravic, ampak so pogosto izkoriščane, zlorabljene ali celo v suženjskih odnosih. Več hišnih pomočnic je med intervjuji izpostavilo, da »niso svobodne«, da »nimajo prostega časa« ali »nimajo časa za druženje«, ena izmed njih, ki v času intervjuja ni več delala kot hišna pomočnica, je poudarila, da je »zdaj svobodna«. Kot se je strinjal eden izmed intervjuvanih lokalnih vodij, tudi politiki uporabljajo hišne pomočnice, zato ne preseneča, da se ne zmenijo za interese in pravice teh »nevidnih delavk«. Neformalni sektor je težko meriti, saj ni pogodb in uradnih evidenc, vendar je v Ruandi ta sektor izjemno razširjen in pomemben. Zato bi morali kazalci najti način, kako neformalno delo vključiti in meriti/oceniti v sklopu socialno-ekonomske dimenzije. Pri tem bi se lahko zgledovali tudi po lokalnih praksah, kot je *ubudehe* v Ruandi.

Ubudehe je tradicionalna praksa za razvrščanje ljudi v štiri kategorije glede na njihov socialno-ekonomski položaj. Dohodek ni edini, ampak je samo eden od indikatorjev, ki ocenjujejo položaj vsakega gospodinjstva. Lokalni voditelji, ki so odgovorni za *ubudehe*, popišejo: delo oziroma poklic, ki ga vsak posameznik opravlja; premoženje, ki ga vsak ima; ceno najemnine (če gre za najem hiše/stanovanja); število otrok v družini; vrsto šole, ki jo otroci obiskujejo; število obrokov, ki jih imajo ljudje na dan; prisotnost hišnih pomočnic in pomočnikov v gospodinjstvu itd. Raznolike spremenljivke, ki so vključene v *ubudehe*, vključujejo tudi informacije, ki odražajo neformalni sektor.¹⁵⁹ Očitno torej so načini za merjenje slednjega, vprašanje pa je, kakšne oziroma katere indikatorje bi morali pri merjenju socialno-ekonomske dimenzije torej vključevati GGGI, SIGI in GII, ki sicer podatke črpajo iz uradnih baz podatkov

¹⁵⁹ Na primer: če je družinski prihodek v vrednosti X, njihov življenjski standard pa kaže, da so njihovi mesečni stroški vsaj $X + Y$, potem to pomeni, da je vrednost Y še neformalni prihodek ali da morda prejemajo denarna nakazila (v angl. *remittances*).

ali dokumentov. Morda bi morali kazalci bolje preučiti alternativne možnosti, zlasti če upoštevamo lokalne posebnosti, kot je *ubudehe* v Ruandi.

Izboljšanje dostopa do ekonomskih virov je ključnega pomena za povečanje gospodarske udeležbe žensk, enakosti in opolnomočenja žensk, ki pa pozitivno vplivajo na njihove celotne družine in skupnosti. Prav tako lahko diskriminatorni zakoni, prakse in stališča omejijo moč odločanja žensk v gospodinjstvu, omejijo njihove možnosti za zaslužek in povečajo njihovo ranljivost in ranljivost celotne družine za revščino. Z nižjimi dohodki so ženske nato omejene pri nadaljnjem pridobivanju sredstev, npr. težje dostopajo do kreditov za nakup nepremičnin. Dejstvo, da ženske prinesejo manj premoženja v zakonsko zvezo, ki pogosto izhaja iz diskriminatornih dednih praks, posledično oslabi njihov položaj in moč odločanja v gospodinjstvu, kar pa dalje negativno vpliva na prehrano, zdravstveno varstvo in izobraževanje otrok (OECD, 2014a, str. 11). Da ženske pomembno vplivajo na izobraževanje otrok in bistveno prispevajo v svojih družinah, je menila tudi lokalna voditeljica Gloria (osebni intervju, februar 2014), ki je rekla: »Ženske se zdaj združujejo v skupine, organizacije, skupaj delajo, začnejo biznis ... Tako prispevajo svojim družinam in državi.« V vseh sklopih intervjujev, ki sem jih v Ruandi izvedla (v letih 2009, 2014, 2015), in tudi sicer sem vsakokrat, ko sem bila v Ruandi, opazila, da gre za zelo očiten vpliv vladnega diskurza o gospodarskem razvoju, kajti očitno zaradi vladnega neoliberalnega stališča in retorike tudi ženske večinoma govorijo o tem, da bi rade imele svoj »posel« (trgovino, restavracijo itd.), da bi bile rade po poklicu »poslovne ženske« (v angl. *business women*). To kaže, kako razvojni diskurzi vplivajo na družbeno miselnost, na predstave ljudi o razvoju in kako te vladne diskurze, ki jih mediji dnevno reproducirajo, v bistvu ponotranjimo.

Sicer se je zdelo, da je tudi Gloria (osebni intervju, februar 2014) ponotranjila tak diskurz, vendar pa se je skozi intervju izkazalo, da je bila ena redkih lokalnih vodij, ki je razvoj razumela veliko širše od gospodarskega razvoja in infrastrukture:

Mislím, da je pomembno, da si lahko vsi ljudje v državi vsak dan privoščijo hrano in osnovne stvari. To je po moje dober razvoj. Ne pa, da imamo infrastrukturo in revne ljudi. Tu v Kigaliju so rekli, da je Nyamirambo [del mesta, kjer je še veliko starih hiš iz zemlje in lesa, pokritih s kosi pločevine, nekatere brez oken in vrat] zelo star, da bodo tukaj zgradili nove hiše. Oni bi tu zgradili nove hiše, ljudje bi se pa morali seliti ven iz mesta [ker si teh hiš ne bi mogli privoščiti] in na podeželju so še vedno revni. Država bi bila tako lepo videti, ljudje so pa še vedno revni.

Ko sem z lokalnimi vodjami v intervjujih govorila o revščini, so se vse ženske strinjale, da je revnih več žensk kot moških. Fatuma (osebni intervju, februar 2014) je recimo rekla: »V moji

lokalni skupnosti je več revnih žensk kot moških. Včasih kak dan nimaš niti 500 RWF [0,50 EUR]. Ampak če bog hoče, je vse mogoče, tudi živeti s 500 RWF.« Moški pa so, tudi če so se strinjali, da revščina v večji meri zadeva ženske, večinoma krivdo za revščino pripisali samim ženskam. Abdul (osebni intervju, februar 2014) je rekel: »[Revnim ženskam] poskušamo urediti zdravstveno zavarovanje, ampak nam povzročajo težave, ker recimo letos uredimo zavarovanje za žensko in dva otroka, potem pa pride ona naslednje leto in reče: ›Imam še enega otroka.‹ In če pogledaš razloge, zakaj ima še enega otroka, je to zato, ker je imela spolne odnose za denar, da bi skrbela za tista dva otroka, in rezultat tega je, da ima še enega otroka.« Podobno je bil prepričan tudi Amani (osebni intervju, februar 2014): »Če vidiš te ženske, ki hodijo tu okrog in prodajajo v košarah na glavi, si misliš: ›Ah, ženske so revne.‹ Ampak včasih so si same krive, da so takšne.«

7.2.3 Izobraževanje

Ruando je GGGI v preteklosti dobro ocenil po izobrazbeni dimenziji, po zadnjih rezultatih iz GGGR 2020 pa je ocena padla. Kljub visoki stopnji vpisa v osnovno šolo, ki je pri dekletih (95,1 %) celo nekoliko višja kot pri fantih (94,4 %), je bistveno slabša situacija glede na vpis v sekundarno izobraževanje – vpiše se samo 38,8 % deklet in samo 32,9 % fantov (je pa glede na te podatke Ruanda po GGGI dobro ocenjena, ker število deklet kljub vsemu prekaša število fantov). Še slabša pa je situacija z vpisom na terciarno stopnjo izobraževanja, kjer ženske precej zaostajajo za moškimi (razmerje $\bar{Z} : M$ je 6 : 7,5). Vendar nam podatki ne povedo, koliko študentov_k študij tudi zaključi, katera področja študija izberejo (glede na spol) ali katere vrste univerz obiskujejo (javne ali zasebne). Tudi stopnja nepismenosti je še vedno visoka in višja pri ženskah (30,6 % nepismenih) kot moških (22,4 %) (WEF, 2020). Da bi se lahko rešili iz začaranega kroga revščine, je pismenost zelo pomembna, vendar SIGI ne vključuje niti tega niti nobenih drugih indikatorjev o izobraževanju. GII pa gleda samo podatke o deležu moških in žensk z vsaj delno končano srednjo šolo, kar pa nam ne pove niti tega, koliko jih je srednjo šolo dejansko dokončalo.

Večina intervjuvanih lokalnih voditeljic je izobraževanje navedla kot pomemben del razvoja, medtem ko ga nihče od moških ni samoiniciativno omenil. Trije moški voditelji so končali samo osnovno šolo in samo eden izmed njih je nadaljeval izobraževanje v srednji šoli, ki pa je ni dokončal; izjema je Frank, ki je edini dokončal tudi študij na fakulteti (in v času intervjuja ni več opravljal funkcije lokalnega vodje, saj je rekel, da če si izobražen, te takšni položaji ne

zanimajo). Frank (osebni intervju, januar 2014) je glede izobraževanja rekel: »V osnovni šoli je več deklet, v srednji se število deklet zmanjša, če gremo na univerzo, se še bolj zmanjša. Ko grejo v srednjo šolo, morda zanosijo in potem ostanejo doma. Kar dela vlada, in mislim, da bo nekaj časa trajalo, je spreminjanje miselnosti. Ženske, kako se dojemajo, morajo biti ponosne nase.«

Ko je bilo v intervjujih omenjeno izobraževanje, so se vsi strinjali, da je to pomembno, vendar so moški v glavnem govorili o infrastrukturnih prednostih razvoja – šol je zdaj veliko več in so lažje dostopne, otrokom ni treba hoditi peš več ur, da bi prišli v šolo, zgradbe so boljše itd. Infrastrukturni vidik je izpostavil tudi Ahmet (osebni intervju, februar 2014), ki je nato sicer poudaril tudi finančni vidik izobraževanja: »V Ruandi je osnovna šola brezplačna.¹⁶⁰ V svoji skupnosti moram preverjati ljudi, in če vidim otroke, ki ne hodijo v šolo, moram najti razloge za to. Če je to zaradi staršev, morajo biti za to kaznovani.«¹⁶¹

Abdul (osebni intervju, februar 2014) je razmišljal podobno:

Mislim, da tisti, ki prekinejo šolanje, to naredijo zaradi svojih težav. Ne zato, ker jih vlada ne bi spodbujala ali ker ne bi mogli plačati šolnine. Ker jih vlada, politika Ruande spodbuja. /.../ Še ena stvar, ki prikazuje, kako se ukvarjamo z vzgojo svojih otrok, fantov in deklet ... Tudi v skupnosti vprašamo: »A greš v šolo? Ne greš tja? Zakaj?« Imamo tudi nekaj otrok, za katere plačujemo šolnino, zato celo poskušamo zbrati nekaj sredstev. Nekateri od njih pravijo, da nimajo zvezkov in drugega gradiva. Tako poskušamo zbrati nekaj denarja in jim pomagati, da gredo v šolo – od osnovne do srednje. Seveda danes v osnovni šoli nimamo šolnine, imamo pa, kar imenujemo »bonus«, dodaten denar za učitelje.¹⁶² To jim poskušamo dati, zato da lahko hodijo v šolo.

Vsi so trdili, da imajo fantje in dekleta v Ruandi enake možnosti, da gredo v šolo. Vendar je Gloria (osebni intervju, februar 2014), ena izmed voditeljic, izpostavila zelo pomemben vidik: »Izobrazba je pomemben del razvoja, ker če imaš v državi ljudi, ki ne znajo brati, ki se ne morejo sporazumevati z drugimi državami, ni dobro za razvoj. Tukaj zdaj pravijo, da vsi ljudje hodijo v šolo ... Ja, vsi hodijo v šolo, ampak ali dobijo v teh šolah dovolj znanja? Celotno tukaj v

¹⁶⁰ To ni čisto res, plačujejo se uniforme oz. če jih dobijo brezplačno, so žigosane, kar pomeni, da se takoj vidi, kateri otroci so revni. Prav tako se plačujejo obvezni prispevki za učitelje. Vprašljiva je tudi kakovost brezplačnih šol.

¹⁶¹ Tudi ni čisto res, saj so hišne pomočnice rekle, da so začele delati, ko so bile stare 10, 12, 14 let, torej ko bi morale biti še v osnovni šoli – in očitno lokalni vodje v njihovih primerih niso ukrepali v zvezi s tem.

¹⁶² Starši vsakega otroka morajo učiteljem plačati ta bonus/dodatek, sicer se dogaja, da učitelji otroka izločijo iz razreda. Razlog za plačevanje tega bonusa pa je v bistvu v tem, da so plače učiteljev tako nizke, da z njimi ne morejo preživeti.

knjižnici vidimo otroke, ki so v P5, pa niso sposobni brati knjig za P3.¹⁶³ Tudi če rečejo »izobrazba za vse«, moramo biti previdni ... Kakovost ...«

Najpogostejši razlog za opustitev šolanja deklet je revščina ali nosečnost, kar se je pokazalo tudi med intervjuji s hišnimi pomočnicami. Pet jih ni nikoli obiskovalo šole in so bile nepismene, tri so šolanje opustile že v osnovni šoli in tri na začetku srednje šole. Ena od njih je pojasnila, da je morala pustiti šolo, ko je zanosila. Ni imela druge možnosti, kot da otroka obdrži. Zaradi družinskih razmer se je morala preseliti v Kigali in postati hišna pomočnica, otroka pa je pustila pri neki družini na vasi. Svojega otroka vidi enkrat na dva meseca, medtem ko skrbi za otroke drugih in jim je na voljo praktično 24 ur na dan za 10–15 EUR mesečno. Na vprašanje o očetu njenega otroka je rekla samo, da je zdaj študent na univerzi in ne pomaga preživljati otroka. Chantal (osebni intervju, junij 2015) je rekla:

Zanosila sem v začetku srednje šole in potem nisem mogla več hoditi v šolo. Dekleta imajo veliko več težav kot fantje. Ko sem zanosila, sem nehala hoditi v šolo, fant pa ni, on zdaj študira. /.../ Edina možnost za delo je bila delo hišne pomočnice. Ne znam nobenih jezikov, nimam znanja in kompetenc za druge službe. /.../ Ker nisem hodila v šolo, ne sanjam o dobri službi, ampak bi rada imela majhen »biznis«, morda majhno trgovino ali butik ali pa bi bila šivilja.

Joyce (osebni intervju, junij 2015) je povedala: »Nisem hodila v šolo, zato mislim, da ni drugih služb, ki bi jih lahko delala. /.../ Nikoli nisem hodila v šolo, ker sem najstarejša in sem morala doma skrbeti za mlajše brate in sestre in pomagati mami.« Podobno zgodbo je imela tudi Ester (osebni intervju, junij 2015):

Nikoli nisem hodila v šolo, ker so moji starši umrli, ko sem bila majhna. Zdaj slišim, da ljudje govorijo, da imajo vsi enake možnosti, ampak jaz nisem nikoli mogla hoditi v šolo. Če bi hodila v šolo, bi bilo moje življenje danes drugačno. Gotovo ne bi delala kot hišna pomočnica. /.../ Več je deklet, ki ne dokončajo, ker jih morda začnejo zanimati fantje in potem zanosijo in morajo prekiniti in skrbeti za otroka. Fantje pa nadaljujejo. Oni nimajo nobenih težav.

S tem se je strinjala tudi Rusi (osebni intervju, junij 2015): »Večina tistih, ki končajo šolo, je fantov, ker dekleta lahko včasih ... Lahko spoznajo fanta, potem morda zaidejo v težave in potem mora ona prekiniti šolanje in skrbeti za dojenčka. Včasih zato fantje končajo, dekleta pa morajo prekiniti.« Prav tako Shula (osebni intervju, junij 2015): »Če dekle zanosí, ko je še v šoli, je to konec šolanja. Šla bo nazaj domov, imela bo otroka, ga pustila pri starših in šla v mesto iskat službo. Na fante v bistvu ne vpliva, nekateri pomagajo otrokom, nekateri pa ne.« Drug vidik težav, s katerimi se soočajo dekleta v izobraževanju, pa je izpostavila Clarise (osebni intervju, junij 2015): »Ko pridejo domov [brati in sestre], bodo vsi skupaj jedli, potem pa se

¹⁶³ P3 in P5 pomenita tretji in peti razred osnovne šole (v angl. *primary 3/primary 5*).

fantje lahko grejo učit, dekleta bodo pa morala najprej pomiti posodo, oprati obleke, kuhati večerjo ... Ko vse to končajo, se pa lahko grejo učit, ko so utrujene ...»

Za ocenjevanje področja izobraževanja bi morali kazalci vključevati tudi podatke o kakovosti izobraževanja, vrsti šole (javna ali zasebna), ceni šolnin, številu učencev v razredu, dosežkih (deklet in dečkov), stopnji osipa (deklet in dečkov) in razlogih za osip, višini plač učiteljev in profesorjev v javnih in zasebnih šolah itd. Vsak kazalec, ki meri enakost spolov, bi moral celovito zajeti izobraževalno dimenzijo, ki pa jo GGI in GII samo zelo površno zajameta, SIGI pa jo popolnoma zanemari.

7.2.4 (Spolno in reproduktivno) zdravje

SIGI, ki uvršča Ruando v skupino držav z nizko stopnjo diskriminacije žensk, pregleduje zakone in odnos do nasilja v družini, nasilja nad ženskami, spolnega nadlegovanja, posilstva, pohabljanja ženskih spolnih organov in reproduktivne avtonomije, pogrešanih žensk in preferenc spola otroka (preferiranje sinov). Preferiranje sinov ima lahko številne negativne posledice za razvoj. Če družine premalo vlagajo v zdravje, prehrano in izobraževanje deklic, to negativno vpliva na razvoj v smislu višje stopnje umrljivosti otrok in dojenčkov, razlik med spoloma v doseženi stopnji (in kakovosti) izobrazbe in posledično v smislu zaposlovanja. Tudi neenakomerna delitev neplačanega dela v gospodinjstvu vpliva na izobraževanje, zdravje in poznejše zaposlovanje žensk. Večino neplačanega dela opravijo ženske in dekleta, zaradi česar imajo manj časa za učenje, študij, opravljanje plačanega dela in prosti čas (OECD, 2014a, str. 9–10; 2019b).

Prakse, odnosi ali miselnost družbe nam lahko povedo več o dejanskem stanju kot sami zakoni. Npr. zakon o preprečevanju, zaščiti in kaznovanju vsakršnega spolnega nasilja (2009) v Ruandi naslavlja in sankcionira zakonsko nasilje, zakonsko posilstvo, spolno nadlegovanje in spolno zlorabo otrok. Kar je zaskrbljujoče, pa je to, da študije po drugi strani kažejo, da je 56 % žensk v Ruandi doživelo fizično in/ali spolno nasilje s strani intimnega partnerja, da 60,8 % teh žensk ni nikoli poiskalo pomoči in da 25 % moških in kar 56 % žensk verjame, da je pretepanje žena (s strani njihovih mož) v nekaterih primerih upravičeno (OECD, 2014a). Grožnja z nasiljem doma, v šoli, na delovnem mestu in v skupnosti ne povzroča samo dolgoročne fizične in psihološke škode, ampak tudi povečuje ranljivost žensk za revščino. Nasilje na podlagi spola je povezano s socialno-ekonomskimi vprašanji razvoja, kot so revščina, pomanjkanje izobrazbe,

umrljivost in podhranjenost otrok, slabo zdravje mater in HIV. Spolno nasilje nad dekleti v šolah negativno vpliva na njihovo izobraževanje, zdravje in zaposlitev, kar posledično negativno vpliva tudi na družbeni razvoj. Nasilje nad ženskami je povezano tudi z dostopom žensk do finančnih virov in njihovo sposobnostjo, da poskrbijo za svoje otroke (OECD, 2014b, str. 7–8). Rodnost sicer z leti pada, vendar je še vedno razmeroma visoka (približno štiri otroci/mater), čemur zagotovo botruje tudi kriminalizacija splava.

Afrika je ena izmed najbolj versko in kulturno raznolikih regij na svetu. Toda posledice evropske okupacije na celini so praktično enotna zapuščina škodljivih določb kazenskega zakonika iz kolonialne dobe o splavu in spolnem in reproduktivnem zdravju nasploh. Zakoni, ki kriminalizirajo in omejujejo dostop do varnega, zakonitega splava, še naprej kršijo človekove pravice žensk. Splav je v Ruandi prepovedan, razen v primerih posilstva, incesta, prisilne poroke ali ogroženega zdravja ženske zaradi nosečnosti. Ampak celo v teh primerih je praktično nemogoče legalno splaviti, zaradi rigidnih in formalističnih postopkov, ki bi jih morale opraviti ženske, ki bi želele zaradi prej naštetih razlogov splaviti. To samo po sebi kaže na eno največjih neenakosti, ker zanika svobodo osebe kot take. Prav tako pa še vedno v veliki meri tudi verska in kulturna stigma vplivata na to, da se ženske odločajo za življenjsko nevarne poti do splava. V raziskavi, v kateri so intervjuvali 20 zaprtih deklet in žensk, se je izkazalo, da so imele vse težke posledice po nevarnih splavih, ki so jih opravile na skrivaj. Ko so za pomoč prosile svoje sosedo, lokalno skupnost ali zdravstveno osebje (ker se niso mogle obrniti na svoje družinske člane), so ti poklicali policijo. Vseh 20 intervjuvank je bilo zelo mladih in revnih (Kane, 2015, str. 1–2).

V Ruandi naj bi bilo okrog 25 splavov na 1000 žensk, vsi seveda narejeni na nezakonit način (zato tudi ni točnega podatka). Okrog 22 % neželenih nosečnosti naj bi se končalo s splavom, medtem ko vse druge ženske in dekleta, ki si nosečnosti oziroma otroka prav tako niso želele (ali so bile posiljene ali drugače zlorabljene), morajo roditi. Večina žensk naredi splav s pomočjo tradicionalnih zdravilcev ali celo sama in v teh primerih so najpogostejši zapleti in poškodbe – celo v več kot 60 % primerov (Kane, 2019, str. 5–6). Velik problem v Ruandi je ta skupnostni nadzor na mikroravni, o katerem sem pisala v petem poglavju. Dekleta in ženske se bojijo komurkoli povedati, da so zanosile, ker vedo, da jih bodo prijavili policiji. Zato splav pogosto naredijo same in na izjemno tvegane načine. V največji meri gre za revne ženske, mlada dekleta in najstnice, predvsem iz ruralnih delov, ki so pogosto tudi brez staršev/družine, zelo ranljive za zlorabe, potem pa najpogosteje še kaznovane – kaznujejo jih tako moški, zaradi katerih so noseče, kot tudi sorodniki, lokalna skupnost in nato še država.

Zakon o splavu krši temeljne človekove pravice, pravico do zdravja, varstva pred diskriminacijo, zasebnosti in poštenega sojenja. Takšni zakoni niso škodljivi samo za posameznice, temveč ogrožajo tudi javno zdravje in pobude za spodbujanje enakosti spolov, izkoreninjenje revščine in ustvarjanje trajnostnega razvoja (prav tam). Okrog 25 % žensk v zaporih je zaprtih zaradi splava. Večina jih je starih med 18 in 25 let (prav tam, str. 9, 25). V letu 2019 je predsednik države Kagame pomilostil 419 žensk in deklet (367 aprila in 52 oktobra) zaprtih zaradi splava ali detomora¹⁶⁴ (Karuhanga, 2019; Mbonyinshuti, 2019; Okiror, 2019). Tudi Kagamejev govornik je poudaril, da so to večinoma »zelo mlada dekleta, ki so v različnih stresnih situacijah storila splav ali detomor, in predsedniku se zdi primerno, da jim da še eno možnost« (Karuhanga, 2019). Odzivi so bili različni, toda predvsem pozitivni in v pričakovanju, da to pomeni, da splav ne bo več kaznivo dejanje, temveč zdravstvena storitev in pravica vseh žensk (Mbonyinshuti, 2019). Tudi glede na podatke, da Ruanda v zadnjih desetih letih beleži 200-odstotno rast nosečnosti pri najstnicah,¹⁶⁵ je pomembno spremeniti zakonodajo in omogočiti dostop do zaščite in zdravstvenih storitev, ki zadevajo spolno in reproduktivno zdravje žensk in deklet (Ndayambaje, 2020).

Nenačrtovana nosečnost je pogosto razlog, da dekleta opustijo šolo, medtem ko fantje v večini primerov neprekinjeno nadaljujejo šolanje in imajo posledično tudi boljše zaposlitvene možnosti. Intervjuvani lokalni voditelji (moški in ženske) in hišne pomočnice so se v bistvu strinjali, da splav ni sprejemljiv. Ker niso vse intervjuvane osebe o tem govorile odkrito, lahko delim le vtis, da so bili lokalni voditelji bolj zadržani do splava kot hišne pomočnice, pogosto pa so se tako voditelji kot tudi hišne pomočnice sklicevali na vero. Frank (osebni intervju, januar 2014), ki je edini brez zadržkov govoril o tej temi, je povedal:

Ampak tukaj [v Ruandi], če se pogovarjate z ženskami in jih sprašujete o splavu, ker smo bolj verni ... Kristjani ali muslimani mislijo, da je to grozno. Če intervjuvate deset žensk in jih vprašate o splavu, sem prepričan, da bodo skoraj vse od njih rekle, da je to nekaj slabega. Ženska, ki to stori, bi morala iti v zapor. Tudi v parlamentu, vse te ženske, sem prepričan, da bi bilo tako. Toda vlada, »voznik avtomobila«, oni dobro razumejo. Po mojem mnenju, kam to gre ... Pred kratkim so v nekaterih primerih rekli, da če si posiljena, je dovoljeno, ali če gre za incest, če si imela spolne odnose z bližnjim sorodnikom, bratom ali starši, je bolje narediti [splav]. Mislim, da bo vlada to sprejela. Počasi. Razlog, da ne morejo kar tako sprejeti, da je [splav] zakonit, je v družbi, v ljudeh – oni verjamejo v boga in verjamejo, da je to [splav] ubijanje ljudi. In saj vemo, v cerkvi mislijo, da lahko imate vse otroke, ki vam jih bog da. Bog bo poskrbel za njih ... /.../ Danes ženske tudi delajo splav in ne grejo v zapor. Grejo na zasebne

¹⁶⁴ Pogosto se dogaja, da ženskam, ki so naredile splav, sodijo zaradi detomora. Kazni so seveda veliko višje.

¹⁶⁵ To je najverjetneje povezano s porastom fenomena »suga' daddy«, vendar se v raziskavo in analizo tega v tej disertaciji ne spuščam.

klinike in najdejo koga, ki jim naredi [splav]. Seveda skrivajo, če bi policija izvedela, bi jih aretirali. Ampak kljub temu delajo splav.

Številne humanitarne organizacije so v bistvu verske organizacije oziroma organizacije, ki sledijo določeni veri, kar se odraža v njihovih programih, projektih in dejavnostih, ki jih (ali pa jih ne) izvajajo v imenu razvojnega sodelovanja¹⁶⁶ tudi v številnih državah na svetovni periferiji. Kot sta ugotovili McGinn in Casey (2016), tudi ameriška vlada v okviru razvojne pomoči ali razvojnega sodelovanja (npr. prek USAID) ne financira dejavnosti, povezanih s splavom, medtem ko drugi donatorji, predvsem mnoge evropske vlade, nimajo težav s financiranjem storitve splava. Izjemno sporno se mi zdi, da organizacije, ki sicer v neki državi na periferiji gradijo infrastrukturo, ki naj bi koristila lokalnemu prebivalstvu (npr. zdravstvene domove, bolnice, šole), hkrati to isto populacijo odvrčajo od določenih praks, kar ima lahko zanje negativne dolgoročne posledice. Države na svetovni periferiji so pogosto revnejše, gosteje poseljene, ljudje so bolj verni in imajo več otrok, splav pa je pogosto ravno v teh državah prepovedan. Še posebej v takšnih okoliščinah bi morali zagovarjati varno spolnost z uporabo zaščite (in ne z odvrčanjem od spolnosti), o načrtovanju otrok oziroma družine je treba govoriti v kontekstu uporabe zaščite (in ne štetjem »varnih dni«), zagovarjati bi morali dostop do varnega in zakonitega splava za vse ženske in dekleta (in ne pridigati, da je splav greh).¹⁶⁷

V Ruandi sta najbolj razširjeni veri krščanstvo in islam in v intervjujih so tako ženske kot tudi nekateri moški omenjali vero kot razlog, da je splav prepovedan. Krščanstvo je sicer v zgodnjih virih dovoljevalo splav, to možnost je pozneje ukinila šele Cerkev. V islamu pa je splav dovoljen do 120. dneva nosečnosti. Rekla bi, da tu ne gre (samo) za verski, ampak patriarhalno-verski diskurz (moč moškega se meri s številom potomcev), mogoče tudi v povezavi z etničnostjo in nacionalnostjo (rojevanje zaradi širjenja etnije/nacije). Zanimariti pa ne gre niti ekonomskega diskurza v smislu rojevanja zaradi zagotavljanja nove delovne sile. Tak ekonomsko neoliberalni diskurz o spodbujanju rojevanja se pogosto skriva za krinko konservativno verskih vrednot.

Tudi lokalna voditeljica Donatha (osebni intervju, februar 2014) je omenjala vero kot razlog proti splavu: »Včasih so ženske izobražene, ampak so kljub vsemu proti zaščiti, včasih vera

¹⁶⁶ Pogosto države, še posebej tiste brez lastne kolonialne preteklosti in novejšje med državami donatoricami, kot je tudi Slovenija, izvajanje mednarodnega razvojnega sodelovanja prepustijo/preložijo na nevladne organizacije (Bučar, 2012), med te pa spadajo tudi verske organizacije.

¹⁶⁷ To seveda ne velja le za države na periferiji. Kot nazorno pokaže Tanja Rener v članku »*Take it personally*« – *Three Generations' Biographies on Women's Reproductive Choices in Slovenia and India* (Sapru in Rener, 2016), tudi v Sloveniji še generacija moje babice ni bila nič na boljšem, ženske se niso imele kje informirati in poučiti o menstruaciji, seksu, zaščiti itd., vpliv Cerkve je bil takrat v tem smislu še močnejši kot danes.

tega ne dopušča.« Vendar je tudi edina izpostavila spolne in reproduktivne pravice žensk kot pokazatelj enakosti spolov: »Kjer je enakost spolov, tam se ženske lahko odločijo, koliko otrok hočejo imeti.« Hišne pomočnice so sprva vse bolj zadržano govorile o splavu, povedale so, da je prepovedan in da če ženska naredi splav, gre v zapor. Pozneje v pogovoru pa so večinoma vendarle povedale še kaj več. Chantal (osebni intervju, junij 2015) je o zaščiti in splavu povedala:

Ne vem, kako to gre [zaščita], slišala sem za tablete, injekcije in obliže, ampak sem slišala, da ženske potem boli glava in da ne morejo imeti otrok, če dolgo to uporabljajo. .../ Ni druge možnosti, moraš roditi otroka. Nimaš druge možnosti. /.../ Ni mogoče narediti splava ... No, so dekleta, ki delajo splav. To delajo na skrivaj in potem so posledice ... Nekateri grejo k tistim ljudem, majhnim zdravnikom [v angl. *small doctors*], ki to naredijo, in rečejo, da potem ne smejo nikomur nič povedati. In če bo potem kaj narobe, lahko umreš ali nikoli ne moreš imeti otrok. Veliko jih to naredi, toda na skrivaj. Ni lahko in drago je, veliko ti zaračunajo.

Clarise (osebni intervju, junij 2015) je rekla: »Govori se o načrtovanju družine in zaščiti. Nekateri možje se s tem strinjajo, nekateri pa ne. Nekateri ženske delajo to na skrivaj. /.../ Ni dobro narediti splav, vlada to tudi ne dovoljuje, ampak nekatere kljub vsemu to naredijo, zato da bi še vedno imele spoštovanje fantov ... Ampak ni dobro in narediti moraš na skrivaj.« Podobno je povedala tudi Rusi (osebni intervju, junij 2015): »Tukaj, če zanosiš, ni lahko ... Tudi če nimaš ... Moraš sprejeti, da si noseča in roditi. Včasih naredijo splav, ampak je nezakonito in lahko greš v zapor. Včasih pa slišimo na televiziji ali radiu, da je katera rodila in potem dojenčka nekam vrgla.«

Amani (osebni intervju, februar 2014) je najprej vso odgovornost za zanositev pripisal ženskam: »In tudi, ko jih gledate, imajo otroke ... Zaradi svojega načina življenja imajo več otrok ...« Namigoval je, da se ženske pač »prostituirajo« in zato zanosijo. Ko sem izpostavila dejstvo, da te ženske, o katerih govori, očitno zanosijo z »nekom«, pa je rekel: »V redu, strinjam se, niso samo ženske, tudi moški sodelujejo, da naredijo te otroke. Ampak če pogledate te moške, oni niso resni, pijejo ves čas ... Zato bo ženska, ki nosi košaro, iskala nekoga, ki bi ji kupil zelo poceni pivo ... Če najde nekoga, ki ji kupi to steklenico, pijejo, pa tudi govorijo, potem pa na koncu sodelujejo v nečem in imajo te otroke.« Podobno kot Amani je razmišljal tudi Abdul (osebni intervju, februar 2014): »In če pogledaš razloge, zakaj ima še enega otroka, je to zato, ker je imela spolne odnose za denar, da bi skrbela za tista dva otroke, in rezultat tega je, da ima še enega otroka.« Glede na to, da so bili moji sogovorniki večinoma zadržani v pogovoru o splavu, so se po drugi strani o razlogih za veliko število otrok na žensko kar razgovorili. Seveda je bilo v intervjujih hitro jasno, da vse breme še vedno nosijo ženske same

in da družba, ki očitno ne stigmatizira moških, ki koristijo spolne usluge, ženske še vedno izjemno stigmatizira.

Spolno in reproduktivno zdravje, spolnost in splav so bile teme, o katerih sem poskušala govoriti s čim več sogovornicami_ki v Ruandi (ne samo z intervjuvanima skupinama). Še ena zelo zanimiva tema, ki se je odprla v teh pogovorih in pritegnila mojo pozornost, so prakse spreminjanja ženskega spolovila. SIGI ocenjuje, da pohabljanje ženskih spolovil (v angl. *female genital mutilation* – FGM) v Ruandi ni prisotno (OECD, 2014a). To so potrdile tudi moje sogovornice. Vendar je Rukundo (2012) raziskala prakso, ki pa je v Ruandi (in tudi nekaterih drugih afriških državah) zelo razširjena, in sicer podaljševanje malih sramnih ustnic (v angl. *labia minora elongation* oziroma v kiny. *gukuna*). Ugotovila je, da podaljšane male sramne ustnice veljajo za znamenje ženske lepote in da gre za predkolonialno afriško kulturno prakso, ki je še vedno živa in precej pogosta med ženskami in dekleti, ki to prakso začnejo najpogosteje še pred prvo menstruacijo. Gre za vlečenje/raztegovanje malih sramnih ustnic, dokler ne dosežejo zelene dolžine, kar naj bi bilo približno 7–8 cm ali v dolžini najdaljšega prsta na roki. V preteklosti je bilo pogosto, da dekleta/ženske niso bile sprejete v moževo družino, če se je izkazalo, da nimajo podaljšanih ustnic, kar je tik pred poroko preverjala bodoča tašča. Dekleta naj bi pogosto za to prakso slišale od svojih mater, ki pa naj bi jim namignile, da se podrobneje o tem poučijo pri drugih ženskah ali dekletih, npr. tetah, sestričnah, sosedah. »Učiteljica« je najpogosteje že izkušena, medtem ko skupino (pet do deset) deklet, ki to prakso izvajajo skupaj, po navadi sestavljajo dekleta podobne starosti. Učijo se na tri načine: s poslušanjem navodil, opazovanjem raztezanja na drugih in s prikazom raztezanja malih sramnih ustnic na lastnih telesih (Larsen, 2010, str. 816).

Rukundo (2012) našteje nekaj razlogov, zakaj je bila oziroma je ta praksa še vedno prisotna v ruandski družbi: 1) šlo naj bi za družbeno/družabno prakso, ki dekleta združuje (na podeželju se dobivajo nekajkrat tedensko zunaj, npr. v gozdu, v urbanem okolju pa pri eni izmed deklet doma), da se pogovarjajo o življenjskih stvareh, delijo izkušnje in znanje ter stkejo prijateljstva;¹⁶⁸ 2) zaradi te prakse dekleta pridobijo samozavest in tudi določen status v družbi (tiste, ki nimajo podaljšanih ustnic, so bodoči možje lahko zavrnil in jih zmerjali); 3) praksa naj bi v preteklosti pomenila tudi zaščito za matere, ko so se po porodu grele ob odprtem ognju (da so s podaljšanimi ustnicami lahko pokrile vagino); 4) podaljšane male sramne ustnice naj

¹⁶⁸ O tem, da je *gukuna* skupinska dejavnost in družbena praksa, piše tudi Larsen (2010). Pravi, da je zato *gukuno* treba razumeti in analizirati v družbenem kontekstu, in ne kot obnašanje posameznice.

bi zagotavljale povečane spolne užitke moža (zaradi povečanih količin izločenih vaginalnih tekočin, kar povezujejo neposredno s povečanimi ustnicami, pa tudi zaradi estetskega dejavnika). Žensko, ki nima podaljšanih malih sramnih ustnic so pogosto primerjali s »hišo brez vrat in zaves«, ki je nihče noče obiskati, ker ni privlačna (prav tam, str. 1–4). Zaradi izjemne občutljivosti te teme, o *gukuni* nisem niti poskušala govoriti s hišnimi pomočnicami ali predstavnicami lokalnih oblasti. Sicer pa za mojo raziskavo in disertacijo tema tudi ni ključnega pomena. Sem pa zaradi lastne radovednosti o tem govorila s prijateljicami v Ruandi, ki so mi povedale podobno, kot v svoji raziskavi ugotavljajo Rukundo, Larsen in nekatere druge avtorice, ki pišejo o praksi podaljševanja malih sramnih ustnic (npr. Mwenda, 2006; Koster in Leimar, 2008).

Kljub temu da je ta praksa še vedno zelo slabo raziskana, so zahodni avtorji *gukuno* označili za »škodljivo kulturno prakso«. Obstajajo široke kulturne variacije v pojmovanju »normalne« konstrukcije ženskega telesa. Podaljševanje sramnih ustnic je Svetovna zdravstvena organizacija (v angl. *World Health Organisation* – WHO) najprej uvrstila med vrste pohabljanja ženskega spolovila (FGM). Vendar pa za razliko od drugih oblik FGM labialno raztezanje ne odstrani, temveč »le« spremeni dele genitalij. WHO je leta 2008 spremenila definicijo FGM tako, da ni več posebej vključevala raztezanja klitorisa ali sramnih ustnic. Sicer WHO ni predstavila razlogov za to spremembo, vendar ta kaže na potrebo po raziskavah, ki se ukvarjajo z razumevanjem sprememb vulve v okviru lokalnih družbenih kontekstov (Larsen, 2010, str. 813–814).

Pri tem moramo paziti, da ne zapademo v orientalizem. Da bi razbili kulturni imperialistični okvir, ki obsoja afriške telesne spremembe, je bistveno priznati, da zahodne prakse, kot je labioplastika, ostajajo v glavnem nesporne, kljub podobnosti praksam, ki spadajo pod škodljive ali celo FGM (Larsen, 2010, str. 815). Tudi »brazilska depilacija« je poseganje v žensko telo, pa je marsikje po svetu (tudi v Sloveniji) zelo razširjena in sprejeta kot nekaj »normalnega«. V tem oziru ne moremo kritizirati *gukune* kot nekaj »nenormalnega« ali škodljivega. Namreč v vsaki kulturi obstaja poseganje v (žensko) telo, od dominantnih diskurzov pa je odvisno, kaj se šteje za normalno ali nenormalno, sprejemljivo ali nesprejemljivo (Mwenda, 2006; Koster in Leimar, 2008). V svojem odnosu do telesa smo vedno podvrženi družbenim normam, ki nam narekujejo, kako naj se vedemo, oblačimo, ličimo, smo videti itd. Tudi globalni Zahod je poln zatiralnih praks do žensk (lepotne operacije, depilacije, diete, ličenje, oblačenje itd.), vendar gleda samo na nezahodne prakse kot na škodljive oziroma zatiralne, medtem ko svoje lastne

dojema kot »normalne«. Ženske po celem svetu posegamo v svojo telesno integriteto, spreminjamo »nekaj« na svojem telesu, da bi ugajale »nekomu«.

Glede na to bi morali kazalci v kontekstu (ne)enakosti spolov zajemati in meriti tudi to, vendar je pri tem ključno vprašanje, katere prakse bi bile označene kot »normalne« in katere ne, katere bi pomenile vdor v telesno integriteto in katere ne, katere bi označili kot kršitev pravice žensk in katere ne. Ne samo SIGI, vsi trije kazalci bi morali gledati tudi to področje in predvsem bistveno širše kot samo na FGM – vključevati bi morali cel spekter poseganja v telesno integriteto žensk. Toda če bi prakso podaljševanja malih sramnih ustnic ocenili kot prakso spreminjanja ženskih spolovil, bi moralo enako veljati tudi za krajšanje malih sramnih ustnic (in številne druge prakse), ki so prisotne (tudi) na Zahodu.

Prav tako bi morali vsi trije analizirani kazalci sistematično preučevati tudi podatke o dostopu do kontracepcije in splava (bistveno več kot samo zakonodajo na tem področju), stopnji rodnosti, starosti žensk/deklet v času prve nosečnosti, prevzemanju odgovornosti oziroma vključenosti obeh staršev v otrokovo življenje itd. SIGI sicer gleda nekaj pomembnih dejavnikov na tem področju (npr. nasilje), vendar predvsem v smislu pravnega okvira. GII gleda samo stopnjo rodnosti mladoletnih deklet in stopnjo umrljivosti mater. GGGI pa se sploh ne zmeni za to dimenzijo, ki je še kako pomembna v kontekstu enakosti spolov in nenazadnje tudi razvoja.

7.2.5 Zasebno/družinsko življenje in delitve vlog

V intervjujih so hišne pomočnice (in tudi lokalne voditeljice) razumele enakost spolov predvsem v smislu družinskih odnosov, odnosov med možem in ženo in delitve dela ter odgovornosti doma. Hišna pomočnica Clarise (osebni intervju, junij 2015) je v tem kontekstu razumela tudi razvoj: »Razvoj je, da gre moji družini dobro, da nismo v slabi situaciji, da lahko rešimo svoje težave.«

Goedance (osebni intervju, junij 2015) ni zagovarjala samostojnosti ali neodvisnosti žensk, temveč je poudarjala, da se mora žena posvetovati z možem: »Da, [ženska] lahko sprejme odločitev, toda preden sprejme odločitev, mora komunicirati z možem, da bosta lahko oba na enak način razumela, da bosta enako videla stvari ... Zaradi težave z izobrazbo, zaradi sposobnosti ... Če ženska nima ... je bolje, da najprej komunicira z možem in se nato odloči.« Rusi (osebni intervju, junij 2015) je enakost spolov razumela kot delitev odgovornosti med ženo

in možem: »Zame je enakost spolov nekaj res dobrega, saj včasih recimo lahko tvoj sin zboli in greš z njim v bolnišnico, da poskrbiš zanj, doma pa pustiš druge otroke, ki morda potrebujejo hrano. Torej, ko pride tvoj mož, oče otrok, mora on skuhati. Torej moški lahko sodelujejo, naredijo, kar sicer delajo žene.« Podobno je razmišljala tudi lokalna voditeljica Diana (osebni intervju, februar 2014): »Jaz sem zadolžena za zdravje, ženske in otroke. Mislim, da se izboljšuje, spreminja, ker včasih, ko izvajamo cepljenje otrok, včasih najdete moške, ki pridejo s svojimi otroki, kar je dober primer.« Prav tako lokalna voditeljica Jeanne (osebni intervju, februar 2014): »Včasih mora žena doma kaj narediti in takrat bo mož šel z otroki v šolo, ali ko je otrok bolan, gre lahko moški z otrokom v bolnišnico.« Bolj pesimistična (ali glede na lastno slabo izkušnjo popolnoma stvarna) je bila glede delitve odgovornosti med ženskami in moškimi hišna pomočnica Chantal (osebni intervju, junij 2015):

Ženske so revne, ker so one tiste, ki mislijo na otroke. Moški skrbijo samo zase, da imajo za jesti. /.../ Zdaj veliko žensk lahko gre ven in išče možnosti, kako bi lahko same kaj zaslužile in prispevale v družini. /.../ Poskušala sem govoriti s fantom, ki mi je dal otroka, in rekel je: »Prosim, vrni se k očetu, tudi če te bo pretepel in storil kar koli, te ne bo zavrnil.« Zato sem se vrnila k staršem in tam živela v slabih okoliščinah, ker mama ni moja mama, in ko so me sosedje videli v tem položaju, so rekli, naj pridem s sinom v njihovo hišo. Tako je bilo, dokler nisem šla delat [kot hišna pomočnica v Kigali], sin je pa še zdaj pri tej družini.

Lokalna voditeljica Amina (osebni intervju, februar 2014):

Ko slišim enakost spolov, to razumem kot prikaz, kako mora par v družini – mož in žena – živeti skupaj, kako se morata drug do drugega vesti, da bi lahko dobro živela drug z drugim. /.../ Pravijo, da so dekleta, hčere last drugih ljudi. Za njih skrbimo, jih vzgajamo, izobražujemo, toda »žetev« bo šla drugim ljudem. Sinovi pa ostanejo. /.../ To je povezano z enakostjo spolov. Razlogi za to, da je več žensk, ki so revne ... Lahko je poročena, skupaj sta, mož ima službo, ona nima službe, doma je, kuha in morda dela druge majhne stvari. Mož morda zasluži 1000 RWF [1,10 EUR] na dan, in ker nimajo ... Še vedno tako razmišljajo, mož se skriva, ne reče ji: »Toliko imam, to bi morali uporabiti za to.« In ženske bolj skrbijo za družino. Ko otroci hodijo v šolo in pridejo domov in rečejo, da potrebujejo zvezke, gredo naravnost k mami, ne k očetu. In mama bo poskrbela ... Mame skrbijo, moški pa ... Kaj počnejo? Če zaslužijo 1000 RWF [1,10 EUR], obdržijo 700 RWF [0,70 EUR] zase in morda dajo 300 RWF [0,30 EUR] za družino. Kaj lahko storite s 300 RWF? Zato je ženskam težko.

Lokalna voditeljica Mary (osebni intervju, februar 2014):

Jaz sem doma opravljala vsa dela. Bila sem najmlajša, imela sem brata, ki pa mi ni pomagal, on je skrbel samo za živali. Jaz pa sem njemu morala pomagati. Bilo je naporno. Toda vsaj danes lahko hodimo [ženske] v šolo, si delimo delo doma ... Vlada to resnično podpira. /.../ Toda težava je v tem, da moški nimajo občutka kot ženske. Ko moški vidi otroka, ki hodi v šolo ... Včasih jim ni mar, ali otrok gre v šolo ali ne ... Toda ženska, ki je s tem otrokom 24 ur in veliko dela, ona želi, da ta otrok gre v šolo ...

SIGI sicer vključuje določene vidike družinskega življenja, toda predvsem v smislu pravnega okvira, medtem ko se GGGI in GII sploh ne zmenita za to področje. Po ruandskem družinskem

zakoniku (v angl. *Law Governing Persons and Family*) iz leta 2016 ostaja 21 let zakonsko določena minimalna starost za sklenitev zakonske zveze, poligamija pa je prepovedana. Vendar se zlasti ženske, ki niso obiskovale šole ali so zgodaj opustile šolanje, pogosto poročijo še pred 21. letom (4 % deklet naj bi se poročilo celo pred 18. letom), pogosto živijo v neformalnih zvezah, pa tudi v poligamnih (še posebej v ruralnih delih). Zakon o dedovanju in zakonski lastnini velja samo za formalne zakonske zveze, izloča pa vse neformalne in poligamne zveze, v katerih ženske nimajo nobenih pravic. In takšnih žensk je v Ruandi kar precej – približno 15 % žensk živi v neformalnih zvezah in 8 % v poligamnih zvezah (OECD, 2014a; 2019b).

Tudi zakonodaja je v določenih ozirih diskriminatorna. Ločene ali ovdovele ženske se lahko znova poročijo šele po 300 dneh, medtem ko zakonodaja takšnega pogoja za moške ne predvideva (*Law Governing Persons and Family*, 215. člen). Družinski zakonik predvideva enake pravice in dolžnosti moških in žensk v gospodinjstvu ter jim dodeljuje tudi enake starševske pravice, vendar so v praksi še vedno prisotni stereotipi in razdeljene spolne vloge, večino neplačanega gospodinjanskega in skrbstvenega dela pa še vedno opravijo ženske.

Po sprejetem zakonodajnem okviru so bili vzpostavljeni tudi mehanizmi za preprečevanje in odzivanje na primere nasilja na podlagi spola ter za podporo žrtvam (npr. *one-stop* centri). Kljub vsem prizadevanjem ostaja nasilje na podlagi spola še vedno precej razširjeno, saj družba na splošno sprejema uveljavljene tradicionalne patriarhalne norme. Čeprav se je število poročan/prijavljenih primerov povečalo, kar je dosežek vseh prizadevanj za preprečevanje in zaščito, pa še vedno zaradi strahu pred stigmo, maščevanjem in zaradi finančne odvisnosti žensk od storilca niso prijavljeni niti približno vsi primeri (OECD, 2019b, str. 4–5). Poleg tega pa je v praksi zelo pogosto, da so v reševanje primerov nasilja na podlagi spola ali družinskega nasilja ali posilstva ali spolnega nadlegovanja vpleteni lokalni vodje, ki pa ne samo, da za to področje sploh niso izobraženi/usposobljeni, temveč so to pogosto moški, ki imajo tudi sami seksističen odnos do žensk.

Trije (od štirih) intervjuvanih moških voditeljev so imeli seksistično stališče do žensk, menili so, da so ženske pogosto v slabem ekonomskem položaju, ker se »vedejo kot prostitutke« in ker »imajo veliko otrok«. Očitno so vso odgovornost za nenačrtovane nosečnosti obesili na ženske (glej navedke v prejšnjem poglavju). To kaže na nerazumevanje koncepta enakosti spolov v najširšem smislu, pa tudi na nerazumevanje povezav med enakostjo spolov in razvojem. Edino Frank (osebni intervju, januar 2014), ki je tudi edini visoko izobraženi med intervjuvanimi lokalnimi vodjami, je bil sposoben širšega premisleka:

Če sem poročen z osebo, ki ni izobražena, to pomeni, da ne bo enakosti spolov. In če sem jaz tisti, ki ima službo, če sem jaz izobražen, otrokom pomagam pri domačih nalogah, jaz tudi sprejemam vse odločitve. Moja žena samo kuha, ona je samo zraven. Če pa imava oba službe, ko prideva domov iz službe, jo bom seveda spoštoval in ona me bo spoštovala. Včasih jaz plačam najemnino za hišo in ona bo kupila hrano, si pomagava. Če pa me ona samo sprašuje: »Ali lahko to dobim, ali lahko imam to,« bom jaz kot šef. In v ruandski miselnosti bi zato mož mislil, da je on kralj hiše. To je ruandski pregovor, da je mož kralj hiše. Zato menim, da vlada dobro dela, vendar je še ena stvar, ki jo morajo opraviti – izobraževanje in spremeniti miselnost ljudi.

Pomanjkanje moči odločanja žensk v družini ne vpliva samo na razvoj žensk, ampak tudi na razvoj njihovih otrok in družin. Diskriminacijske prakse npr. zgodnjih porok dekletom omejujejo (ali preprečujejo) dostop do izobraževanja, kar pozneje vpliva tudi na njihove zaposlitvene možnosti. Zgodnja poroka in neizobraženost lahko pogosto privedeta tudi do visoke stopnje rodnosti, slabega zdravja mater in otrok ter manjše verjetnosti, da se bodo otroci šolali ali da bodo cepljeni. Omejena moč odločanja žensk v gospodinjstvu lahko okrepi neenakosti med spoloma tudi med otroki. Dokazani so pozitivni učinki vpliva žensk na odločitve v gospodinjstvu, na prehrano, zdravstveno varstvo in izobraževanje otrok. Na moč odločanja žensk v gospodinjstvu pa vplivajo predvsem diskriminacijske družbene institucije (OECD, 2014b, str. 5–6).

8 RAZPRAVA IN ZAKLJUČEK

8.1 Neskladje med sliko, ki jo kažejo kazalci, in ugotovitvami terenske raziskave

S terenskim raziskovanjem položaja in udejstvovanja posebne skupine žensk v Ruandi v revnem delu glavnega mesta, sem ugotavljala, kako izbrani kazalci služijo neposredno v vsakdanjem življenju. Moje ugotovitve kažejo, da ocene globalnih kazalcev pogosto zavajajo, saj so njihove pomanjkljivosti naslednje:

- a) ne zajemajo ali niti ne prepoznajo vseh bistvenih področij oziroma vidikov enakosti spolov – tako z vidika subalterna kot tudi obče (npr. SIGI povsem spregleda področje izobraževanja, GGGI in GII pa spregledata področje zasebnega/družinskega življenja in delitve vlog);
- b) ne prepoznajo za subalterna pomembnih nians na posameznih področjih (npr. na področju političnega udejstvovanja žensk kazalci merijo samo nacionalno politično raven, ne pa tudi udejstvovanja žensk na lokalni ravni, kar se kaže kot bolj bistveno s položaja subalterna);
- c) določena področja gledajo z napačnega zornega kota (npr. kazalci merijo vpis dečkov in deklet v šolo, ne pa podatkov o osipu, uspešnosti in dokončanju šolanja);
- d) baze podatkov, iz katerih črpajo kazalci, so zelo omejene in pogosto podatki niso ažurni ali pa sploh niso dostopni (npr. kazalci na področju socialno-ekonomske dimenzije ne zajemajo neformalnega sektorja, ki je izjemno razširjen, torej ocene niso zares reprezentativne);
- e) tudi metodologija, po kateri se računajo ocene, je vprašljiva, saj v primerih, ko določen del podatkov za državo manjka, skupna ocena po kazalcu ni reprezentativna in tudi ni primerljiva s skupno oceno drugih držav, za katere so bili na voljo vsi podatki
- f) in nenazadnje kazalci sploh ne vključujejo (GGGI in GII) ali pa vključujejo premalo (SIGI) subjektivnih indikatorjev, ki pogosto bolje odražajo stanje v praksi kot zakonodaja in statistike.

Vsi trije kazalci, GGGI, SIGI in GII, merijo **politično dimenzijo** oziroma politično udejstvovanje žensk. GII sicer upošteva le zastopanost žensk v parlamentu, GGGI obravnava razmerje žensk in moških v parlamentu, na ministrskih položajih in v zadnjih 50 letih na položaju vodje države, SIGI pa to dimenzijo obravnava nekoliko širše in politično udejstvovanje žensk vključi v podkazalec *omejene državljanske svoboščine* (v angl. *restricted civil liberties*), v okviru katerega gleda državljanske pravice, politični glas, svobodo gibanja ter dostop do pravičnosti. Zastopanost žensk in moških v parlamentu je tako le eden izmed indikatorjev enakosti spolov. SIGI je tudi edini kazalec med izbranimi tremi, ki vključuje

nekatero subjektivno vidike, kot je odstotek žensk, ki se ne počutijo varne, ko ponoči hodijo same, ali delež prebivalstva, ki verjame, da so moški boljši politični vodje kot ženske, ali pa delež žensk, ki ne zaupajo v pravosodni sistem. Takšne subjektivne vidike je sicer res težje meriti, vendar se jih da, in za kazalec, ki želi meriti (ne)enakosti spolov in diskriminacijo žensk, so ravno tako pomembni kot drugi (statistični) podatki. Velika pomanjkljivost vseh treh kazalcev je, da se osredotočajo samo na nacionalno politično raven in izpuščajo vključenost žensk na lokalni politični ravni. Lokalno politično raven so namreč hišne pomočnice izpostavile kot pomembnejšo, saj so predstavniki lokalnih oblasti (lokalni »liderji«) tisti, na katere naj bi se obrnile, če bi potrebovale pomoč. Predstavniki lokalnih oblasti so v rednem/dnevem stiku s prebivalstvom, zato poznajo ali pa naj bi bili sposobni prepoznati potrebe prebivalcev v svojem lokalnem okolju, ki naj bi jih sporočali po hierarhični lestvici navzgor (glej sliko 5.1). Ne samo v Ruandi, tudi v marsikateri drugi državi (denimo v Sloveniji)¹⁶⁹ je stanje povsem drugačno, če gledamo zastopanost žensk na lokalni politični ravni. Kazalci bi, če naj merijo politično dimenzijo, morali vključevati tudi podatke o deležu žensk med predstavnicami lokalne oblasti, in to na različnih ravneh – od županov pa vse do lokalnih vodij na najnižji ravni četrtne skupnosti (v Ruandi to pomeni na ravni *umudugudu*).

Vsi trije kazalci vsaj delno merijo **socialno-ekonomsko dimenzijo**. GII se sicer osredotoča samo na delež žensk v delovno aktivnem prebivalstvu oziroma stopnjo udejstvovanja žensk in moških, starih 15 let in več, v delovni sili. GGGI gleda širše in vključuje razmerje med ženskami in moškimi, vključenimi na trg dela; enako plačilo žensk in moških za enako delo; prihodke žensk v primerjavi s prihodki moških; razmerje žensk in moških na zakonodajalskih, višjih uradniških in menedžerskih položajih ter razmerje žensk in moških v strokovnih in tehničnih službah. SIGI pa gleda na to dimenzijo najbolj kompleksno in meri predvsem zakonodajni okvir za dostop žensk do zemlje, druge lastnine in finančnih storitev ter delavske pravice. Pri tem bi moral kazalec jasno izpostaviti, da je v to zajet samo formalni sektor, česar pa ne stori. SIGI je spet edini kazalec, ki vključuje tudi nekatere subjektivne vidike, in sicer delež prebivalstva, ki meni, da ni sprejemljivo, da bi ženska v njihovi družini delala zunaj doma za plačilo. Velika pomanjkljivost vseh treh kazalcev je, da ne vključujejo neformalnega sektorja, ki je izjemno velik ne samo v Ruandi, ampak tudi v številnih drugih državah (še posebej na svetovni periferiji oziroma v celotni Afriki). Tri četrtine prebivalstva v Ruandi in kar 80 % vseh žensk namreč dela v neformalnih oblikah. Hišne pomočnice so v intervjujih ravno to, da delajo v neformalni

¹⁶⁹ Glej članek *Equality for Whom? Obstacles to Women's Access to Local Government in Slovenia* (Jalušič in Antić Gaber, v tisku).

obliki, izpostavile kot eno izmed njihovih največjih ranljivosti za zlorabe. Seveda je neformalni sektor veliko težje meriti in ocenjevati kot formalni, za katerega so na voljo konkretni podatki in statistike. Vendar bi morali kazalci najti način za vključitev podatkov o neformalnem sektorju, pri tem pa bi se morda lahko zgledovali celo po kakšni lokalni praksi, kot je *ubudehe* v Ruandi (glej poglavji 5.2.1 in 7.2.2). Vsekakor je pomembno, da kazalci obravnavajo zakonodajo, ki je podlaga za celokupne pravice. Vendar zakonodaja kot normativni okvir ne zagotavlja pravic vsem, saj izključi del prebivalstva (npr. delavske pravice niso zagotovljene neformalnim delavcem) in tudi ni nujno, da se v praksi te pravice izvajajo (delodajalci zakonodajo pogosto kršijo). Kazalci bi morali na stanje v praksi gledati bistveno širše, kot počnejo zdaj. Dodati bi morali indikatorje o deležu žensk in moških lastnic_kov nepremičnin, premičnin, zemlje, kmetijskih zemljišč itd. (SIGI do neke mere to poskuša, vendar je analiza pokazala, da niso bili na voljo vsi relevantni podatki); o deležu žensk in moških, ki dejansko dedujejo, imajo bančne račune, posojila; o deležu žensk in moških glede na plačilne/dohodkovne razrede; o razmerju med ženskami in moškimi pri opravljanju nevidnega neplačanega gospodinjanskega in skrbstvenega dela (to sicer SIGI vključuje pod dimenzijo družinskega življenja, torej ni prepoznano kot bistveno za socialno-ekonomsko dimenzijo). Vsi trije kazalci bi morali vključevati tudi podatke o pragu revščine in deležu žensk in moških, ki živijo pod pragom revščine. Pri tem bi moral biti prag revščine določen na transparenten in jasan način, kar pa trenutno ni, kot sem ugotovila med analizo številnih UNDP, WEF, OECD in tudi ruandskih nacionalnih poročil. Kazalci bi morali vključevati predvsem relevantne subjektivne vidike (SIGI delno to že poskuša), ki zajemajo diskriminacijske družbene norme, prakse, zakone, odnose in razmere, ki vplivajo na to, da so ženske večinoma v slabšem socialno-ekonomskem položaju kot moški (npr. delež žensk, ki so finančno odvisne od partnerja ali nekoga drugega, delež žensk, ki zaradi ekonomskega položaja poišče »*sugga' dadya*« ali se poroči itd.). Nenazadnje pa bi bilo smotno tudi vprašanje, ali se prebivalkam_cem zdi, da jim država zagotavlja socialno-ekonomsko varnost.

Izobraževanje so hišne pomočnice v intervjujih izpostavile kot pomembnejšo dimenzijo tako v kontekstu enakosti spolov kot tudi družbenega razvoja. Strinjale so se namreč, da ne bi delale kot hišne pomočnice, če bi se imele možnost izobraževati oziroma dokončati šolanje. Dva od treh kazalcev to dimenzijo (sicer v omejenem obsegu) vključujeta, SIGI pa se sploh ne zmeni zanjo. GII gleda delež žensk in moških, ki imajo vsaj delno opravljeno srednjo šolo, kar je problematičen indikator, saj ni jasno, koliko jih je srednjo šolo samo začelo in koliko dejansko končalo. GGI pa med izbranimi tremi kazalci to dimenzijo meri v največjem obsegu – meri

namreč stopnjo pismenosti žensk in moških, razmerje žensk in moških pri vpisu v osnovno in srednjo šolo ter pri vpisu na terciarno stopnjo izobraževanja. Vendar pa nam podatki o vpisu povedo premalo. Pomembneje bi bilo namreč ugotavljati, kolikšen delež deklet in dečkov zaključi izobraževanje na vseh treh stopnjah. Kazalci bi morali poleg podatkov o vpisu odražati tudi podatke o dokončanju šolanja in osipu, številu učencev na učitelja, kakovosti izobraževalnega sistema, cenah šolnin in deležu učencev, ki šolnine plačujejo (tudi neformalne prakse plačevanja, kot je v Ruandi »bonus za učitelje«), višini plač učiteljev in profesorjev v javnih in zasebnih šolah itd. Izobraževanje v veliki meri vpliva na vse ostale dimenzije. Vsak kazalec, ki meri enakost spolov, bi moral celovito zajeti izobraževalno dimenzijo, ki pa jo GGGI in GII zajameta le zelo površno, SIGI pa jo popolnoma zanemari.

Naslednja dimenzija, ki se je v intervjujih pokazala kot bistvena pri razmisleku o (ne)enakosti spolov, je **področje spolnega in reproduktivnega zdravja**. GGGI gleda samo področje zdravja na splošno, in še to izjemno skopo, gleda namreč razmerje med spoloma ob rojstvu in pričakovano življenjsko dobo žensk in moških. Ravno nasprotno pa GII vključuje izključno reproduktivno zdravje, in sicer smrtnost mater ter rodnost mladoletnih deklet. Najširši pogled ponudi SIGI, ki sicer spolno in reproduktivno zdravje vključi v podkazalec *omejena telesna integriteta*, v okviru katere meri pravni okvir (o reproduktivnih pravicah in nasilju nad ženskami), prakse (razširjenost nasilja, pohabljanje ženskih spolnih organov) ter tudi nekatere subjektivne vidike, kot je delež žensk, ki opravičuje nasilje v družini, ali delež žensk, katerih potrebe za načrtovanje družine niso zadovoljene. Kazalci bi morali najti tudi način, da reflektirajo neskladje med zakonodajo in prakso. Npr. ruandska zakonodaja v določenih pogojih dovoljuje splav, vendar je splav zaradi samega postopka, ki ga zakonodaja zahteva, in tudi zaradi družbene stigmatizacije, v praksi na zakonit način praktično nemogoče izvesti. V takšnem primeru bi bili relevantni indikatorji število zakonito opravljenih splavov na leto, ocena o številu nezakonito opravljenih splavov na leto, število žensk, ki so v zaporu zaradi splava, itd. Splav je izjemno pomemben, vendar nikakor ne edini indikator za enakost spolov. Bistveni indikatorji, ki bi jih kazalci morali vključevati, so tudi: dostop do in uporaba kontracepcije (podobno kot argumentiram področje splava, bi tudi tukaj bilo pomembno pogledati število žensk, ki kontracepcijo uporabljajo, in ne samo tega, ali imajo dostop do nje); starost žensk v času prve nosečnosti in delež načrtovanih nosečnosti v razmerju do vseh nosečnosti; število pacientk na zdravnika (ginekologa); poleg pohabljanja tudi spreminjanje ženskih spolnih organov oziroma vsakršno poseganje v telesno integriteto žensk. Slednje bi bil

v bistvu precej subjektiven indikator, saj v različnih kulturnih kontekstih poseganje v telesno integriteto dojemamo različno.

Zasebno/družinsko življenje in odnose ter moči odločanja doma so hišne pomočnice izpostavile kot ključno področje, kadar govorimo o (ne)enakostih spolov. GGGI in GII te dimenzije sploh ne obravnavata, jo pa precej široko zajame SIGI, ki vključuje podatke o diskriminaciji v družini, in sicer skozi pravni okvir (o otroških porokah, odgovornostih v gospodinjstvu, dedovanju ter ločitvi), prakso (odstotek poročenih deklet, mlajših od 18 let, in razmerje časa, ki ga ženske in moški porabijo za neplačano skrbstveno delo) in delno tudi skozi subjektivni vidik – delež prebivalstva, ki meni, da bodo otroci trpeli, če matere delajo zunaj doma za plačo. Glede na stališča hišnih pomočnic in tudi lokalnih voditeljic v intervjujih, lahko zaključim, da je SIGI na dobri poti, vendar bi moral razširiti nabor indikatorjev (tako tistih, ki gledajo zakonodajo, kot tistih, ki ocenjujejo stanje v praksi, in nenazadnje tudi več subjektivnih indikatorjev, ki bi odražali občutke ljudi), da bi to dimenzijo celovito zajel. Na vlogo žensk in moških ter na moč odločanja v gospodinjstvu je smiselno gledati tudi skozi finančno neodvisnost žensk oziroma razpolaganje z družinskim proračunom. Ko ocenjujemo zakonodajo na področju ločitve, bi bilo pomembno posebej izpostaviti, kaj ta pravi glede skrbništva otrok, in hkrati preveriti prakso, in sicer v kolikšnih primerih so po ločitvi otroci ostali z mamo in v kolikšnih primerih z očetom. Diskriminatorna zakonodaja, ki narekuje, da po ločitvi otroci ostanejo pri očetu, je namreč pogosto (ali celo najpogostejše) razlog, da se ženske ne odločijo za ločitev, tudi če so ujele v nasilne odnose. Kazalci bi morali meriti tudi družinsko nasilje in partnersko nasilje (tudi partnersko posilstvo in spolne zlorabe), in to ne samo v okviru zakonodaje. Predvsem bi morali vključiti podatke o stanju v praksi in subjektivne indikatorje, ki bi odražali občutke in prepričanja ljudi (npr. poleg vprašanja, kolikšen delež žensk in moških meni, da je nasilje v določenih primerih upravičeno, tudi vprašanje, kolikšen delež žensk in moških meni, da ženska v zakonski zvezi ne sme odkloniti spolnega odnosa, itd.). Predvsem pa bi morali kazalci najti način, da v svoje ocene vključijo tudi neformalne in poligamne poroke/zveze, v katerih ženske nimajo zagotovljenih nobenih pravic, ki jih sicer zagotavlja zakonodaja o zakonski zvezi. Ženske so v intervjujih kot indikator za enakost spolov najpogostejše in najbolj izpostavljale ravno to, kar pravi tudi feministična teorija, in to je: osebno je politično.

S to analizo sem v bistvu že odgovorila na zastavljeno raziskovalno vprašanje: **Kaj od tega, kar merijo kazalci, je pomembno za subaltern, in česa od tega, kar je pomembno za subaltern, kazalci ne vključujejo? In ali jih je mogoče ustrezno dopolniti?** Če primerjam

rezultate GGGI, SIGI in GII z rezultati opazovanja na terenu in informacijami, pridobljenimi iz polstrukturiranih intervjujev, lahko sklenem, da izbrani kazalci ne predstavljajo dejanske slike na področju enakosti spolov, še posebej pa ne zajamejo vidika subalterna. Da bi se temu približali, bi morali vključiti tudi indikatorje, ki ocenjujejo prezrte sfere, ki so bile med intervjuji izpostavljene kot pomembne. Namen moje analize ni bil predlagati nov alternativni kazalec, ki bi bolj upošteval socialni položaj in kakovost življenja podrejenih družbenih skupin, ampak predvsem pokazati pomanjkljivosti kazalcev in nakazati, kako bi se jih dalo dopolniti/izboljšati, da bi področje, ki ga gledajo (npr. dimenzijo spola v razvoju), zajeli bolj celovito.

8.2 Sklep

V doktorski disertaciji sem kritično reflektirala dominantne in alternativne razvojne diskurze v različnih časovnih obdobjih, opredelila koncept družbenega razvoja skozi postkolonialne študije, analizirala vidik spola v razvoju na osnovi postkolonialnega feminizma ter konceptualizirala povezave med družbenim razvojem in enakostjo spolov.

Prvič, pokazala sem, ne samo da družbeni razvoj samodejno še ne pomeni tudi višje stopnje enakosti spolov ter da sta oba (razvoj in enakost spolov) medsebojno povezana in v procesu trajne interakcije, ampak tudi da je družbeni razvoj izjemno relativna kategorija, kadar ga spremljajo razredna/socialna, spolna in druge neenakosti.

Drugič, pokazala sem pomen lokalne strukture oblasti v postkolonialnih družbah za položaj žensk, ki se nahajajo v najnižjih družbenih slojih, in to aplicirala na ruandsko okolje.

Tretjič, skozi takšno kritično raziskovalno stališče sem – še posebej s tematizacijo in uporabo koncepta subalterna, ki pomaga razumeti kompleksnost postkolonialne neenakosti – analizirala in dekonstruirala tri izbrane globalne razvojne kazalce, ki merijo dimenzijo spola (SIGI, GII, GGGI). V raziskovalnem procesu in rezultatih se je izkazalo, da prihaja do neskladja med sliko, ki jo kažejo izbrani globalni kazalci, in tisto, ki se je oblikovala med mojim terenskim opazovanjem ter ugotovitvami iz polstrukturiranih intervjujev. Ta druga slika pokaže stanje, v katerem je položaj subalternih žensk radikalno slabši od rezultata, ki ga kažejo splošni indikatorji. Položaj subalterna je v splošnih indikatorjih celo prezrt.

Tako sem – četudi moj začetni namen ni bil oblikovati oziroma predlagati novega alternativnega kazalca – s svojo analizo prispevala h globljemu razmisleku o oblikovanju ustrežnejših alternativnih kazalcev. Eden od dosežkov te naloge je prav gotovo ta, da sem konkretno in jasno opredelila pomanjkljivosti kazalcev, še posebej če nanje gledamo z vidika subaltern. Poleg uradnih politik pomembno vpliva na položaj (subalternih) žensk tudi družba, ki ni vedno pripravljena na sprejemanje novih politik enakopravnosti in se oklepa tradicionalnih pojmovanj vlog. Tudi to je eden od razlogov, zakaj kazalci, ki temeljijo na uradnih statistikah in spremljanju zakonodaje, ne morejo ustrezno pokazati stanja v družbi. Zato menim, da je pri analizi družbenih pojavov kvantitativni pristop nujno dopolnjevati s kvalitativnim, saj lahko številke marsikaj prikrijejo.

Četrtrič, ena izmed najpomembnejših ugotovitev terenskega/empiričnega dela raziskave je, da je *house girls*, torej hišne pomočnice, (tako v Ruandi kot tudi drugje) dejansko mogoče z vso upravičenostjo opredeliti kot subalterne in da je bil torej ta koncept popolnoma ustrezen okvir za tematizacijo položaja hišnih pomočnic. Četudi se lahko strinjamo z definicijo Spivak, da subaltern »ne govori« oziroma da ga ne moremo slišati (če ne izstopimo iz določenega epistemološkega položaja), pa lahko ob zavedanju in (samo)kritiki svoje lastne pozicionalnosti ter na osnovi izkušnje specifičnega raziskovalnega pristopa sklenem, da mi je v raziskovalni proces in rezultate naloge vendarle uspelo vključiti tudi »glas« subalternih žensk – hišnih pomočnic. K temu je prispevalo več dejavnikov. Poleg dalj časa trajajoče in večkratne prisotnosti je bila gotovo bistvena moja odločitev za bivanje v skromnih razmerah v Nyamirambu namesto v hotelu ali razkošnejšem bivališču. To mi je omogočilo stik s to zelo specifično in marginalizirano skupino žensk in dalo možnost govoriti z njimi, torej »govoriti s« subalternom. Takšen stik sicer ne bi bil mogoč zaradi očitne rasne razlike ter s tem povezane razvojne in razredne distance. Kljub veliki empatiji se v Nyamirambu seveda nisem mogla počutiti kot »ena izmed njih«. Usode hišnih pomočnic v Nyamirambu delijo zgolj hišne pomočnice drugod po svetu.

Dominantne teorije razvoja v bistvu niti ne zanima pozicija subaltern in to, ali razvojne strategije dosežejo tudi tiste, ki so na socialno-ekonomskem robu družbe. Globalnega centra še posebej ne zanima subaltern z globalne periferije. Ravno tako imperialističnemu zahodnemu konceptu razvoja ni v interesu dejanska odprava revščine, ampak je v ospredju gospodarska širitev, čim preprostejše in cenejše črpanje naravnih virov ter izkoriščanje cenene delovne sile. Globalni center s tem namenom – tudi z mednarodnim razvojnim sodelovanjem in razvojnimi strategijami – na periferijo še naprej »izvaja« modele, ki temeljijo na neoliberalnem

kapitalizmu in pretiranem potrošništvu. Tudi Ruanda je celo svojo pogenocidno identiteto gradila na takšnem modelu razvoja. Od tega imajo največ koristi predvsem politične elite in višji družbeni sloj, medtem ko razvojne strategije očitno ne rešujejo položaj subalterni, ampak ga bodo v glavnem še poslabšale, tako da bodo povečale že tako ogromne razlike med bogatimi in revnimi. V tem smislu se enakost spolov, tako kot na začetku 20. stoletja v zahodnem svetu in vse bolj tudi dandanes, izrazito povezuje z vprašanjem razredne enakosti. Največje razlike se namreč kažejo med družbenimi razredi, in te v številnih pogledih prekašajo razlike med spoloma.

Zato je zanimivo, da ravno kazalec, ki meri razlike med spoloma (GGGI), Ruando izjemno dobro ocenjuje in jo uvršča na sam svetovni vrh. To seveda kaže, da je ključno vprašanje, kaj in kako gledamo. Kljub vsemu vendarle ne smemo biti preveč kritični do Ruande, saj stanje v drugih (tudi evropskih) državah na marsikaterem področju ni boljše. S pretirano kritičnostjo do ruandskih dosežkov na področju enakosti spolov bi lahko celo zapadli v orientalizem. Če pa zavzamemo postkolonialno držo, je treba Ruando pravzaprav pohvaliti, saj so na marsikaterem področju pozitivne spremembe dejansko vidne. Toda težava ostaja predvsem v tem, kako se gleda na enakost spolov – kot na motor (gospodarskega) razvoja, in ne kot na vrednoto samo na sebi. Zato je vse, kar ni ravno motor razvoja, izključeno iz koncepta enakosti (npr. reproduktivne pravice; vse bolj pa se poudarja tudi vloga ženske kot edinega in najbolj odgovornega motorja družine).

Če izhajamo iz koncepta družbenega razvoja, v jedru katerega je kakovost življenja, je tudi jasno, da na kakovostno življenje ne vpliva samo rast materialnega bogastva. Kot je v intervjuju dejala lokalna vodja Fatuma (osebni intervju, februar 2014): »Ne gre za to, da bi imela veliko hišo ali dober avtomobil, ampak samo boljše življenje.« To kazalci do neke mere že upoštevajo, vendar kvantifikacija nikakor ne more pokazati kakovosti življenja. Za razumevanje družbenega razvoja je pomembno preučevati tudi (ali pa predvsem) subjektivne vidike, vrednote, zadovoljstvo in občutke ljudi, ki so bolj kot z materialnim bogastvom povezani z odnosi in s tem, kako ljudje gledajo na življenje in kaj od njega pričakujejo. Koncept družbenega razvoja – enako kot po Senu in ul Haqu koncept človekovega razvoja – vključuje idejo o možnosti svobodne izbire. Ravno to pa je v kontekstu enakosti spolov (ne samo na svetovni periferiji), še posebej pa na ravni subalterni, najbolj vprašljivo. Subalterne ženske namreč nimajo nobene izbire.

8.3 Prispevek k razvoju znanstvenega področja in potencial za nadaljnje raziskave

Doktorska disertacija prispeva tako k teorijam razvoja kot tudi področju mednarodnega razvojnega sodelovanja in usmerjanja razvojne pomoči v države na svetovni periferiji. Z vidika teorije ponudi premislek o slepem sledenju dominantni razvojni agendi, ki ne problematizira (neskončnega) razvoja in ekonomske rasti in tej paradigmi še vedno sledi. Naloga kombinira različne metode (kvantitativne ocene kazalcev, ki sem jih dekonstruirala s kvalitativnim terenskim raziskovanjem) ob hkratnem združevanju različnih pogledov in teoretskih pristopov (razvojne teorije, dimenzija spola v razvoju, postkolonialne študije, postkolonialni feminizem, koncept subalterna). Disertacija ponuja ključen prispevek k preučevanju dimenzije spola v razvoju s tem, da na osnovi kritičnega premisleka metodologij oblikovanja razvojnih kazalcev ponudi tudi ustreznejše kvalitativne metode raziskovanja, ki temeljijo na konstruktivističnem pristopu. Prispevek je tudi v dodajanju konstruktivističnega pristopa k preučevanju razvojnih teorij. Z empiričnega vidika je odločilen prispevek disertacije poglobljena terenska raziskava. Pri tem je najpomembnejši element raziskave in študije primera poglobljeno poznavanje konteksta: večkratno vračanje v isto okolje, ki mi je kot raziskovalki omogočilo opazovanje z udeležbo v daljšem časovnem obdobju in izvedbo intervjujev z dvema zelo specifičnima (raziskovalcem težko dostopnima) skupinama v družbi – lokalnimi voditelji in hišnimi pomočnicami. Takšne raziskave samo z enkratnim obiskom Ruande in brez dobre socialne mreže nikakor ne bi mogla izvesti.

Prispevek disertacije k preučevanju mednarodnega razvojnega sodelovanja je prav tako dvoplasten. Po eni strani opozorim na pomanjkljivosti kazalcev, na podlagi katerih ocenjujemo države in na podlagi katerih države tudi pridobivajo (ali izgubljajo) donatorsko razvojno pomoč – oziroma kot se temu trenutno reče: priložnosti za razvojna partnerstva. Merjenje razvoja in enakosti spolov oziroma merjenje uspeha/napredka držav je vsekakor aktualna tema, s katero se ukvarjajo tako izvajalci mednarodnega razvojnega sodelovanja kot tudi drugi razvojni strokovnjaki. Merjenje in ocene različnih globalnih kazalcev pa vplivajo tudi na razvojne donatorje in njihove odločitve o dodeljevanju sredstev državam na periferiji. Obenem s svojo analizo na študiji primera pokažem vrzel, ki je tako kazalci kot pogosto tudi razvojni strokovnjaki/donatorji ne zaznajo – bi pa bilo smiselno razvojno sodelovanje (finančna sredstva in projekte) usmeriti ravno v te prezrte sfere in skupine ljudi.

Disertacija torej ponudi kritičen premislek dominantnih razvojnih diskurzov in razvojnih agend, ki jim donatorji večinoma slepo sledijo (in jih tudi soustvarjajo, kar paradoksalno poustvarja slabo stanje žensk); kritično analizo treh izbranih kazalcev, ki merijo neenakosti spolov, razlike med spoloma ali diskriminacijo po spolu v razvojnem kontekstu; na konkretnem primeru ene države izpostavi pomanjkljivosti teh kazalcev; na podlagi ugotovitev terenske raziskave nakaže relevantne vidike/področja/indikatorje, ki bi jih kazalci morali vključevati/upoštevati/preučevati, če bi želeli prikazati celostno sliko konkretne države na svetovni periferiji. Glavni prispevek pa je v tem, da se raziskava osredotoča na razvoj na ravni subalterna in da je v intervjujih (kolikor je to sploh možno) mogoče zaslišati tudi glas izjemno ranljive skupine žensk iz revnih okolij.

Nadaljnje raziskovanje teme bi lahko obsegalo primerjalno analizo položaja hišnih pomočnic v primerjavi s hišnimi pomočniki. Takšna raziskava bi predpostavljala, da so dekleta še bolj marginalizirana kot fantje, zanimivo pa bi bilo raziskovati odnos delodajalcev do enih in drugih ter višino plačila, ki ga prejmejo eni in drugi. V analizi bi se lahko osredotočila na specifične okoliščine, ki hišne pomočnice delajo še posebej ranljive – npr. mladoletne, sirote, nepismene, spolno zlorabljene. Takšna raziskava bi predpostavljala, da delodajalci takšna dekleta izkoriščajo še bolj in plačujejo še manj kot sicer. Zanimivo bi bilo raziskavo izvesti v različnih urbanih in ruralnih okoljih (glavno mesto v primerjavi z manjšimi mesti po državi ali mesta v primerjavi z vasmi) in primerjati odnos delodajalcev, višino plačila in obseg dela, ki ga hišne pomočnice opravijo. Raziskovanje bi lahko nadaljevala v smeri preučevanja neformalnega sektorja širše in položaja specifičnih marginaliziranih skupin v njem – npr. otrok, žensk, nepismenih, invalidov, migrantov itd.

Nenazadnje so ugotovitve, ki jih potegnemo iz ruandskega primera, lahko bistvene tudi v drugih podobnih kontekstih, hkrati pa so pomembne tudi za teorijo razvoja na splošno. Številne – ne samo afriške – postkolonialne države se namreč na področju enakosti spolov soočajo s podobnimi izzivi in se sprašujejo, kako se z njimi spoprijeti. Ruandske izkušnje, njihove prednosti in pomanjkljivosti, lahko navdihnejo odločevalce in oblikovalce politik k oblikovanju rešitev tudi v drugih državah. S to doktorsko disertacijo sem nakazala pot, po kateri bi podobno raziskavo lahko izvedli tudi na primeru drugih držav. V tem smislu disertacija prispeva tudi k širši relevantnosti kritičnega premisleka razvojnih študij in razvoju znanosti na splošno.

9 VIRI

1. Abanyuze, R. (2012). *Evaluating the success of one cow per poor family program on poverty reduction in Shyorongi sector: The women's perspective*. Kigali: Kigali Institute of Education, Center for gender, culture and development.
2. Abbott, P. in Wallace, C. (1997). *An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives*. London in New York: Routledge.
3. Agenda 2030 za trajnostni razvoj – *Transforming our world: Agenda 2030 for Sustainable Development*, 21. 10. 2015. Dostopno prek <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>
4. Alkire, S. (2010). Human Development Research Paper. *Human Development: Definitions, Critiques, and Related Concepts*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010/papers/HDRP_2010_01.pdf
5. Amin, S. (1976). *Unequal Development: an Essay on the Social Formations of Pheripheral Capitalism*. New York: Monthly Review Press.
6. Amin, S. (1977). *Imperialism and Unequal Development*. Sussex: Harvester Press.
7. Amin, S. (2009a). Aid for development. V A. Hakima in Y. Niyiragira (ur.), *Aid to Africa: Redeemer or Coloniser?* Cape Town: Pambazuka Press.
8. Amin, S. (2009b). *Eurocentrism*. New York: Monthly Review Press.
9. Amin, S. (2011). *Global History: A View from the South*. Cape Town: Pambazuka Press.
10. Andreotti, V. (2011). *Actionable Postcolonial Theory in Education*. Palgrave Macmillan.
11. Andreotti, V. (2015). *Postcolonial Perspectives in Research on Higher Education for Sustainable Development*. Dostopno prek [https://www.academia.edu/26545901/Postcolonial Perspectives in Research on Higher Education for Sustainable Development 2015](https://www.academia.edu/26545901/Postcolonial_Perspectives_in_Research_on_Higher_Education_for_Sustainable_Development_2015)
12. Ansoms, A. (2008). Striving for growth, bypassing the poor? A critical review of Rwanda's rural sector policies. *The Journal of Modern African Studies*, 46(01), (1–32). Dostopno prek <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-modern-african-studies/article/striving-for-growth-bypassing-the-poor-a-critical-review-of-rwandas-rural-sector-policies/11CF210F5B16D299D70CF2E37FFD3AC4>
13. Ansoms, A. in Rostagno, D. (2012). Rwanda's Vision 2020 halfway through: What the eye does not see. *Review of African Political Economy*, 39(133), 427-450. DOI 10.1080/03056244.2012.710836

14. Ansoms, A., Marijnen, E., Cioffo, G. in Murison, J. (2017). Statistics versus livelihoods: questioning Rwanda's pathway out of poverty. *Review of African Political Economy*, 44/151, str. 47–65. DOI 10.1080/03056244.2016.1214119
15. Anti-slavery. (b. d.). *What is bonded labour?* Dostopno prek <https://www.antislavery.org/slavery-today/bonded-labour/>
16. Arbeiter, J., Bučar, M. in Udovič, B. (2019). Slovenian development cooperation and commercial diplomacy: twins or rivals? *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*, 56 (posebna št.), 454–471.
17. Bajt, V. (2015). Nacionalizem in rasizem v patriotizmu »Tukaj je Slovenija«. *Časopis za kritiko znanosti*, 43(260), 153–166.
18. Balibar, E. (1988, 1991). Is there a neo-racism? V Balibar, E. in Wallerstein, I. (ur.) *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, 17–36. London, New York: Verso.
19. Bauer, G. in Britton, H. E. (2006). *Women in African parliaments*. Boulder, Lynne Rienner Publishers. Dostopno prek <https://www.rienner.com/title/Women%20in%20African%20Parliaments>
20. Bauer, G. in Burnet, J. (2013). Gender Quotas, Democracy and Women's Representation in Africa: Some Insights from Democratic Botswana and Autocratic Rwanda. *Anthropology Faculty Publications*. 41(2), 103–112. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2013.05.012>
21. Baxter, P. in Jack, S. (2008). *Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for Novice Researchers*. Dostopno prek <https://nsuworks.nova.edu/tqr/vol13/iss4/2/>
22. Bekele, F. (1997). *The Gender Dimension in Development Projects. Concepts, Approaches and Framework for Gender Analysis*. Adis Abeba: DHP Publications Series: Organization for Social Science Research in Eastern and Southern Africa.
23. Berg, L.B. (2001). *Qualitative research methods for the social sciences*. Dostopno prek https://mthoyibi.files.wordpress.com/2011/05/qualitative-research-methods-for-the-social-sciences_bruce-l-berg-2001.pdf
24. Bernard, H. R. (2006). *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Oxford: Altamira Press.
25. Boianovsky, M. In Hoover, K.D. (2009). *The Neoclassical Growth Model and 20th Century Economics*. Dostopno prek <http://public.econ.duke.edu/~kdh9/Source%20Materials/Research/Boianovsky-Hoover%20Introduction%201-29-09.pdf>

26. Bond, J. (2016). Gender and Non-Normative Sex in Sub-Saharan Africa, *Michigan Journal of Gender & Law*, 23(1), 65–145. Dostopno prek <https://repository.law.umich.edu/mjgl/vol23/iss1/2/>
27. Boserup, E. (1970). *Women's Role in Economic Development*. London: Earthscan.
28. Bučar, M. (1984). *Ženska delovna sila v deželah v razvoju v procesu rekonstruiranja svetovne industrijske proizvodnje* (magistrsko delo). Ljubljana: [M. Košak]
29. Bučar, M. (1985). Svetska konferencija za pregled i ocenu postignutih rezultata dekade Ujedinjenih nacija za žene: ravnopravnost, razvoj i mir: Svetski pregled o ulozi žena u razvoju: izveštaj generalnog sekretara. V D. Vidačić (ur.), *Pregled odabranih dokumenata organizacije ujedinjenih nacija u dekadi OUN za žene 1976–1985. IV: Ravnopravnost, razvoj i mir*, 21–48. Ljubljana: Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja Edvard Kardelj.
30. Bučar, M. (1986). Ženske v deželah v razvoju. V *Ženske in diskriminacija*, ur. Maca Jogan, str. 104–113. Ljubljana: Delavska enotnost.
31. Bučar, M. (2012). Involving civil society in the international development cooperation of new EU member states: the case of Slovenia. *Perspectives on European politics and society*, 13(1), 83–99. DOI: 10.1080/15705854.2011.649171.
32. Bučar, M. (2015). Kako opredeliti razvojne cilje po letu 2015. *Slogopis: informativni časopis za razvojne teme*, 17, 10. Dostopno prek http://www.sloga-platform.org/images/SLOGA_casopis_17st-SPLET.pdf
33. Bučar, M., Marques, M. J., Mesič, A. in Pliberšek, E. (2007). *Towards a division of labour in European development co-operation: case studies*. Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik.
34. Burnet, J. (2008). Gender Balance and the Meanings of Women in Governance in Post-Genocide Rwanda. *African Affairs*, 107(428), 361–386.
35. Buscaglia, I. in Randell, S. (2012). Legacy of Colonialism in the Empowerment of Women in Rwanda. *Cosmopolitan Civil Societies Journal*, 4(1), 69–85. Dostopno prek https://www.researchgate.net/publication/270015820_Legacy_of_Colonialism_in_the_Empowerment_of_Women_in_Rwanda
36. Butler, J. (1988). Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory. *Theatre Journal*, XL(4), 519–531.
37. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London: Routledge.
38. Butler, J. (2010). Performative agency. *Journal of Cultural Economy*, III(2), 147–161.

39. Buvinić, M. (1997). *Women in Poverty: A new global underclass*. Dostopno prek [http://www.eif.gov.cy/mlsi/dl/genderequality.nsf/0/12D2A22FAC60DA74C22579A6002D950A/\\$file/womeninpoverty.pdf](http://www.eif.gov.cy/mlsi/dl/genderequality.nsf/0/12D2A22FAC60DA74C22579A6002D950A/$file/womeninpoverty.pdf)
40. Chant, S. in Gutmann, M.C. (2002). »Men-streaming« gender? Questions for gender and development policy in the twenty-first century. *Progress in Development Studies*, 2(4), 269–282.
41. Chant, S. (2006). Re-thinking the »Feminization of Poverty« in Relation to Aggregate Gender Indices. *Journal of Human Development*, 7(2), 201–220. Dostopno prek http://personal.lse.ac.uk/chant/chantpdfs/Chant_JHD_PDF.pdf
42. Chant, S. (2008). The »Feminization of Poverty« and the »Feminization« of Anti-Poverty Programmes: Room for Revision? *Journal of Development Studies*, 44(2), 165–197.
43. Chatterjee, P. (1993). *The Nation and Its Fragments. Colonial and Post-colonial Histories*. Princeton: Princeton University Press.
44. Chodorkoff, D. in Gregorčič, M. (2005). Redefiniranje razvoja. *Časopis za kritiko znanosti*, 33(219), 34–43. Dostopno prek [file:///C:/Users/hp/Downloads/Redefiniranje_URN_NBN_SI_doc-Q3ONQWVY%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/hp/Downloads/Redefiniranje_URN_NBN_SI_doc-Q3ONQWVY%20(1).pdf)
45. Coffey, A. (1999). *The Ethnographic Self: The Fieldwork and the Representation of Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
46. Cornell, D. (2010). The Ethical Affirmation of Human Rights. Gayatri Spivak's Intervention. V R. Morris (ur.), *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*, 100–116. New York: Columbia Univ. Press.
47. Crisafulli, P. in Redmond, A. (2012). Rwanda, Inc.: how a devastated nation became an economic model for the developing world. New York: Palgrave Macmillan.
48. Dallaire, R. (2005). *Shake hands with the devil: The Failure of Humanity in Rwanda*. New York: Carroll & Graf Publishers.
49. De Beauvoir, S. (1949/1956). *The Second Sex*. London: Lowe and Brydone.
50. Debusscher, P. in Ansoms, A. (2013). Gender Equality Policies in Rwanda: Public Relations or Real Transformations? *Development and Change*. Predobjava na spletu. Dostopno prek https://dial.uclouvain.be/pr/boreal/object/boreal%3A132054/datastream/PDF_02/view
51. Dedić, J. (2008). *Konstrukcija kolektivnih identitet in genocid v nekdanji Jugoslaviji in Ruandi: primerjalna analiza* (doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

52. Degefe, B. in Nega, B. (2010). Guest Editors' Introduction: Accountability for Development in Africa. V A. Mack (ur.), *Impunity to Accountability: Africa's Development in 21st Century: Social Research. An International Quarterly*, 77(4), 1311–1338. New York: The New School.
53. Deset Hutu zapovedi – *The Hutu Ten Commandments*. Objavljeno v *Kangura*, No. 6, (December 1990). Dostopno prek http://www.uwosh.edu/faculty_staff/henson/188/rwanda_kangura_ten.html
54. Diop, B. B. (2016). *Murambi, The Book of Bones*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.
55. Domar, E. (1946). Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment. *Econometrica*, 14(2), 137–47.
56. Dos Santos, T. (1971). *The Structure of Dependence*. Boston: Extending Horizons.
57. Dushimimana, M. A. (2019, 5. februar). Ubudehe categories to be reviewed. *The New Times*. Dostopno prek <https://www.newtimes.co.rw/news/ubudehe-categories-be-reviewed>
58. Enloe, C. (2004). "Gender" Is Not Enough: The Need for a Feminist Consciousness. *International Affairs*, 80(1), 95–97.
59. Escobar, A. (1992). Planning. V W. Sachs (ur.), *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*, 132–146). London: Zed Books.
60. Escobar, A. (1995). *Encountering development: the making and unmaking of the third world*. Princeton: Princeton University Press.
61. Escobar, A. (2007). *La invención del Tercer Mundo: Construcción y deconstrucción del desarrollo*. Caracas: Fundacion Editorial el perro y la rana.
62. Escobar, A. (2011). *Encountering Development. The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
63. Esteva, G. (1982). *La batalla en el México rural*. México: Siglo XXI.
64. Esteva, G. (1992). Development. V W. Sachs (ur.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*, 6–25). London: Zed Books.
65. Etounga-Manguelle, D. (2000). Does Africa need a cultural adjustment program? V Harrison, L. E. in Huntington, S. P. (ur). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, 65–77.
66. Facebook. (b. d.). Paul Kagame. Dostopno prek <https://www.facebook.com/PresidentPaulKagame/videos/1287932091375254/>
67. Fanon, F. (1965). *A dying Colonialism*. New York: Grove Press.

68. Fanon, F. (2010). *V suženjstvo zakleti: Upor prekletih*. Ljubljana: Založba / *cf.
69. Feagin, J.R., Orum, A.M. in Sjoberg, G. (1991). *A Case for the Case Study*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
70. Ferligoj, A., Leskošek K. in Kogovšek, T. (1995). Zanesljivost in veljavnost merjenja. *Metodološki zvezki*: 11. Ljubljana: FDV.
71. Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219–245.
72. Flyvbjerg, B. (2011). Chapter 17. V N. K. Denzin in Y. S. Lincoln (ur.), *Case Study: The Sage Handbook of Qualitative Research*, 301–316. Thousand Oaks: Sage Publications.
73. Frank, A. (2013). Pomeni feminizma v islamskem svetu in primer Turčije. *Časopis za kritiko znanosti*, 41(252), 99–112.
74. Frank, A. (2014). *Feminizem in islam: turške ženske med Orientom in Zahodom*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
75. Freedom House. (b. d.). Dostopno prek <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores>
76. Garuka, C. (2018). Institutional Reform in Rwanda. V K. Bachmann, G. Kempo, I. Ristić (ur.), *International Tribunals as Actors of Domestic Change, The Impact on Institutional Reform*, 35–46. Berlin: Peter Lang.
77. Gatete, C. (2016). *The Rwanda We Want: Towards Vision 2050. National Dialogue Presentation*. Dostopno prek http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/user_upload/Hon_Gatete_Umushyikirano_Presentation_2016.pdf
78. Gender Monitoring Office [GMO]. (2019). *The state of gender equality in Rwanda. From transition to transformation*. Dostopno prek http://gmo.gov.rw/fileadmin/user_upload/Researches%20and%20Assessments/State%20of%20Gender%20Equality%20in%20Rwanda.pdf
79. Gerring, J. (2007). *Case Study Research: Principles and Practices*. New York: Cambridge University Press.
80. Goldfaden, M. B. (2010). Triumph over tragedy: The women's movement of Rwanda finds success post-genocide. *Inquiries Journal*. Dostopno prek <http://www.inquiriesjournal.com/articles/106/triumph-over-tragedy-the-womens-movement-of-rwanda-finds-success-post-genocide>
81. Gourevitch, P. (1998). *We wish to inform you that tomorrow we will be killed with our families: Stories from Rwanda*. New York: Farrar, Straus & Giroux.

82. Gramsci, A. (1999). *Selection from Prison Notebooks: Transcribed from the edition published*. London: Elecbook. Dostopno prek <http://abahlali.org/files/gramsci.pdf>
83. Gregorčič, M., Hafner-Fink, M. in Uhan, S. (2011). *Raziskovalni projekt Družbene spremembe, spreminjanje vrednot in razvoj: raziskovalno poročilo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. Dostopno prek http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/file/crp_vrednote_razvoj_2011_porocilo.pdf
84. Hafner-Fink, M. in Uhan, S. (2016). Vrednote, ekonomska rast in družbeni razvoj. *Teorija in praksa*, 53(posebna številka), 232–250.
85. Hafner-Fink, M., Uhan, S. in Gregorčič, M. (2011). *Raziskovalni projekt Družbene spremembe, spreminjanje vrednot in razvoj: raziskovalno poročilo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. Dostopno prek http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/file/crp_vrednote_razvoj_2011_porocilo.pdf
86. Hancock, D.R. in Algozzine, B. (2006). *Doing case study research: A practical guide for beginning researchers*. New York: Teachers College Press.
87. Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–599.
88. Harriss, J. (2005). Great promise, hubris and recovery: a participant's history of development studies. V U. Kothari (ur.), *A radical history of development studies: Individuals, institutions and ideologies*, 17–46. Cape Town: David Philip, London in New York: Zed Books.
89. Harrod, R.F. (1939). An Essay in Dynamic Theory. *The Economic Journal*, 49(193), 14–33.
90. Haynes, J. (2008). *Development Studies*. Cambridge, Malden: Polity Press.
91. Himbara, D. (2018, 19. februar). Kagame's Vision 2050 Is As Fake As Was Vision 2020. Medium. Dostopno prek https://medium.com/@david.himbara_27884/kagames-vision-2050-is-as-fake-as-was-vision-2020-c02f4f8939fd
92. Hogg, C. L. (2009). Women's Political Representation in Post-Conflict Rwanda: A Politics of Inclusion or Exclusion? *International Journal of Women Studies*, 11(3), 34–55.
93. Hrženjak, M. in Jalušič, V. (2011). *Vrata niso baš odprta (treba, da jih gurneš, pa da se odvaraju). Perspektive v reševanju kompleksnih neenakosti*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

94. Human Rights Watch. (1996). *Shattered Lives: Sexual Violence during the Rwandan Genocide and its Aftermath*. Dostopno prek https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/1996_Rwanda_%20Shattered%20Lives.pdf
95. Human Rights Watch. (2001). *Uprooting the Rural Poor in Rwanda*. Dostopno prek <https://www.hrw.org/reports/2001/rwanda/>
96. Human Rights Watch. (2006). *Swept Under the Rug: Abuses against Domestic Workers Around the World*. Dostopno prek <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/wrd0706webwcover.pdf>
97. Human Rights Watch. (2018). *Rwanda: Events of 2017*. Dostopno prek <https://www.hrw.org/world-report/2018/country-chapters/rwanda>
98. International Monetary Fund. African Dept. (2018). *Rwanda: Eighth Review Under the Policy Support Instrument and Request for Extension, and Third Review Under the Standby Credit Facility-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Rwanda*. Dostopno prek <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2018/01/18/Rwanda-Eighth-Review-Under-the-Policy-Support-Instrument-and-Request-for-Extension-and-Third-45567>
99. Jain, D. in Sen, A. (2005). *A sixty-year quest for equality and justice. Women, Development and the UN*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
100. Jakimow, T. (2008). Answering the critics: the potential and limitations of the knowledge agenda as a practical response to Post-Development critique. *Progress in Development Studies*, 8(4), 311–23.
101. Jalušič, V. (1992). *Dokler se ne vmešajo ženske*. Ljubljana: Krt.
102. Jalušič, V. (2004). Prizadevanja za pravice žensk, njihovo uzakonitev in uresničevanje. V *Človekove pravice žensk: uvodna pojasnila in dokumenti*, ur. Vlasta Jalušič in Dean Zagorac, 31–51. Ljubljana: Društvo Amnesty International Slovenije in Mirovni inštitut.
103. Jalušič, V. (2009a). Evropska zapuščina Afriki, afriška zapuščina Evropi. *Ars et humanitas*, 3(1/2), 28–62. Dostopno prek <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-G848UTTW/4ff42441-6ca9-44ae-b318-67e1632c51c1/PDF>
104. Jalušič, V. (2009b). *Zlo nemišljenja: Arendtvske vaje v razumevanju posttotalitarne dobe in kolektivnih zločinov*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
105. Jalušič, V. (2015). Rasizem, ideologija in sovraštvo. *Časopis za kritiko znanosti*, 43(260), 28–43.

106. Jalušič, V. (2019). Theorising complex inequalities to meet the challenges of intervention against violence. V C. Hagemann-White, L. Kelly in T. Meysen (ur.), *Interventions Against Child Abuse and Violence Against Women: Ethics and culture in practice and policy (Cultural Encounters in Intervention Against Violence)*. Opladen, Berlin, Toronto: Barbara Budrich.
107. Jalušič, V. in Antić Gaber, M. (v tisku). Equality for Whom? Obstacles for Women's Access to Local Government in Slovenia. *Teorija in praksa*.
108. Jeffs, N. (2005). Zavzetost za svet. V Said, E. W. *Oblasti povedati resnico*. Strani (Jeffs): 283–319. Ljubljana: *cf.
109. Jeffs, N. (2007). *Zbornik postkolonialnih študij*. Ljubljana: Krtina.
110. Jefremovas, V. (2002). *Brickyards to graveyards: From production to genocide in Rwanda*. Albany, State University of New York Press. Dostopno prek <http://www.sunypress.edu/p-3642-brickyards-to-graveyards.aspx>
111. Johnson, D. (1994). *Research Methods in Educational Management*. Longman Group, Essex.
112. Kane, G. (2015). When Abortion is a Crime: Rwanda. Chapell Hill, NC: Ipas. Dostopno prek <https://ipas.azureedge.net/files/CRMRWD2E15-WhenAbortionIsaCrimeRwanda.pdf>
113. Kaplan, B. (1993). *Social change in the capitalist world*. Beverly Hills, California: SAGE.
114. Karuhanga, J. (2019, 11. oktober). Kagame pardons over 50 young women convicted of abortion, infanticide. The New Times. Dostopno prek <https://www.newtimes.co.rw/news/kagame-pardons-over-50-young-women-convicted-abortion-infanticide>
115. Katengwa, J. (2010). The Will to Political Power: Rwandan Women in Leadership. *IDS Bulletin*, 41(5), 72–80.
116. Klasen, S. in Shüler, D. (2011). Reforming the Gender-Related Development Index and the Gender Empowerment Measure: Implementing Some Specific Proposals. *Feminist Economics*, 17(1), 1–30. <https://doi.org/10.1080/13545701.2010.541860>
117. Koster, M. in Leimar, P. L. (2008). Rwandan female genital modification: Elongation of the Labia minora and the use of local botanical species. *Culture, Health & Sexuality* 10(2), 191–204.
118. Kothari, U. (2005). *A Radical History of Development Studies: Individuals, Institutions and Ideologies*. Cape Town: David Philip, London, New York: Zed Books.

119. Kvale, S. (1996). *Interview Views: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
120. Larsen, J. (2010). The social vagina: labia elongation and social capital among women in Rwanda. *Culture, Health & Sexuality: An International Journal for Research, Intervention and Care*, 12(7), 813–826. Dostopno prek <http://dx.doi.org/10.1080/13691058.2010.498057>
121. Law N° 43/2013 OF 16/06/2013 Governing Land in Rwanda. (2013). Objavljeno v Official Gazette no Special of 16/06/2013. Dostopno prek http://gmo.gov.rw/fileadmin/user_upload/laws%20and%20policies/Law_N_43-2013_of_16-06-2013_governing_land_in_Rwanda.pdf
122. Law N°27/2016 of 08/07/2016 Governing Matrimonial Regimes, Donations and Successions. (2016). Objavljen v Official Gazette n°31 of 01/08/2016. Dostopno prek <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/Rwa175330.pdf>
123. Law N°32/2016 of 28/08/2016 Governing Persons and Family. (2016). Objavljen v Official Gazette n°37 of 12/09/2016. Dostopno prek <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/102818/124438/F-466022709/RWA-102818.pdf>
124. Levy, M. (1967). *Social Patterns and Problems of Modernization*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
125. Loomba, A. (2009). *Kolonializem in neokolonializem*. Ljubljana: Orbis.
126. Louai, E. H. (2012). Retracing the concept of the subaltern from Gramsci to Spivak: Historical developments and new applications. *African Journal of History and Culture*, 4(1), 4–8. Dostopno prek https://academicjournals.org/article/article1381909550_Louai.pdf
127. Lune, H. in Berg, B.L. (2017). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. England: Pearson Education Limited.
128. Maggio, J. (2007). "Can the Subaltern Be Heard?": Political Theory, Translation, Representation, and Gayatri Chakravorty Spivak. *Alternatives: Global, Local, Political*, 32(4), 419–443.
129. Mali, F. (2002). *Razvoj moderne znanosti: socialni mehanizmi*. Ljubljana: FDV.
130. Mamdani, M. (1996). *Citizens and Subjects: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. Kampala: Fountain Publishers.
131. Mamdani, M. (2001). *When Victims Become Killers. Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

132. Marchand, H. M. (2009). The Future of Gender and Development after 9/11: insights from postcolonial feminism and transnationalism. *Third World Quarterly*, 30(5), 921–935. <https://doi.org/10.1080/01436590902959149>
133. Marchand, H. M. in Parpart, J. L. (2003). *Feminism/Postmodernism/Development*. London and New York: Routledge.
134. Marvasti, B.A. (2004). *Qualitative Research in Sociology. An Introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE. Dostopno prek [https://www.cycledoctoralfactec.com/uploads/7/9/0/7/7907144/\[amir_marvasti\]_qualitative_research_in_sociology_bokos-z1.pdf](https://www.cycledoctoralfactec.com/uploads/7/9/0/7/7907144/[amir_marvasti]_qualitative_research_in_sociology_bokos-z1.pdf)
135. Marysse, S., Ansoms, A. in Cassimon, D. (2006). *The Aid 'Darlings' and 'Orphans' of the Great Lakes Region in Africa*. Dostopno prek: https://www.researchgate.net/publication/24080408_The_Aid_'Darlings'_and_'Orphans'_of_the_Great_Lakes_Region_in_Africa
136. Matthews, S. (2004). Post-development theory and the question of alternatives: a view from Africa. *Third World Quarterly*, 25(2), 373–384.
137. Mbonyinshuti, J.A. (2019, 4. april). Over 360 abortion convicts receive presidential pardon. The New Times. Dostopno prek <https://www.newtimes.co.rw/news/over-360-abortion-convicts-receive-presidential-pardon>
138. McGinn, T. in Casey, S. E. (2016). Why don't humanitarian organizations provide safe abortion services? *Conflict and Health*. doi: 10.1186/s13031-016-0075-8
139. McNamara, R. S. (1973). *The Nairobi Speech. Address to the Board of Governors*. Dostopno prek <https://www.worldbank.org/en/about/archives/president-mcnamara-nairobi-speech-1973>
140. Mignolo, W. (2000). *Local histories / global designs: coloniality, subaltern knowledges, and border thinking*. Princeton: Princeton University Press.
141. Mignolo, W. (2005). *La Idea de América Latina*. Barcelona: Biblioteca Iberoamericana de Pensamiento.
142. Mignolo, W. (2007). The Decolonial Option and the Meaning of Identity in Politics. *Anales Nueva Epoca*, 9(10), 43–72. Dostopno prek https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/4500/2/anales_9-10_mignolo.pdf
143. Milenijska deklaracija Združenih Narodov – *United Nations Millennium Declaration*, podpisana 8. septembra 2000 v New Yorku. Dostopno prek <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Millennium.aspx>

144. Ministry of Agriculture and Animal Resources. (2018). *Strategic Plan for Agriculture Transformation 2018–2024*. Dostopno prek http://www.fonerwa.org/sites/default/files/Rwanda_Strategic_Plan_for_Agriculture_Transformation_2018.pdf
145. Ministry of Education [MINEDUC]. (2018) *2018 Education statistics*. Dostopno prek http://197.243.16.104/~mineduc/newweb/fileadmin/user_upload/pdf_files/2018_Rwanda_Education_Statistics.pdf
146. Ministry of Finance and Economic Planning [MINECOFIN]. (2007). *Economic Development and Poverty Reduction Strategy (2008–2012)*. Dostopno prek <http://siteresources.worldbank.org/INTRWANDA/Resources/EDPRS-English.pdf>
147. Ministry of Finance and Economic Planning [MINECOFIN]. (2013). *Economic Development and Poverty Reduction Strategy II (2013–2018)*. Dostopno prek http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/templates/documents/NDPR/EDPRS_2.pdf
148. Ministry of Finance and Economic Planning [MINECOFIN]. (2017). *The 7 Year Government Program (7YGP) 2017–2024 – achieving high standards of living for all Rwandans*. Dostopno prek http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/user_upload/NST1_7YGP_Final.pdf
149. Ministry of Gender and Family Promotion [MIGEPROF]. (2008). *Girl's Education Policy*. Dostopno prek https://mineduc.gov.rw/fileadmin/user_upload/Girls_Education.pdf
150. MIGEPROF. (2010). *National Gender Policy*. Dostopno prek <https://evaw-global-database.unwomen.org/fr/countries/africa/rwanda/2010/national-gender-policy--2010->
151. MIGEPROF. (2011). *National Policy against Gender-Based Violence*. Dostopno prek https://migeprof.gov.rw/fileadmin/migrated/content_uploads/GBV_Policy-2_1_.pdf
152. MIGEPROF. (2019). *National Women's Council*. Dostopno prek <http://197.243.22.137/migeprof/index.php?id=194>
153. Ministry of Health. (2015). *Health Sector Policy*. Dostopno prek http://www.moh.gov.rw/fileadmin/templates/policies/Health_Sector_Policy_19th_January_2015.pdf
154. Ministry of Local Government and Social Affairs. (2012). *National Decentralization Policy (Revised)*. Dostopno prek https://huye.gov.rw/fileadmin/user_upload/Revised_Decentralisation_Policy_for_Cabinet_30_01_2013.pdf

155. Mirovni inštitut. (2018). *10 let sodelovanja Mirovnega inštituta in Ženskega centra Nyamirambo v Ruandi*. Dostopno prek <http://www.mirovni-institut.si/10-let-sodelovanja-mirovnega-instituta-in-zenskega-centra-nyamirambo-v-ruandi/>
156. Mohanty, C. T. (1988): Under Western eyes: Feminist scholarship and colonial discourses. V *Feminist Review*, 30(1), 61–88.
157. Mohanty, C. T. (1991). Under Western Eyes; Feminist Scholarship and Colonial Discourses. V C. T. Mohanty, A. Russo in L. Torres (ur.), *Third World Women and the Politics of Feminism*, 51–80). London in New York, Routledge.
158. Mohanty, C. T. (2007). Na očeh zahoda: feministična znanost in kolonialni diskurzi. V *Zbornik postkolonialnih študij*, Jeffs, N. (ur.), 143–174. Ljubljana: Krtina.
159. Mohd Noor, K. B. (2008). Case Study: A Strategic Research Methodology. *American Journal of Applied Sciences*, 5(11), 1602–1604. Dostopno prek <https://thescipub.com/pdf/10.3844/ajassp.2008.1602.1604>
160. Molteberg, E. in Bergstrom, C. (2000). *Our Common Discourse: Diversity and Paradigms in Development Studies*. Center for International Environment and Development Studies, Agricultural University of Norway (NORAGRIC) Working Paper št. 20. Dostopno prek http://www.umb.no/statisk/noragric/publications/working_papers/2000_wp_20.pdf
161. Moore, S. F. (1993). Changing perspectives on a changing Africa: The work of anthropology. V R. H. Bates, V. Y. Mudimbe, in J. O'Barr (ur.), *Africa and the disciplines: The contributions of research in Africa to the social sciences and humanities*, 3–57. Chicago: University of Chicago Press.
162. Muiu, M. W. (2010). Colonial and Postcolonial State and Development in Africa. V A. Mack (ur.), *Impunity to Accountability: Africa's Development in 21st Century: Social Research, An International Quarterly*, 77(4), 1311–1338. New York: The New School.
163. Mutamba, J. in Izabiliza, J. (2005). *The role of women in reconciliation and peace building in Rwanda: Ten years after genocide: 1994-2004: Contributions, challenges and way forward*. Republic of Rwanda: The National Unity and Reconciliation Commission (NURC). Dostopno prek <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan031033.pdf>
164. Mutume, G. (2004). Women break into African politics: Quota systems allow more women to gain elected office. *Africa Renewal*, 18(1). Dostopno prek <https://www.un.org/africarenewal/magazine/april-2004/women-break-african-politics>

165. Mwaura, G. (2013, 24. oktober). Whether Nyumba Kumi or Imidugudu, vigilance is key. *The New Times*. Dostopno prek <https://www.newtimes.co.rw/section/read/70220>
166. Mwenda, K. K. (2006). Labia elongation under African customary law: A violation of women's rights? *International Journal of Human Rights*, 10(4), 341–57.
167. National Institute for Statistics of Rwanda [NISR]. (2006). *Districts Baseline Survey*. Dostopno prek <http://www.statistics.gov.rw/survey/districts-baseline-survey>
168. NISR. (2018a). *Imihigo Evaluation Report 2017/2018*. Dostopno prek <http://www.statistics.gov.rw/publication/imihigo-20172018-evaluation-final-report>
169. NISR. (2018b). *Integrated Household Living Conditions Survey*. Dostopno prek <http://www.statistics.gov.rw/datasource/integrated-household-living-conditions-survey-5-eicv-5>
170. NISR. (2018c). *Rwanda Poverty Panel Report*. Rwanda: National Institute of Statistics of Rwanda. Dostopno prek <http://www.statistics.gov.rw/publication/eicv5poverty-panel-report>
171. Ndayambaje, A. (2020, 12. marec). Let's stop restrictions on contraceptives for teenagers. *The New Times*. Dostopno prek <https://www.newtimes.co.rw/opinions/lets-stop-restrictions-contraceptives-teenagers>
172. Neubauer, V. (1996). *Poročilo o četrti svetovni konferenci o ženskah*. Ljubljana: Urad za žensko politiko.
173. Neuman, L. W. (1994). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston: Allyn and Bacon.
174. Nimusima, P., Karuhanga, N. in Mukarutesi, D. (2018). An Evaluation of Rwanda Vision 2020's Achievements. *East Africa Research Papers in Economics and Finance*. Dostopno prek <https://ju.se/download/18.243bd3a4161b08d5c5817099/1520578293273/EARP-EF%202018-17%20Nimusima.pdf>
175. Ntirenganya, E. (2018, 15. marec). Leaders upbeat over new Imihigo assessment tool. *The New Times*. Dostopno prek <https://www.newtimes.co.rw/section/read/230402>
176. Nugent, P. (2004). *Africa Since Independence: A Comparative History*. New York: Palgrave Macmillian.
177. Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, Massachusetts in London, England: Harvard University Press.
178. Nyamirambo Women's Center. (2019). Dostopno prek <http://www.nwc-umutima.org/>

179. Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD]. (2012). *The Social Institutions and Gender Index. Understanding the drivers of gender inequality*. Dostopno prek <http://www.oecd.org/dev/poverty/50288699.pdf>
180. OECD. (2014a). *Social Institutions and Gender Index. Ruanda – 2014 Results*. Dostopno prek <https://www.genderindex.org/country/rwanda-2014-results/>
181. OECD. (2014b). *SIGI Methodological Background Paper*. Dostopno prek https://www.oecd.org/dev/development-gender/Backgroundpaper_cover.pdf
182. OECD. (2019a). *Information about variables and data sources for the SIGI 2019*. Dostopno prek <https://www.genderindex.org/methodology/>
183. OECD. (2019b). *Rwanda 2019*. Dostopno prek <https://www.genderindex.org/wp-content/uploads/files/datasheets/2019/RW.pdf>
184. OECD. (b. d.). *What is the Social Institutions and Gender Index?* Dostopno prek <http://genderindex.org/>
185. OECD.Stat. (b. d.). *Gender, Institutions and Development Database 2009*. Dostopno prek <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=GID2>
186. OECD.Stat. (2019). *Social Institutions and Gender Index 2019*. Dostopno prek <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SIGI2019>
187. Okely, J. (1996). *Own Or Other Culture*. London: Routledge.
188. Okiror, S. (2019, 5. april). Paul Kagame orders release of women and girls jailed over abortion in Rwanda. The Guardian. Dostopno prek <https://www.theguardian.com/global-development/2019/apr/05/paul-kagame-orders-release-of-women-and-girls-jailed-over-abortion-in-rwanda>
189. Omondi, J. (2019, 9. avgust). President Kagame inaugurates newly-built Kigali Arena. CGNT Africa. Dostopno prek <https://africa.cgtn.com/2019/08/09/president-kagame-inaugurates-newly-built-kigali-arena/>
190. Organic Law N° 01/2012/OL of 02/05/2012 instituting the penal code. (2012). Objavljen v Official Gazette n° Special of 14 June 2012. Dostopno prek https://www.police.gov.rw/uploads/tx_download/RWA-93714.pdf
191. Organic Law N° 12/2013/OL of 12/09/2013 on State Finances and Property. (2013). Objavljen v Official Gazette n° Special of 05/11/2013. Dostopno prek http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/migrated/content/uploads/Law_on_State_Finances_and_Property.pdf
192. Pearce, D. (1978). The feminization of poverty: women, work, welfare. *The Urban and Social Change Review*, 11, 23–36 .

193. Pearson, E. (2008). *Demonstrating legislative leadership: The introduction of Rwanda's Gender-Based Violence Bill*. Washington, DC: Initiative for Inclusive Security. Dostopno prek http://www.huntalternatives.org/pages/7860_demonstrating_legislative_rwanda
194. Pearson, R. (2005). The rise and rise of gender and development. V U. Kothari (ur.), *A radical history of development studies: Individuals, institutions and ideologies*, 157–179. Cape Town: David Philip, London in New York: Zed Books.
195. Permanyer, I. (2013). A Critical Assessment of the UNDP's Gender Inequality Index. *Feminist Economics*, 19(2), 1–32. <https://doi.org/10.1080/13545701.2013.769687>
196. Poročilu o napredku SDGs z vidika spola v letu 2019 – *Progress on the Sustainable Development Goals: The gender snapshot 2019*, objavila UN Women in UN Department of Economic and Social Affairs. Dostopno prek <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2019/progress-on-the-sdgs-the-gender-snapshot-2019-single-pages-en.pdf?la=en&vs=5813>
197. Poročilo o trajnostnem razvoju 2019 – *The Sustainable Development Report 2019*, junija 2019 objavila Bertelsmann Stiftung in Sustainable Development Solutions Network. Dostopno prek https://s3.amazonaws.com/sustainabledevelopment.report/2019/2019_sustainable_development_report.pdf
198. Potter, R. B., Binns, T., Elliott, J. A. in Smith, D. (2008). *Geographies of Development: An Introduction to Development Studies: Third Edition*. Harlow: Pearson Education Ltd.
199. Pottier, J. (2002). *Re-Imagining Rwanda: Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
200. Powley, E. (2004). *Strengthening governance: The role of women in Rwanda's transition*. Predstavljeno na Expert Group Meeting on Enhancing Women's Participation in Electoral Processes in Post-Conflict Countries, Glen Cove, USA, January 19th to 22th. Dostopno prek <http://www.un.org/womenwatch/osagi/meetings/2004/EGMelectoral/EP5-Powley.PDF>
201. Protokol k Afriški listini človekovih pravic in pravic ljudstev o pravicah žensk v Afriki – *Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa (Maputo Protocol)*. (2003). Dostopno prek https://www.un.org/en/africa/osaa/pdf/au/protocol_rights_women_africa_2003.pdf
202. Prunier, G. (1995). *The Rwanda Crisis: History of a Genocide*. Kampala: Fountain Publishers Ltd.

203. Punch, K. F. (1998). *Introduction to Social Research: Quantitative and Qualitative Approaches*. London: Sage.
204. Purdekova, A. (2011). »Even if I am not here, there are so many eyes«: surveillance and state reach in Rwanda. *Journal of Modern African Studies*, 49(3), 475–497. Dostopno prek <https://www.academia.edu/940412/ Even if I am not here there are so many eyes Surveillance and state reach in Rwanda>
205. Rahnama, M. (1991). *Global Poverty: a pauperizing myth*. Montreal: Intercultural Institute of Montreal.
206. Rajšp, S. (2012). *Kritika orientalistične paradigme: primer islamske prakse zakrivanja žensk* (doktorska disertacija). Dostopno prek http://dk.fdv.uni-lj.si/doktorska_dela/pdfs/dr_rajsp-simona.PDF
207. Republika Ruanda – *Republic of Rwanda*. (2009). *Gender Profile 2005–2007 in Rwanda*. Final Report. Kigali: Ministry of Gender and Family Promotion.
208. Reyes, G.E. (2001). Four Main Theories of Development: Modernization, Dependency, World-system, and Globalization. *Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*, 04(2). Dostopno prek https://pdfs.semanticscholar.org/e36b/27f7b884e8b5a94d15c1382b99c8416af2ff.pdf?_ga=2.187928875.2079857834.1582186989-288894931.1566997655
209. Reyntjens, F. (2004). Rwanda, Ten Years On: From Genocide to Dictatorship. *African Affairs*, 103(411), 177–210. DOI: 10.1093/afraf/adh045
210. Rodney, W. (1971). *How Europe Underdeveloped Africa*. Dar-es-Salaam: Tanzania Publishing House.
211. Rostow, W. (1991). *The stages of economic growth. A non-communist manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
212. Rwanda's Constitution. (2003 in dop. 2015). *The Constitution of the Republic of Rwanda of 2003 revised in 2015*. 24 december 2015. Dostopno prek http://www.mininfra.gov.rw/fileadmin/user_upload/aircraft/RWANDA_CONSTITUTI ON_NEW_2015_Official_Gazette_no_Special_of_24.12.2015.pdf
213. Sachs, W. (ur.). (1992). *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London, New Jersey: Zed Books Ltd.
214. Said, W. E. (1995). *Orientalism: Western conceptions of the Orient*. London: Penguin Books.
215. Said, W. E. (1996). *Orientalizem: Zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: ISH.

216. Sapru, J. in Renner, T. (2016). "Take it personally" : three generations' biographies on women's reproductive choices in Slovenia and India. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*, 53 (6), 1309–1326. Dostopno prek https://www.fdv.uni-lj.si/docs/default-source/tip/tip_6_2016_sapru_idr.pdf?sfvrsn=2
217. Sen, A. (1987). *On Ethics and Economics*. Dostopno prek <https://alvaroaltamirano.files.wordpress.com/2010/05/amartya-sen-on-ethics-and-economics.pdf>
218. Sen, A. (1990). More Than 100 Million Women Are Missing. *The New York Review of Books*, 37 (20). Dostopno prek <https://web.archive.org/web/20130504072819/http://ucatlaser.ucsc.edu/gender/Sen100M.html>
219. Sen, A. (2004). Capabilities, Lists and Public Reason: Continuing the Conversation, *Feminist Economics*, 10(3), 77–80. <https://doi.org/10.1080/1354570042000315163>
220. Shukla, J. (2017, 11. julij). Informal sector devt: Challenge for inclusive growth strategy in Rwanda. *The New Times*. Dostopno prek <https://www.newtimes.co.rw/section/read/215831>
221. Smith, S. C. (2005). *Ending global poverty: A guide to what works*. New York: Palgrave Macmillan.
222. So, A.Y. (1990). Social Change and Development: Modernization, Dependency and World-System Theories. Dostopno prek
223. Solow, R. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65–94.
224. Spivak, G. C. (1988). Can the Subaltern Speak? V C. Nelson in L. Grossberg (ur.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, 271–313). Urbana, IL: University of Illinois Press.
225. Spivak, G. C. (2007). Kritika postkolonialnega uma: subalterni. V N. Jeffs (ur.), *Zbornik postkolonialnih študij*, 109–140. Ljubljana: Krtina.
226. Spivak, G. C. (2011). *Making visible*. Dostopno prek <http://igkultur.at/artikel/making-visible>
227. Stiglitz, J.E. (2006). *Making Globalization Work*. New York, London: W. W. Norton & Company.
228. Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. Dostopno prek <http://www.pas.va/content/dam/accademia/pdf/es41/es41-stiglitz.pdf>

229. Stiglitz, J.E. in Charlton, A. (2006). Aid for trade. *International Journal of Development Issues*, 5(2), 1–41. Dostopno prek https://www8.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/sites/jstiglitz/files/2006_AidforTrade.pdf
230. Sumner, A. in Tribe, M. (2008). *International Development Studies: Theories and Methods in Research and Practice*. London: Sage Publications Ltd.
231. Sustainable Development Goals. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Dostopno prek <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>
232. Sylvester, C. (1999). Development studies and postcolonial studies: disparate tales of the »Third World«. *Third World Quarterly*, 20(4), 703–721.
233. Swan, T. (1956). Economic Growth and Capital Accumulation. *Economic Record* 32, str. 334–361. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4932.1956.tb00434.x>
234. The Republic of Rwanda. (2007). *Economic Development and Poverty Reduction Strategy 2008–2012*. Dostopno prek <http://siteresources.worldbank.org/INTRWANDA/Resources/EDPRS-English.pdf>
235. The Republic of Rwanda. (2013). *Economic Development and Poverty Reduction Strategy 2013–2018: Shaping our Development*. Dostopno prek http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/General/EDPRS_2/EDPRS_2_FINAL1.pdf
236. The Republic of Rwanda. (2017). *7 Years Government Programme: National Strategy for Transformation (NST 1) 2017–2024*. Dostopno prek http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/user_upload/NST1_7YGP_Final.pdf
237. Tipps, D. (1976). *Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A critical perspective*. New York: Free Press.
238. Thomas, P. (2018). Whose Vision 2020? The World Bank's development and educational discourse in Rwanda. *Development Studies Research*, 5(1), 50–58. Dostopno prek <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21665095.2018.1469422>
239. Thomson, S., Ansoms, A. in Murison, J. (2013). *Emotional and Ethical Challenges for Field Research in Africa. The Story Behind the Findings*. New York: Palgrave Macmillan.
240. Todaro, M.P. in Smith, S.C. (2011). *Economic Development*. Boston: Addison-Wesley.
241. Toš, N. in Hafner-Fink, M. (1998). *Metode družboslovnega raziskovanja*. Ljubljana: FDV.
242. Transparency International. (b. d.). *Corruption Perception Index 2019*. Dostopno prek <https://www.transparency.org/cpi2019>

243. Ul Haq, M. (1995). *Reflections on Human Development*. New York, Oxford: Oxford University Press.
244. United Nations. (1976a). *Report of the world conference of the international women's day, Mexico 1975*. Dostopno prek <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/otherconferences/Mexico/Mexico%20conference%20report%20optimized.pdf>
245. United Nations. (1976b). Resolution 31/136. *United Nations Decade for Women*. Dostopno prek <http://www.un-documents.net/a31r136.htm>
246. United Nations. (1980). *Report of the world conference of the United Nations Decade for Women: Equality, Development and Peace*. Dostopno prek <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/otherconferences/Copenhagen/Copenhagen%20Full%20Optimized.pdf>
247. United Nations. (1986). *Report of the world conference to review and appraise the achievements of the United Nations Decade for Women: Equality, Development and Peace*. Dostopno prek <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/otherconferences/Nairobi/Nairobi%20Full%20Optimized.pdf>
248. United Nations. (1995). *Bijing Declaration and Platform for Action*. Dostopno prek <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf>
249. United Nations. (2000). *Millenium Declaration*. Dostopno prek <http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.htm>
250. United Nations. (2013a). *The United Nations Fourth World Conference on Women*. Dostopno prek <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/poverty.htm>
251. United Nations. (2013b). *The Millennium Development Goals Report 2013*. Dostopno prek <https://www.un.org/millenniumgoals/pdf/report-2013/mdg-report-2013-english.pdf>
252. United Nations. (2013c). *Beijing and its Follow-up*. Dostopno prek <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/index.html>
253. United Nations. (2015). *The Millennium Development Goals Report 2015*. Dostopno prek [https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf)
254. United Nations. (b. d.). *Sustainable Development Goals Knowledge Platform*. Dostopno prek <https://sustainabledevelopment.un.org/>

255. United Nations Development Programme. [UNDP] (1990). *Human Development Report 1990*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf
256. UNDP. (1991). *Human Development Report 1991*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/220/hdr_1991_en_complete_nostats.pdf
257. UNDP. (1993). *Human Development Report 1993*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/222/hdr_1993_en_complete_nostats.pdf
258. UNDP. (1995). *Human Development Report 1995*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr_1995_en_complete_nostats.pdf
259. UNDP. (1996). *Human Development Report 1996*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/257/hdr_1996_en_complete_nostats.pdf
260. UNDP. (2007). *Human Development Report 2007/2008. Fighting Climate Change: Human solidarity in a divided world*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/268/hdr_20072008_en_complete.pdf
261. UNDP. (2009). *Human Development Report 2009. Overcoming barriers: Human mobility and development*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/269/hdr_2009_en_complete.pdf
262. UNDP. (2010). *Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2010_en_complete_reprint.pdf
263. UNDP. (2011). *Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/271/hdr_2011_en_complete.pdf
264. UNDP. (2012). *Africa Human Development Report 2012. Towards a Food Secure Future*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/240/ahdr_2012.pdf
265. UNDP. (2013). *Human Development Report 2013. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/14/hdr2013_en_complete.pdf
266. UNDP. (2014). *Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*. Dostopno prek <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>
267. UNDP. (2015). *Human Development Report 2015. Work for Human Development*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf

268. UNDP. (2016). *Human Development Report 2016. Human Development for Everyone*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf
269. UNDP. (2018). *Human Development Indices and Indicators. 2018 Statistical Update*. Dostopno prek http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf
270. UNDP. (2019a). *Gender Inequality Index*. Dostopno prek <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>
271. UNDP. (2019b). *Human Development Report 2019: Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century*. Dostopno prek <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>
272. UNDP. (b. d.). *Human Development Reports. Rwanda*. Dostopno prek <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/RWA#>
273. Uwizeyimana, D. E. (2019). Progress made towards achieving Rwanda's Vision 2020 key indicators' targets. *Int. J. Management Practice*, 12(1), 4–46
274. Vizija 2020 – Rwanda Vision 2020. (2012). *Revised 2012*. Dostopno prek <https://www.greengrowthknowledge.org/sites/default/files/downloads/policy-database/RWANDA%29%20Vision%202020%20%28Revised%202012%29.pdf>
275. Vodopivec, B. (2017). *Made in Tepito: Urban Tourism and Inequality in Mexico City* (doktorska disertacija). Dostopno prek https://edoc.ub.uni-muenchen.de/22863/1/Vodopivec_Barbara.pdf
276. Wallerstein, I. (1977). *Africa: The Politics of Unity*. New York: Random House.
277. Wallerstein, I. (1987). *World-System Analysis*. Stanford: Stanford University Press.
278. Wallerstein, I. (2000). *The Essential Wallerstein*. New York: The New Press.
279. Wallerstein, I. (2001). *America and the World: The Twin Towers as Metaphor*. Dostopno prek <http://www.iwallerstein.com/wp-content/uploads/docs/America-and-the%20World-The-Twin-Towers-as-Metaphor.pdf>
280. Wallerstein, I. (2004). *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham, London: Duke University Press.
281. Wallerstein, I. (2005). *Africa: The Politics of Independence and Unity*. Lincoln, London: University of Nebraska Press.
282. Wallerstein, I. (2006). *European Universalism: The Rethoric of Power*. New York, London: The New Press.

283. Williamson, J. (2004, 13. januar). *The Washington Consensus as Policy Prescription for Development*. Dostopno prek <https://www.piie.com/publications/papers/williamson0204.pdf>
284. World Bank. (2001). *World Development Report 2000/2001*. Dostopno prek <http://documents.worldbank.org/curated/en/230351468332946759/pdf/226840WDR00PUB0ng0poverty0200002001.pdf>
285. World Bank. (2010). *Gender and Development*. An evaluation of World Bank support, 2002–8. Dostopno prek http://siteresources.worldbank.org/GENDEREXT/Resources/Gender_eval.pdf
286. World Bank. (2012). *World Development Report. Gender Equality and Development*. Dostopno prek <http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTRESEARCH/EXTWDRS/0,,contentMDK:20227703~pagePK:478093~piPK:477627~theSitePK:477624,00.html>
287. World Bank. (2013a). *Gender*. Dostopno prek <http://www.worldbank.org/en/topic/gender>
288. World Bank. (2013b). Poverty headcount ratio at \$2 a day (PPP) (% of population). Dostopno prek <http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.2DAY>
289. World Bank. (2018). *The World Bank in Rwanda*. Dostopno prek <http://www.worldbank.org/en/country/rwanda>
290. World Bank. (b. d.). *Doing Business Index*. Dostopno prek <https://www.doingbusiness.org/en/rankings>
291. World Bank Group. (2019). *Doing Business 2019*. Dostopno prek https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf
292. World Bank Group in The Government of Rwanda. (2019). *Future drivers of growth in Rwanda: Innovation, Integration, Agglomeration, and Competition*. Dostopno prek <http://documents.worldbank.org/curated/en/522801541618364833/pdf/131875-V1-WP-PUBLIC-Disclosed-11-9-2018.pdf>
293. World Economic Forum. (2014). *Global Gender Gap Report 2014*. Dostopno prek http://www3.weforum.org/docs/GGGR14/GGGR_CompleteReport_2014.pdf
294. World Economic Forum. (2015). *Global Gender Gap Report 2015*. Dostopno prek <http://www3.weforum.org/docs/GGGR2015/cover.pdf>

295. World Economic Forum. (2016). *Global Gender Gap Report 2016*. Dostopno prek <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2016/rankings/>
296. World Economic Forum. (2017). *Global Gender Gap Report 2017*. Dostopno prek http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf
297. World Economic Forum. (2018a). *Global Gender Gap Report 2018*. Dostopno prek http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf
298. World Economic Forum. (2018b). *5 things to know about Rwanda's economy*. Dostopno prek <https://www.weforum.org/agenda/2016/04/5-things-to-know-about-rwanda-s-economy/>
299. World Economic Forum. (2019). *Global Gender Gap Report 2020*. Dostopno prek http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf
300. Yin, R.K. (2004). *Case study research: design and methods*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
301. Young, R. (2009). *Postcolonialism: an historical introduction*. Oxford: Blackwell.
302. Ziai, A. (2012). *Post-Development*. InterAmerican Wiki: Terms - Concepts - Critical Perspectives. Dostopno prek www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/p_Post_Development.html

STVARNO IN IMENSKO KAZALO

- Abanyuze, 160
 Abbott, 70, 90
 Afrika, 36, 61, 63, 86, 91, 106, 107, 108, 138, 139, 190
 Agenda 2030, 21, 23, 46, 63
 Alkire, 57, 58
 Amin, 26, 53, 65, 108
 Andreotti, 38, 73
 Ansoms, 33, 34, 36, 39, 132, 133, 135, 138, 139, 143, 147, 156, 157, 158, 159, 161
 avtoritarni režim, 117, 135, 157
 Balibar, 68
 Bauer, 129, 140, 157
 Bekele, 57, 79, 80, 81, 85
 Boserup, 64, 82, 84
 Bučar, 24, 57, 87, 90
 Burnet, 140, 156, 157
 Buscaglia, 126, 128, 132
 Butler, 21, 82
 Buvinić, 86
 Chant, 34, 86
 Chatterjee, 68
 Chodorkoff, 31, 59, 95, 96
 Coffey, 39
 Cornell, 75
 človekov razvoj, 27, 58, 77, 96
 Dallaire, 125, 129, 130
 de Beauvoir, 84
 Debusscher, 33, 133, 156, 157, 158, 161
 decentralizirani despotizem, 109, 110, 111, 113, 119
 Dedić, 130
 delež žensk v parlamentu, 16, 18, 20, 33, 34, 92, 136, 153, 165, 181
 dimenzija spola, 24, 28, 31, 41
 Diop, 129, 130
 diskriminacija po spolu, 32
 donatorji, 33
 Dos Santos, 50, 51
 družbeni razvoj, 22, 24, 35, 41, 45, 64, 77, 94, 95, 96, 104
 družbeni spol, 82
 Dushimimana, 117
 enakost spolov, 15, 16, 18, 20, 23, 28, 34, 36, 41, 79, 84, 87, 88, 89, 95, 104, 132, 133, 146, 153, 157, 162, 163, 164, 175, 180, 193, 198, 199
 Enloe, 89
 Escobar, 26, 53, 59, 60
 Esteva, 26, 47, 59, 61, 86, 87
 Etounga-Manguelle, 61
 evropocentričnost, 25, 45, 65
 Fanon, 26, 65, 69, 129
 Ferligoj, 31
 Flyvbjerg, 35
 Frank, 71, 72, 73, 74
 Garuka, 120, 121, 122
 Gatete, 149
 genocid, 106, 112, 113, 114, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137
 Gerring, 35
 globalni Jug, 46, 62, 70, 83, 84, 105, 108
 globalni kazalec razlik med spoloma – GGGI, 23, 32, 97, 98, 165, 166, 167
 globalni Sever, 27, 46, 70, 108
 globalni Zahod, 27, 46, 49, 70, 107, 108, 132
 Goldfaden, 129
 gospodarska rast, 16, 17, 18, 20, 23, 47, 62, 64, 77, 96, 133, 135, 139, 151, 162
 Gourevitch, 120, 129, 130
 Gramsci, 73
 Gregorčič, 31, 59, 64, 78, 95
 Guha, 73
 Hafner Fink, 31, 64, 78, 94, 95
 Hancock, 35
 Harriss, 25, 56, 60
 Haynes, 24, 45, 47, 49, 51, 52, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 80, 81, 82, 84
 Himbara, 152
 hišne pomočnice, 19, 22, 23, 24, 37, 40, 41, 42, 43, 112, 113, 115, 151, 153, 160, 161, 163, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 184, 188, 192, 195, 197
 Illich, 60
 Izabiliza, 131, 160
 izobraževanje, 15, 32, 33, 126, 127, 153, 160, 179, 186, 188, 189, 200, 203
 Jain, 85, 86
 Jalušič, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 79, 84, 108, 111, 112, 113, 121, 122, 129
 Jeffs, 66, 67, 72, 74
 Jefremovas, 128
 Kagame, 132, 135, 137, 139, 152, 191
 Kantengwa, 180
 Kaplan, 55
 Karuhanga, 142, 143, 145, 146, 160, 191
 kazalci, 20, 21, 22, 24, 31, 34, 35, 94, 95, 102, 103, 133, 153, 164, 165, 166, 175, 179, 180, 196, 200
 kazalec družbenih institucij in spola – SIGI, 22, 32, 99, 100, 168
 kazalec neenakosti po spolu – GII, 22, 33, 101, 172
 Kigali, 15, 19, 40, 41, 42, 130, 138, 175, 177, 182
 kolonializem, 25, 26, 27, 64, 72, 78, 106, 108, 109, 111, 112, 121, 126, 127, 190
 kolonialna razlika, 67, 68, 70
 Koster, 196
 Kothari, 24, 25, 26
 kriminalizacija splava, 190, 191, 193, 194
 Kvale, 37
 Larsen, 196
 Leimar, 196
 Levy, 49
 lokalna uprava, 112, 118, 132
 lokalni vodje, 112, 113, 115, 116, 117, 134, 136, 153,

- 161, 163, 178, 181, 186,
187, 197, 199
- Loomba, 26, 72
- Louai, 73
- Lune, 36
- Maggio, 74
- Mali, 31
- Mamdani, 109, 114, 119, 120,
121, 122, 123, 124, 125,
129, 130, 133, 158
- Marchand, 71, 80, 81, 82, 83,
85, 88, 90
- Marvasti, 34
- Marysse, 139, 143
- Matthews, 61
- Mbonyinshuti, 191, 192
- MDGs, 63, 85, 90, 92
- mednarodno razvojno
sodelovanje, 24, 26, 28, 108,
133, 138
- merjenje, 28, 31, 36, 41, 94,
95, 102
- Mignolo, 26, 38, 65, 68
- Milenijska razvojna
deklaracija, 45, 62
- Mirovni inštitut, 15, 18
- Mohanty, 70, 71, 72
- Mohd Noor, 36
- Moore, 55
- Muiu, 107
- Mukarutesi, 142, 143, 145,
146, 160
- Mutamba, 131, 160
- Mutume, 158
- Mwaura, 117
- Mwenda, 196
- Ndayambaje, 192
- neformalni sektor, 17, 142, 184
- Neubauer, 84
- Neuman, 31
- Nimusima, 142, 143, 146, 160
- Ntirenganya, 147
- Nussbaum, 58
- Nyamirambo, 15, 17, 18, 23,
38, 39, 41, 42, 143
- Nyamirambo Women's Center
– NWC, 15, 38
- nyumba kumi*, 117
- Okiror, 191
- Omondi, 139
- orientalizem, 66, 68, 71, 78,
196
- Pearce, 86
- Pearson, 81, 82, 84, 85, 88
- periferija, 47, 51, 52, 54, 57,
62, 77
- Permayer, 34
- politična participacija žensk,
179, 180, 182, 201
- postkolonialna teorija, 45, 65,
69, 106
- postkolonialna zapuščina, 108,
112
- postkolonialne študije, 22, 24,
25, 27, 65, 69, 71
- postkolonialni feminizem, 22,
45, 69, 71, 72, 78
- postrazvojna šola, 87
- postrazvojna teorija, 60, 61
- Pottier, 125, 130
- Powley, 131
- Prebisch, 50
- predstavniki lokalnih oblasti,
37, 42, 43, 134, 153, 179,
195
- Prunier, 121, 123, 124, 125
- Punch, 31
- Purdekova, 113, 114, 117, 147,
159
- Rahnema, 59, 60
- Rajšp, 66, 74, 75
- Randell, 126, 128, 132
- razvoj, 23, 24, 31, 36, 41, 45,
47, 49, 58, 59, 86, 95, 104,
108, 133, 134, 139, 142,
145, 146, 153, 162, 175,
177, 186, 188, 197, 199
- razvojna pomoč, 20, 53, 55, 84,
108, 133, 138, 143, 145
- razvojne strategije, 20, 21, 28,
31, 41, 42, 77, 95, 133, 135,
145, 146, 162, 179
- razvojne študije, 24, 25, 26, 34
- Rener, 39, 193
- revščina, 16, 17, 18, 21, 23, 54,
55, 62, 75, 77, 84, 91, 134,
138, 140, 146, 152, 160, 188
- Reyes, 49, 50, 51, 55
- Reyntjens, 135
- Rodney, 120
- Rostagno, 132, 138, 143, 147,
159
- Rostow, 48
- RPF, 115, 118, 124, 125, 130,
132, 136, 137, 152, 157,
158, 181
- Ruanda, 15, 17, 19, 23, 32, 35,
36, 65, 78, 106, 112, 115,
120, 122, 125, 127, 135,
137, 141, 144, 148, 152,
164, 175, 178
- Rukundo, 194
- Sachs, 26, 55, 59, 60
- Said, 26, 65, 66, 67, 71, 74
- Sapru, 39
- SDGs, 92, 93
- Sen, 25, 33, 57, 59, 77, 85, 86
- Shukla, 140, 171
- Smith, 48, 50, 51, 53, 86, 90
- socialno-ekonomska situacija,
179, 183, 184, 185, 202
- Spivak, 21, 26, 65, 70, 71, 73,
74, 78
- spol in razvoj, 82, 84
- spolno in reproduktivno
zdravje, 33, 127, 179, 189,
191, 192, 204
- Stiglitz, 86, 152
- subaltern, 23, 24, 27, 35, 41,
42, 44, 65, 72, 73, 74, 75,
76, 78, 113, 175, 176, 179,
201
- Sylvester, 25, 26, 27
- teorija svetovnih sistemov, 52,
77
- Thomson, 39
- Tipps, 49
- Todaro, 48, 50, 51, 53, 90
- Toš, 31
- ubudehe*, 117, 185
- Uhan, 78, 94, 96
- ul Haq, 57, 58, 77
- umudugudu*, 43, 114, 115, 116,
117, 133, 136, 164, 170
- uspoljena revščina, 23, 31, 34,
36, 41, 95, 96
- Uwizeyimana, 139, 147, 148
- Vizija 2020, 141, 142, 144,
145, 146, 147, 148, 152, 154
- Vizija 2050, 144, 145, 147,
149, 152
- Vodopivec, 38, 43
- Wallerstein, 47, 52, 53, 77
- Yin, 35
- Young, 66
- zasebno/družinsko življenje,
179, 197, 198, 199, 200, 204
- Ziai, 60

